

HANDELINGEN

van het Genootschap
voor Geschiedenis
te Brugge

152 | 1

2015

handelingen van

het genootschap

voor geschiedenis

HANDELINGEN
van het Genootschap
voor Geschiedenis
te Brugge

Tijdschrift voor de studie van de geschiedenis
van Vlaanderen
jaargang 152 | 2015/1

Inhoud

JG. 152 – 2015 | 1

ARTIKELS

Brigitte MEIJNS, *Het ontstaan van de Brugse parochies tijdens de vroege middeleeuwen. Nieuwe inzichten bij een oud vraagstuk* 3

Jacques MERTENS, *Enkele gegevens over voeding in de 14de eeuw. De huishouduitgaven van de “vrouw van Pittem” (1386-1391)* 83

Anne VAN OOSTERWIJK, *Een triptiek voor de Eekhoutabdij door Pieter I Claeissens (+1576)* 93

Paul HUYS, *De Brugse contacten van Bernard Verschoot (1730-1784). Eerste hofschilder en Academiedirecteur in Brussel* 107

Koen GOEMINNE, *Analyse van het profiel en de bestraffing van bunkerbouwers in Vlaanderen na de Tweede Wereldoorlog* 133

KLEINE BIJDRAGEN

Ronald VAN BELLE, *De Gelder Madonna (Groeningemuseum Brugge)* 157

Ludo VALCKE, *Geertrui van Saksen of van Werl?* 165

Paul VANDEWALLE, *Patroonheiligen van de parochiekerken van het graafschap Vlaanderen op het einde van het Ancien Regime* 175

BOEKBESPREKINGEN 187

Deel 21 van het *Nationaal Biografisch Woordenboek* (Luc Devlieghe) 187

Over de duinen van de Westhoek (Ludo Valcke) 190

Een tweede jaarboek van het *“In Flanders Fields Museum”* (Ludo Valcke) 194

De wereld van het oude boek in België (1830-2012) (Ludo Vandamme) 197

KRONIEK 201

MASTERPROEVEN GESCHIEDENIS 2013-2014 214

ADDENDA & CORRIGENDA 217

AUTEURS 221

Het ontstaan van de Brugse parochies tijdens de vroege middeleeuwen: nieuwe inzichten bij een oud vraagstuk¹

In 1952 formuleerde Egied I. Strubbe (1897-1970) in zijn bijdrage over ‘De parochies te Brugge voor de XIIe eeuw’ in het *Album Michiel English* een aantrekkelijke hypothese omtrent de vroegste vorming van de Brugse parochies.² Sindsdien werd zijn veronderstelling, die krachtig is in haar eenvoud, algemeen aanvaard in het wetenschappelijk onderzoek. Ruim zestig jaar later is onze kennis over de vroegste geschiedenis van Brugge en omgeving echter aanzienlijk verruimd. Dit is niet in het minst te danken aan inzichten uit onder meer de landschapsgeschiedenis, de hydrografie, de bodemkunde en de archeologie.³ Maar ook over de genese van het religieuze landschap en de vroegste ontwikkeling van het parochiewezen tijdens de vroege middeleeuwen in het algemeen bestaan intussen nieuwe opvattingen. In deze bijdrage wil ik nagaan of deze recente inzichten, gecombineerd met een nauwkeurige analyse van de bekende historische bronnen, een nieuw licht kunnen werpen op het ontstaan van de Brugse parochies.

- ¹ Dit artikel is een uitvoerige herwerking van de lezing die ik op 15 december 2012 hield tijdens de jaarvergadering van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge. Mijn oprechte dank gaat uit naar de voorzitter André Vandewalle en de leden van het bestuur voor deze uitnodiging. Bij het schrijven van dit artikel heb ik voor uiteenlopende deelaspecten een beroep kunnen doen op de expertise van verschillende collega's, nl. Marc Carnier, Jan Dumolyn, Alexander Lehouck, Bieke Hillewaert, Andy Ramandt, Etienne Renard, Marc Ryckaert, Paul Trio, Dries Tys en Alexis Wilkin. Ik ben hen hiervoor bijzonder erkentelijk. Ik dank ook graag Erik Van Mिंगroot die zijn scans van de cartularium-kopie van de bul uit 988 ter beschikking heeft gesteld.
- ² Eg. I. STRUBBE, ‘De parochies te Brugge voor de XIIe eeuw’, in: *Album Michiel English. Studies over de kerkelijke- en kunstgeschiedenis van West-Vlaanderen, opgedragen aan Z.E.H. Michiel English*, Brugge, 1952, p. 43-79.
- ³ Voor een laatste stand van zaken: B. HILLEWAERT, Y. HOLLEVOET & M. RYCKAERT (eds.), *Op het raakvlak van twee landschappen. De vroegste geschiedenis van Brugge*, Brugge, 2011.

DE HYPOTHESE VAN STRUBBE EN HAAR NAVOLGING

De veronderstelling van Strubbe laat zich als volgt samenvatten. Het grondgebied waarop Brugge later zou verrijzen was oorspronkelijk verdeeld over twee primitieve parochies, nl. Snellegem in het westen en Sijsele in het oosten. De grens tussen deze uitgestrekte parochies werd gevormd door het “*ingewikkelde waternet van het Zwin en de Rei-Dyver*”.⁴ Bij de oprichting van deze parochies werden “*parochiale grenslijnen vastgelegd, die in brede trekken ongewijzigd zijn gebleven*”.⁵ De grote omvang van deze parochies doet een hoge ouderdom vermoeden, opklimmend tot de periode van de geloofsverspreiding door missionarissen zoals Eligius en Ursmarus in de zevende eeuw. Snellegem was het uitbatingscentrum van een uitgestrekt koninklijk domein (*fiscus*) dat voor het eerst in 941 vermeld wordt. Op dat ogenblik verkeerde het domein in handen van de graaf van Vlaanderen. Volgens Strubbe besloeg dit omvangrijk domaniaal complex in oorsprong de oppervlakte van de huidige (deel)gemeenten Snellegem, Sint-Andries en Sint-Michiels, misschien Varsenare en mogelijk ook Jabbeke (hoewel hij dat laatste eerder betwijfelde). Het kroondomein *Weinabriga*, dat zich op het grondgebied van het huidige Sint-Michiels bevond, vormde eveneens een onderdeel van de zeer uitgestrekte *fiscus* Snellegem. Vanuit de Sint-Michielskerk, die voor het eerst in 1089 vermeld wordt en op dat ogenblik een moederkerk (*ecclesia matrix*) genoemd wordt, werd de Sint-Salvatorskerk opgericht. Later werden op het grondgebied van de Sint-Salvatorsparochie de dochterparochie Sint-Jacob en de half-rurale/half-stedelijke parochies Sint-Baafs en Sint-Pieters gesticht. Rekening houdend met hun oppervlakte zou de noordgrens van de oorspronkelijke Sint-Salvatorsparochie tot aan Zuienkerke hebben gereikt. Het uitbatingscentrum van een ander uitgestrekt domein bevond zich te Sijsele. In tegenstelling tot het kroondomein te Snellegem, behoorde Sijsele toe aan een “*particulier heer*” alvorens nog vóór 875 eigendom te worden van het Sint-Maartenskapittel te Utrecht. Dit domein besloeg de oppervlakte van de huidige (deel)gemeen-

4 STRUBBE, ‘De parochies te Brugge’, p. 358-365 en 373-377 (citaat op p. 373).

5 STRUBBE, ‘De parochies te Brugge’, p. 374.

ten Oedelem, Assebroek en de Onze-Lieve-Vrouweparochie in Brugge. Op dit punt is geen twijfel mogelijk aangezien in een oorkonde uit 1116 de Onze-Lieve-Vrouwekerk expliciet een dochter van de kerk van Sijsele wordt genoemd. Op het grondgebied van de Onze-Lieve-Vrouweparochie werden in de loop van de dertiende eeuw de stadsparochie van Sint-Gillis gesticht, het half-stedelijk/half-rurale Sint-Catharina en het rurale Koolkerke. Volgens Strubbe was de parochie van Sint-Kruis, die de huidige parochies Sint-Kruis, Sint-Anna (binnen de tweede omwalling) en een deel van de op het einde van de negentiende eeuw opgerichte parochie Vijvekapelle omvatte, een probleemgeval. Ten noorden en ten noordoosten werd de Sint-Kruisparochie omsloten door Damme en Moerkerke (dat uit Damme voortkwam), maar in het noordwesten, westen (i.c. de zone tussen de Verversdijk en de Boomgaardstraat en Koningstraat) en het zuiden paalde ze aan Sijsele.⁶ Deze eigenaardigheid qua begrenzing deed Strubbe besluiten dat de Sint-Kruisparochie aanvankelijk ook een onderdeel was geweest van het primitieve Sijsele maar reeds heel vroeg hieruit genomen werd en een afzonderlijk domein werd. Vandaar ook de eigen naam van het domein, *Gera*, die voor het eerst geattesteerd wordt in 1089.

In zijn artikel schetste Strubbe ook een rudimentair tijds kader. De oprichting van de kerken op de domeinen in Snellegem en Sijsele situeerde hij tijdens de kerstening van die gebieden in de Merovingische periode (ca. 450-ca.750). In de tweede helft van de achtste eeuw werden vanuit Snellegem de Sint-Michielskerk opgericht in het domein *Weinabriga* en vanuit Sijsele de Sint-Kruiskerk te *Gera*. De oprichting van de Sint-Salvatorskerk vond plaats aan de uiterste oostgrens van de primitieve parochie Snellegem maar

6 Op dit ogenblik ging men ervan uit dat de natuurlijke bedding van de Reie ter hoogte van het Groot vierkant gevormd werd door de Kraanrei en de Spiegelrei. De Kraanrei werd dus beschouwd als de grens tussen de domeinen van Snellegem en Sijsele. Volgens deze traditionele visie liep het Vuldersreitje, een secundaire beek, min of meer ter hoogte van de (jongere) Sint-Annarei. Pas vrij recent werd vastgesteld dat de natuurlijke Reieloop de Groene Rei en de Sint-Annarei is. Cf. M. RYCKAERT en B. HILLEWAERT, 'De vroegste topografische ontwikkeling van het middeleeuwse Brugge, van de 9de tot het begin van de 12de eeuw', in: *Op het raakvlak*, p. 140-157, hier 145-147. Zie ook nog hierna.

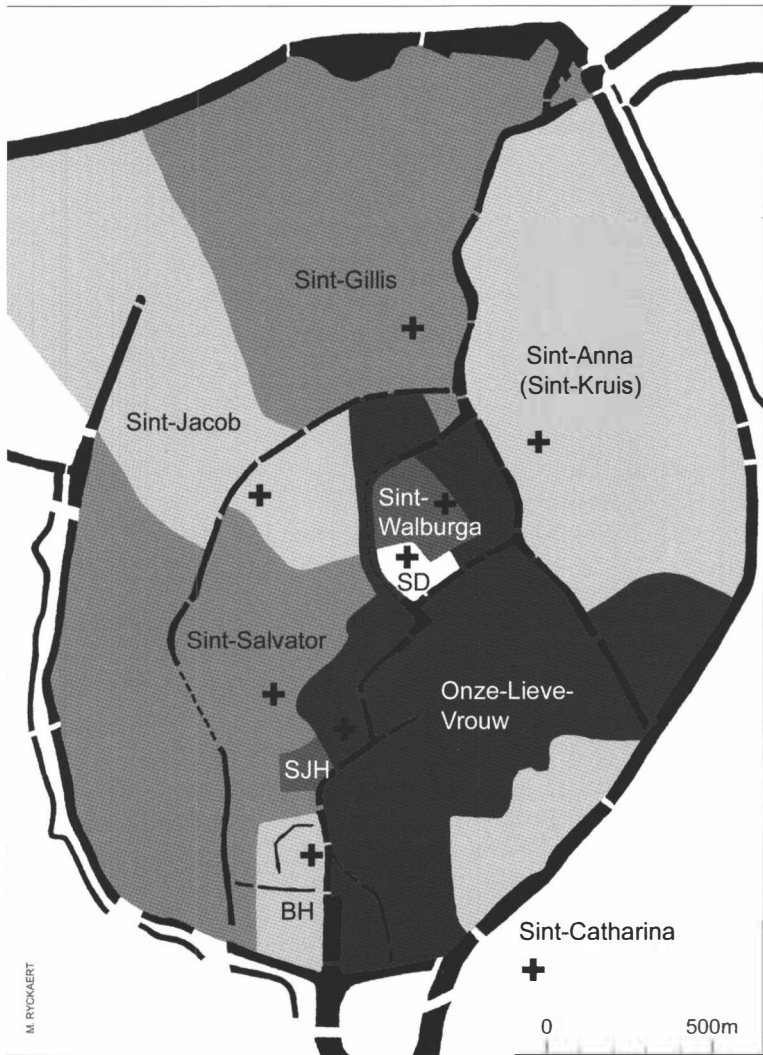
“in het hart van het bevolkingscentrum”? Omstreeks 850 volgde dan de Onze-Lieve-Vrouwekerk, opgericht tegen de uiterste grens van die parochie. De grens tussen beide primitieve parochies werd bepaald door de loop van de Reie. Dat de Onze-Lieve-Vrouwekerk zo dicht bij de Sint-Salvatorkerk gelegen was, is te verklaren doordat men de bidplaats omwille van de offergaven zo dicht mogelijk bij het bevolkingscentrum wou optrekken. In 1089 werd de Sint-Donaasparochie uit het ressort van de Sint-Salvatorsparochie genomen om een grafelijke parochie te vormen voor de inwoners van de burcht. In de loop van de dertiende eeuw vond de parochiale ontwikkeling dan zijn beslag in de Brugse stad toen reeds bestaande kapellen zich emancipeerden tot parochiekerken op het ritme van de bevolkingstoename. Aldus ontstonden op het grondgebied van Sint-Salvator de parochies Sint-Pieters, Sint-Baafs, Sint-Walburga en Sint-Jacobs, op dat van Onze-Lieve-Vrouw de parochies van Sint-Gillis en Sint-Catharina.

Strubbe was de allereerste om in kort bestek en in een heldere betoogtrant een allesomvattende veronderstelling te maken over de vorming van de Brugse parochies. Voor bepaalde ideeën was hij schatplichtig aan een oudere generatie historici. De inzichten van kanunnik Adolf Duclos (1841-1925) over de totstandkoming van het vroegste religieuze landschap in Brugge, zoals beschreven in diens *Bruges. Histoire et souvenirs* (1910), waren hem niet vreemd, en evenmin de inhoud van diens artikel over Sint-Gillis (‘Is St.-Gillis, te Brugge uit O.L.V. ter Reie genomen?’) uit 1925.⁸ Een cruciale premisse in zijn hypothese, nl. het samenvallen van parochiegrenzen met de grenzen van de latere heerlijkheden, had hij aangetroffen in een artikel van kanunnik René De Schepper (1878-1963) uit 1914.⁹ Hij kende ook het fundamentele artikel van zijn collega François-Louis Ganshof (1895-1980) over

7 STRUBBE, ‘De parochies te Brugge’, p. 378.

8 A. DUCLOS, *Bruges. Histoire et souvenirs*, Brugge, 1910, p. 17-20 en p. 270-279; A. DUCLOS, ‘Is St.-Gillis, te Brugge, uit O.L.V. ter Reie genomen?’, in: *Annales de la Société d’Emulation de Bruges*, 68 (1925) p. 5-20.

9 R. DE SCHEPPER, ‘Les paroisses rurales primitives et les anciennes divisions territoriales du Franc de Bruges’, in: *Mélanges d’histoire offerts à Charles Mœller. I. Antiquité et Moyen Âge*, Leuven-Parijs, 1914, p. 366-376.

De parochies in Brugge op het einde van het Ancien Regime. De grillige vorm van de Onze-Lieve-Vrouweparochie is opvallend. Gebruikte afkortingen: SD = Sint-Donaas, SJH = Sint-Janshospitaal, BH = Begijnhof. Naar een kaart van de Brugse parochies in 1786, Algemeen Rijksarchief Brussel, Kaarten en Plannen, nr. I 003/1. (Reconstructiekaart door Marc Ryckaert).

de ‘preconstitutioneele periode’ te Brugge uit 1938.¹⁰ Maar ongetwijfeld vond er ook een levendige uitwisseling van gedachten plaats met enkele Brugse collega-historici. In zijn voetnoten verwijst Strubbe een paar maal naar de bijdragen van Michiel English (1885-1962) over de verschillende Brugse parochies in *Kerkelijk leven* van 1945 en naar de licentiaatsverhandeling van Baron Baudouin Janssens de Bisthoven (1914-2005) over het *Ontstaan en eerste ontwikkeling van de landelijke parochien in het Noorden van het bisdom Brugge* (Katholieke Universiteit Leuven, 1941) waarvan de voornaamste inzichten gepubliceerd werden in het artikel ‘De houders van patronaatsrecht in Westvlaamsche parochies’ uit 1946.¹¹ Algemene inzichten in verband met de christianisatie en het ontstaan van parochies had Strubbe onder meer gevonden in de *Histoire de l’Église en Belgique* van de jezuïet Eduard De Moreau.¹²

Al vrij snel vond de hypothese van Strubbe ingang bij andere historici. De meest enthousiaste navolger was Jozef Noterdaeme (1892-1981) die gedurende een kleine twintig jaar pastoor was in Snellegem.¹³ In een resem artikels die hij over deze thematiek

- 10 F.L. GANSHOF, ‘Iets over Brugge gedurende de preconstitutioneele periode van haar geschiedenis’, in: *Nederlandsche Historiebladen*, 1 (1938), p. 281-303, beschouwt de Reie als de grens tussen Sint-Salvator en Onze-Lieve-Vrouw, die aanvankelijk ‘voorsteedsche’ landelijke parochiale kerken waren.
- 11 B. JANSSENS DE BISTHOVEN, ‘De houders van patronaatsrecht in Westvlaamsche parochies’, in: *Collationes Brugenses*, 42 (1946), p. 150-161 en 265-271.
- 12 E. DE MOREAU, *Histoire de l’Église en Belgique*, I, *La formation de la Belgique chrétienne*. II, *La formation de l’Église médiévale*, Brussel, 1945.
- 13 J. NOTERDAEME, ‘Studiën over de vroegste kerkgeschiedenis van Brugge. I. Sijsele en het St.-Maartenskapittel te Utrecht’, in: *Sacris Erudiri* (SE), 6 (1954), p. 180-188; IDEM, ‘Studiën over de vroegste kerkgeschiedenis van Brugge. II. De fiscus Weinebrugge en de herkomst van de St.-Salvatorskerk te Brugge’, in: SE, 7 (1955), p. 131-139; J. NOTERDAEME & E. DEKKERS, ‘Sint Eligius in de Pagus Flandrensis. De kerk te Snellegem’, in: SE, 7 (1955), p. 140-161; J. NOTERDAEME, ‘De graven van Vlaanderen en hun domeinen rond Brugge’, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* (HMGOG), Nieuwe Reeks, 8 (1954), p. 31-38; IDEM, ‘De fiscus Snellegem en de vroegste kerstening in het westen van Brugge’, in: HMGOG, Nieuwe Reeks, 11 (1957), p. 49-128; IDEM, ‘De vroegste geschiedenis van Brugge. I. Ouderdom en herkomst van de Sint-Salvatorskerk. II. Ouderdom en herkomst van de O.-L.-Vrouwekerk te Brugge’, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis “Société d’Émulation” te Brugge* (HGGB), 112 (1975), p. 6-59; IDEM, ‘De vroegste geschiedenis van Brugge. III. De burch van Brugge, IV. Het probleem van de twee marktpleinen’, in: HGGB, 112 (1975) p. 171-204; IDEM, ‘De vroegste geschiedenis van Brugge. V. De Oudburg’, in: HGGB, 113 (1976), p. 87-137; IDEM, ‘De

publiceerde in de jaren 1950 en 1970 en waarin hij bepaalde deel- aspecten in groot detail uitspitte, verloor Strubbes zienswijze echter al snel haar oorspronkelijk hypothetisch karakter. Door Noterdaeme werd gezwind de ene veronderstelling op de andere gebouwd en omzichtigheid werd ingeruild voor rotsvaste over- tuiging. Andere historici die zich over Brugges vroegste geschie- denis bogen, zoals onder meer Jan Dhondt, Albert Schouteet en Marc Ryckaert, namen de visie van Strubbe geheel over of min- stens wat betreft enkele belangrijke deelaspecten (zoals de Reie als grens tussen de primitieve parochies), maar onderkenden ten volle de hypothetische dimensie ervan.¹⁴ Kritische geluiden wat betreft bepaalde onderdelen van de veronderstelling vielen wel te horen bij onder andere Dhondt en bij A.C.F. Koch,¹⁵ maar tot vandaag blijft de religieuze oorsprong van Brugge onlosmakelijk verbonden met de twee primitieve parochies Sijsele en Snellegem en hun respectieve dochterkerken Onze-Lieve-Vrouw en Sint- Salvator.

- vroegste geschiedenis van Brugge. VI. Een ander 'Oudburg' te Brugge?' in: *HGGB*, 114 (1977) p. 211-338.
- 14 J. DHONDT, 'De vroege topografie van Brugge', in: *HMGOG*, Nieuwe Reeks, 11 (1957) p. 3-30; A. SCHOUTEET, 'De grenzen van de Onze-Lieve-Vrouweparochie te Brugge vóór en na 1800', in: *HGGB*, 108 (1971) p. 300-318; M. RYCKAERT, 'De oorsprong van de Brugse parochies' in: J. RAU & M. RYCKAERT (red.), *De Brugse parochies 1. Het leven in Sint-Anna, H. Familie, H. Magdalena*, Brugge, 1987, p. 9-12; M. RYCKAERT, *Brugge. Historische stedenatlas van België*, Brussel, 1991, p. 50-60 en 83-89; M. RYCKAERT, 'Van ruraal hulpkerkje tot stadskerk. Stichting en oudste geschiedenis van de parochie', in: H. DE SMAELE, E. FLOUR, V. HEYNDRIKX & M. DE JONGHE (eds.), *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge*, Brugge, 1997, p. 9-17; en ook ikzelf: B. MEIJNS, 'Een 'valse start' en een omstreden erfenis uit het verleden. De beweging ontstaansgeschiedenis van het kapittel (1091-einde 12de eeuw)', in: *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge*, p. 19-50.
- 15 DHONDT, 'De vroege topografie van Brugge', p. 18-22, die zich kritisch uitlaat over de vroege ouderdom door Strubbe toegeschreven aan Sint-Salvator en Onze-Lieve-Vrouw en over de aanwezigheid van een stadsagglomeratie op die plaats tijdens de vroege negende eeuw. Hij beschouwt wel nog steeds de Reie als de grens tussen de primitieve parochies. A.C.F. KOCH, 'Brugge's topografische ontwikkeling tot in de 12^e eeuw', in: *HGGB*, 99 (1962) p. 5-67 betwijfelt eveneens de hoge ouderdom van Sint-Salvator en Onze-Lieve-Vrouw maar zet een groot vraagteken bij het samenvallen van de parochiegrens met de Reie in de stad Brugge. Ook SCHOUTEET, 'De grenzen', p. 311-313, heeft zijn twijfels bij de Reie als grens en denkt eerder in de richting van de grenzen van heerlijkheden. Cf. de kanttekeningen bij de hypothese van Strubbe in B. MEIJNS, 'De oorsprong van de Brugse parochies: een complex vraagstuk', in: *Op het raakvlak van twee landschappen*, p. 136-140.

DE METHODE EN VERONDERSTELLINGEN VAN STRUBBE

Bij het opstellen van zijn hypothese vertrok Strubbe noodgedwongen van de toestand op het einde van de elfde eeuw. Volkomen terecht schreef hij dat “*de studie van de oudste kerkelijke geschiedenis van Brugge geen ander vast uitgangspunt [heeft], dan de toestand op het einde van de elfde eeuw.*”¹⁶ De oudste historische bronnen die een licht werpen op de religieuze verhoudingen in Brugge en omgeving zijn inderdaad een handjevol oorkonden uit het einde van de elfde eeuw en het begin van de twaalfde eeuw, aangevuld door Galberts relaas over de moord op Karel de Goede uit de jaren 1127-1128. Zestig jaar naar Strubbes artikel beschikt de historicus nog steeds over dezelfde schaarse historische bronnen. Om toch verder in de tijd te kunnen kijken dan de elfde eeuw paste Strubbe een retrogressieve methode toe waarbij latere bronnen aangewend werden om oudere toestanden te reconstrueren. *In se* is hier niets mis mee maar ondanks de mooie resultaten die men met deze methode kan verkrijgen is voorzichtigheid toch steeds aan de orde. Niet alleen is de informatie uit latere bronnen zeer accidenteel en fragmentarisch, een ononderbroken continuïteit tussen bepaalde fenomenen (zoals heerlijkheden of parochies) doorheen de eeuwen mag niet zomaar worden aangenomen. Uitgerekend hier wringt het schoentje...

Bij het toepassen van de retrogressieve methode ging Strubbe uit van twee veronderstellingen. Vooreerst was hij van mening dat de parochiegrenzen, die min of meer kunnen afgeleid worden aan de hand van bronnen uit de late middeleeuwen en de Nieuwe Tijd, rechtstreeks teruggaan op de stichting van de parochies in de vroege middeleeuwen. Met andere woorden, toen men in de Merovingische periode een parochiekerk bouwde, werd deze meteen voorzien van een min of meer precies afgebakend territorium. Naarmate de tijd verder schreed en de bevolking toenam, werden binnen dat territorium hulpkerken (kapellen) gebouwd die uiteindelijk zelf evolueerden tot nieuwe parochiekerken. Strubbe verwoordde dit als volgt: “*De oprichting van Sijsele en Snellegem*

¹⁶ STRUBBE, ‘De parochies te Brugge’, p. 359.

heeft parochiale grenslijnen vastgelegd, die in brede trekken ongewijzigd zijn gebleven. Het gebied zelf echter zou onder de druk van de omstandigheden in het vervolg in kleinere parochies onderverdeeld worden”.¹⁷ Daarnaast ging Strubbe ervan uit dat de grenzen van de primitieve parochies samenvielen met de grenzen van domeinen, uitgestrekte rurale landbouwcomplexen die na verloop van tijd heerlijkheden werden. Zoals reeds gezegd had R. De Schepper enkele decennia eerder de opvallende concordantie tussen de omvang van enkele primitieve parochies en het territorium van bepaalde heerlijkheden in het Brugse aangestipt. Volgens Strubbe “lag [het] immers voor de hand bij de oprichting van de allereerste parochies de kerken bij voorkeur in een domein te plaatsen, en zodoende de bestaande economische organisatie aan het nieuwe geloof dienstbaar te maken”.¹⁸ Over de onveranderlijkheid van de domeingrenzen schreef hij: “Het domein had immers vanzelfsprekend vaste grenzen, die niet naar gelang van de omstandigheden en de indijkingen konden uitgebreid worden. Eenmaal vastgelegd, bleven ze onveranderd...”.¹⁹ Dat Strubbe werkte met deze veronderstellingen hoeft niet te verbazen. Zoals we straks zullen zien waren dit de gangbare ideeën bij de onderzoekers die zich bogen over de problematiek van het ontstaan van de parochies. In beide veronderstellingen speelt bovendien de notie grens een belangrijke rol: het samenvallen van domein- en parochiegrenzen en de stabiliteit van die grenzen doorheen de eeuwen. Maar worden deze veronderstellingen nog gevolgd in de huidige stand van het onderzoek?

DE KWESTIE VAN DE PAROCHIEGRENZEN: NIEUWE INZICHTEN IN VERBAND MET DE VORMING VAN HET RELIGIEUZE LANDSCHAP

Traditioneel verstaat men onder een parochie een vrij nauwkeurig afgelijnd territorium met in het centrum een kerk waaraan een priester verbonden is die aan de inwoners van dat territorium een

17 STRUBBE, ‘De parochies te Brugge’, p. 374.

18 STRUBBE, ‘De parochies te Brugge’, p. 374.

19 STRUBBE, ‘De parochies te Brugge’, p. 375.

aantal sacramenten verleent.²⁰ Toch schuilt achter dit ogenschijnlijk eenvoudig begrip een erg complexe realiteit. Om te kunnen spreken van een parochie dienen maar liefst zes elementen te convergeren: een topografisch, een territoriaal, een fiscaal, een sociaal, een autoritatief en een sacramenteel element. Met het topografische element wordt de parochiekerk bedoeld die de focus is van het religieuze leven van de inwoners van een bepaald territorium, vanaf hun doop tot aan hun overlijden en hun bijzetting op het kerkhof. Deze bidplaats is tevens de kern van een territoriale omschrijving, de ‘parochie’, een ruimer omliggend gebied dat een begrenzing heeft. Deze territoriale dimensie is van belang voor het innen van de tienden, een taks die de inwoners van de parochie moesten betalen op de opbrengst van hun landbouwproductie en die in principe bestemd was voor de bedienaar van hun parochiekerk (één derde), voor het onderhoud van het kerkgebouw (één derde) en voor de behoeften in de parochie (één derde). Om te weten naar welke parochiekerk de tienden van een bepaalde grond gingen, moest men uiteraard weten binnen welke parochie de gronden gelegen waren. De tienden representeren het fiscale element van een parochie maar eigenlijk droegen ze ook bij tot de sociale cohesie van de inwoners van een parochie, het sociaal element. Alle parochianen staan onder het gezag van hun parochiepriester - de autoritatieve dimensie - en moeten verplicht op hem een beroep doen voor de verlening van een aantal sacramenten. Zeker voor het sacrament van het doopsel moeten zij bij hun eigen parochiepriester aankloppen, maar ook de ziekenzalving, de uitvaartmis en de bijzetting op het kerkhof van de parochie dienen door hem te gebeuren. De parochiekerk is voorts de plek bij uitstek om de zondagsmis bij te wonen, om belangrijke liturgische feestdagen te vieren, om ter communie en te biecht te gaan en om in het

20 A. DIERKENS, ‘Les paroisses rurales dans le nord de la Gaule pendant le haut moyen âge. État de la question et remarques critiques’, in: *La paroisse en questions. Actes du colloque de Saint-Ghislain, 25 novembre 1995*, Ath-Bergen-Saint-Ghislain, 1997, p. 21-47 met uitvoerige verwijzingen naar de oudere literatuur en standaardwerken in verband met het ontstaan van de parochies; M. CARNIER, ‘De parochie Roksem tijdens de middeleeuwen’, in: *Licht in de Middeleeuwen. Kerstening in westelijk Vlaanderen, Vlaanderen*, 44 nr. 3 (1995), p. 172-174; M. LAUWERS, ‘Paroisse, paroissiens et territoire. Remarques sur *parochia* dans les textes latins du Moyen Âge’, in: D. IOGNA-PRAT & E. ZADORA-PIO (eds), *La paroisse. Genèse d’une forme territoriale, Médiévales*, 49 (2005), p. 11-32.

huwelijk verbonden te worden. In principe kan men laatgenoemde sacramenten ook ontvangen in een kapel, dit is een bidplaats die afhankelijk is van een parochiekerk, maar een parochiekerk behoudt steeds het monopolie op doopsel en begrafenis. Deze sacramentele dimensie is meteen dus een belangrijk criterium om een zelfstandige parochiekerk van een afhankelijke kapel te onderscheiden.

De combinatie van deze zes elementen levert een heldere definitie op van een parochie maar eigenlijk is deze omschrijving niet bruikbaar voor de vroege middeleeuwen. De definitie zelf is het resultaat van een lang gistingproces en verschijnt als dusdanig pas bij dertiende-eeuwse canonisten, zoals de decretalist Hendrik van Segusia (alias *Hostiensis*) (†1271) in zijn *Summa aurea* (ca. 1250).²¹ Zelfs de Italiaanse monnik en canonist Gratianus gaf nog geen eenduidige definitie in zijn toonaangevende *Decretum* (ca. 1140), noch deden zijn twaalfde-eeuwse collega's dat. Bovendien verhult een dergelijke definitie het feit dat eeuwenlang gediscussieerd werd over bepaalde aspecten, zoals de belangrijke kwestie aan welke kerk de gelovigen hun tienden moesten betalen: aan de kerk waar ze hun sacramenten ontvingen en waarbij ze dus woonden (*ratione personarum* of de persoonlijke logica van het domicilie) of de kerk waarbij hun gronden lagen waarop ze tienden betaalden (*ratione praediorum* of de territoriale logica).²² In beide gevallen - bij het opstellen van een definitie van een parochie en bij de tiendkwestie - opteerde men vanaf de dertiende eeuw resoluut en definitief voor een territoriale interpretatie. Een parochie werd voortaan gedefinieerd als een territorium afhankelijk van een parochiekerk en de tienden dienden

21 LAUWERS, 'Paroisse', p. 26-30; M. LAUWERS, 'Circuit, cimetière, paroisse. Réflexions sur l'ancrage ecclésial des sites d'habitat (VIIe-XIIIe siècles)', in: J.-M. YANTE & A.-M. BULTOT-VERLEYSEN (eds.), *Autour du 'village'. Établissements humains, finages et communautés rurales entre Seine et Rhin (IVe-XIIIe siècles). Actes du colloque international de Louvain-la-Neuve, 16-17 mai 2003*, Louvain-La Neuve, 2010, p. 301-324.

22 M. LAUWERS, 'Pour une histoire de la dîme et du *dominium* ecclésial', M. LAUWERS (ed.), in: *La dîme, l'Église et la société féodale*. Collection d'Études médiévales de Nice, 12, Turnhout, 2012, p. 11-64, in het bijzonder 54-64. *Ratione personarum*: als een parochiaan van X gronden heeft in de parochie Y betaalt hij de tiende op die gronden aan 'zijn' parochiekerk, nl. X; *ratione praediorum*: als een parochiaan van X gronden heeft in parochie Y dan betaalt hij de tiende op die gronden aan de parochiekerk van Y.

geheven te worden in functie van de ligging van de gronden. De essentieel territoriale dimensie van een parochie vanaf de dertiende eeuw leidde tot een beweging om de grenzen van dat territorium vast te leggen. Vandaar dat de canonisten zich in hun werken ook bogen over de thematiek van begrenzings: grenspalen, eventueel zelfs monumenten, moesten de grenzen tussen parochies markeren en indien de grenzen niet duidelijk waren, dan moest men ze proberen te achterhalen aan de hand van oude documenten, getuigen of de publieke opinie.²³

De weg die men vanaf de dertiende eeuw insloeg, is van cruciaal belang, niet enkel voor onze huidige definitie van een parochie die schatplichtig is aan de dertiende-eeuwse canonisten maar vooral voor onze kennis van een 'parochie' in de periode vóór ca. 1200. De standaarddefinitie van parochie is immers sterk tijdsgebonden. Een parochie als kristallisatiepunt van zes elementen is met andere woorden geen onveranderlijke realiteit, geen 'eeuwige' organisatievorm van een christelijke gemeenschap, maar een creatie van canonisten die bepaalde aspecten lieten primeren op andere, zoals we in wat volgt zullen aantonen. Willen we iets vernemen over de organisatievormen van christelijk leven in de vroege (ca. 450-ca. 1000) en hoge (ca. 1000-ca. 1200) middeleeuwen, dan mogen we niet op zoek gaan in contemporaine documenten naar parochies zoals gedefinieerd vanaf de dertiende eeuw, maar moeten we eerst proberen te achterhalen welk soort omkadering toen aan de christelijke gelovigen gegeven werd, aan welke evoluties deze omkadering eventueel onderhevig was en met welke begrippen deze aangeduid werd.

Het ontstaan van de parochies en daarmee samenhangend de vorming van het christelijke landschap is één van de onderzoeksdomeinen binnen de mediëvistiek waarvoor van oudsher veel belangstelling is en waarvan het artikel van Strubbe een mooie illustratie is. Vanaf de jaren 1970 kreeg deze complexe thematiek nieuwe impulsen dankzij resultaten uit de nederzettings- en ru-

23 LAUWERS, 'Paroisse', p. 28.

rale archeologie.²⁴ In samenhang met inzichten uit de hernieuwde studie van historische bronnen en van landschapshistorische elementen leverde dit nieuwe verklaringsmodellen op voor de veranderingen die de maatschappij in de Karolingische (ca. 750-ca. 850) en post-Karolingische (ca. 850-ca. 1000) periode onderging en die resulteerden in wat men gemakshalve de ‘feodale’ wereld van de hoge middeleeuwen noemt. Bovendien wordt dit proces sinds de millenniumwissel in toenemende mate bekeken vanuit een specifiek ruimtelijk perspectief, waarbij termen als ‘spatialisation du sacré’ centraal staan. Deze interpretatie kadert dan weer in de bredere ‘spatial turn’, een beweging waarin inzichten uit de geografie over de betekenis van ‘ruimte’ toegepast worden binnen de verschillende domeinen van de sociale en humane wetenschappen.²⁵ Ruimte wordt hierbij niet langer gezien als het passieve decor waartegen het menselijke handelen zich afspeelt, of als een middel om iets te realiseren, maar als het resultaat zelf van het menselijk handelen, als een dynamisch geheel van voorstellingen, praktijken en discours omtrent ruimte. Van een passief begrip wordt ruimte zo een dynamisch concept. De nieuwe inzichten zijn het resultaat van verschillende onderzoeksprojecten die sinds de jaren 1990 lopen aan verschillende Franse universiteiten (Tours, Parijs, Nice) en die geleid hebben tot een rijke oogst aan artikelen en boeken, onder meer van de hand van Monique Bourin, Elisabeth Zadora-Rio, Dominique Iogna-Prat en Michel Lauwers en hun medewerkers.

- 24 Een helder en beknopt overzicht bij D. IOGNA-PRAT, ‘Churches in the landscape’, in: T.F.X. NOBLE & J.M.H. SMITH (eds.), *The Cambridge History of Christianity, III. Early Medieval Christianities, c. 600-c. 1100*, Cambridge, 2008, p. 363-379 en 730-732 (bibliografie). Cf. eveneens M. LAUWERS & L. RIPART, ‘Représentation et gestion de l’espace dans l’Occident médiéval (VIIe-XIIIe siècle)’, in: J.-Ph. GENET (ed.), *Rome et l’État moderne européen*, Rome, 2007, p. 115-171. Een greep uit de studies die over deze thematiek verschenen zijn is te vinden in de hierna volgende voetnoten. Specifiek voor Zuid-Frankrijk: C. DELAPLACE (ed.), *Aux origines de la paroisse rurale en Gaule méridionale. IVe-IXe siècles. Actes du colloque international, 21-23 mars 2003*, Parijs, 2005.
- 25 Cf. C.W. J. WITHERS, ‘Place and the ‘Spatial turn’ in Geography and History”, in: *Journal of the History of Ideas*, 70 / 4 (2009) p. 637-568 en A. SPICER & S. HAMILTON (eds.), *Defining the Holy. Sacred Space in Medieval and Early Modern Europe*, Aldershot, 2005. Toegepast op deze thematiek zijn vooral de publicaties van Michel Lauwers en van Monique Bourin en haar team onderzoekers erg illustratief. Cf. D. BOISSEUIL, P. CHASTANG, L. FELLER & J. MORSEL (eds.), *Écritures de l’espace social. Mélanges d’histoire médiévale offerts à Monique Bourin*, Histoire ancienne et médiévale, 101, Parijs, 2010.

Binnen het bestek van dit artikel is het niet de bedoeling om een exhaustief overzicht van deze inzichten te geven, maar volstaat het de aandacht te vestigen op twee cruciale paradigmawijzigingen die ons nopen tot een radicale herziening van de traditionele voorstelling van de ontwikkeling van parochies.

Vanaf de eerste baanbrekende studies naar het ontstaan van de parochies op het einde van de negentiende eeuw wordt dit onderzoekdomein gedomineerd door twee nauw met elkaar samenhangende premisses, die we ook bij Strubbe terugvinden.²⁶ Enerzijds gingen de meeste onderzoekers uit van de hoge ouderdom van parochies en van het bijhorend ressort (territorium). Traditioneel werd aangenomen dat de Kerk vanaf de vierde eeuw haar administratieve structuren entte op die van de Romeinse machthebber: grenzen van de Romeinse *provinciae* werden aldus grenzen van de nieuw opgerichte kerkprovincies, idem voor wat betreft de *civitates*, de administratieve indelingen binnen deze *provinciae* die thans bisdommen werden. Maar ook op kleinere schaal werd dit samenvallen van civiele territoria met kerkelijke territoriale omschrijvingen verondersteld.²⁷ In bepaalde gebieden zouden de parochies en hun grenzen immers afgeleid zijn van de uitgestrekte en afgelijnde landbouwbedrijven of *latifundia* uit de Romeinse periode. De omvangrijke en duidelijk begrensde primitieve parochies uit de Merovingische periode werden dan vanaf de Karolingische periode opgedeeld in kleinere entiteiten. Dit gebeurde op het ritme van nieuwe ontginningen en vertrekkend vanuit het goed afgebakende centrum van het domein richting omliggende woeste gronden (bossen, heidegronden, schorren...). Zo ontstonden verschillende dochterparochies op het territorium van wat ooit één grote moederparochie was geweest. Centraal in deze zienswijze staat een territoriale interpretatie van het begrip

26 IOGNA-PRAT, 'Churches', p. 373-378.

27 Bepaalde auteurs namen aan dat de territoriale omschrijvingen van dekenijen of aartsdekanaten teruggingen op Merovingische, Karolingische of Post-Karolingische *pagi*. Ook dit aspect is niet langer houdbaar. Cf. DIERKENS, 'La paroisse' p. 27, n. 17. Het enten van diocesen op de Romeinse *civitates* vormde het voorwerp van een kritische doorlichting in de volgende bundel: F. MAZEL (ed.), *L'espace du diocèse. Genèse d'un territoire dans l'Occident médiéval (Ve-XIIIe siècle)*, Rennes, 2008.

parochie. Deze parochies werden dus begrepen als vastomlijnde kerkelijke structuren, kortom, de traditionele definitie - zoals die vanaf de dertiende eeuw opgang maakte - werd eigenlijk anachronistisch toegepast op vroegmiddeleeuwse realiteiten.²⁸ Ten dele kan dit verklaard worden door het feit dat de term *parochia(e)* gedurende heel de vroege middeleeuwen wel degelijk voorkomt in de bronnen en men er dus vanuitging dat dergelijke *parochiae* gelijk waren aan hun dertiende-eeuwse homoniemen.

Anderzijds ging men uit van het ruimtelijk samenvallen van primitieve parochies met vroegmiddeleeuwse domeinen.²⁹ Bij het installeren van religieuze administratieve structuren werd dankbaar gebruikt gemaakt van de aanwezige economisch-sociale entiteiten, nl. het groot domein (*villa*). Een primitieve parochie werd dus geacht heel vaak samen te vallen met een dergelijk domein, dat een omvang kon hebben van 3000 à 5000 ha (soms meer indien er ook woudcomplexen waren). Dochterparochies ontstonden wanneer binnen dit uitgestrekt domein nieuwe bewoningscentra groeiden waarbij dan een bidplaats werd gebouwd. Men veronderstelde dus dat nederzettingen een eeuwenlang permanent karakter hadden en dat er in bepaalde gebieden zelfs een continue lijn liep van de laat-Romeinse *latifundia* over de vroegmiddeleeuwse *villae* naar de dorpen uit de hoge middeleeuwen. Specifiek voor het ontstaan van de parochies betekent dit dat er een ruimtelijke concordantie verondersteld werd tussen een primitieve parochie en een groot, quasi sinds de laat-Romeinse tijd onveranderd gebleven en daarna ook onveranderlijk domein, dat in handen was van één eigenaar. De parochies

28 H. NOIZET, 'De l'église au territoire: les paroisses à Tours (XIe-XIIIe siècles)', in: *La paroisse*, p. 45-56.

29 Cf. DIERKENS, 'Les paroisses rurales', p. 40: "Quand il a fallu préciser les limites des circonscriptions paroissiales, il n'a évidemment pas été jugé nécessaire d'innover. La plupart du temps, les limites des paroisses primitives sont celles des domaines anciens, au moment - bien sûr - de la détermination de ces paroisses au début de l'époque carolingienne..." met verwijzing naar de studies die deze concordantie onderschrijven en de kritische noot dat dit "schéma idéal" in heel wat gevallen een nuance verdient. Kritiek op de methode van de "reconstitution de paroisses" kwam er onlangs met betrekking tot de Ardennen: J.-P. DEVROEY & N. SCHROEDER, 'Beyond royal estates and monasteries: landownership in the early medieval Ardennes', in: *Early Medieval Europe*, 20 (2012) p. 39-69.

uit de vroege middeleeuwen werden geïnterpreteerd als een soort gefossiliseerde antieke territoriale units. Deze premisse ging er dus vanuit dat parochiegrenzen oorspronkelijk naadloos samenvielen met domeingrenzen. De vraag of domeinen en parochies überhaupt toen enige vorm van begrenzing kenden werd niet gesteld.

Het onderzoek van de laatste decennia heeft aangetoond dat beide vooronderstellingen niet langer opgaan. Het oorspronkelijke statische model dat uitging van een eeuwenlange continuïteit is vervangen door een veel dynamischer en complexer alternatief met een fasering in drie periodes. Veeleer dan een nieuw uniform model aan te reiken worden in de meeste studies heel sterk de chronologische en geografische verschillen onderlijnd. Hoewel *grosso modo* overall drie fases doorlopen werden, kan het tijdstip waarop een nieuwe ontwikkeling begint en de snelheid waarmee ze voltooid wordt, grondig uiteenlopen. Hoe denkt men dus tegenwoordig over de totstandkoming van het religieuze landschap in de vroege en hoge middeleeuwen?

In een eerste fase die loopt van de late oudheid tot ca. 850 primeren de sociale banden op de ruimtelijke banden.³⁰ In de eerste eeuwen van de christenheid was er veeleer een problematische relatie tussen het christendom en de materiële wereld. De focus was gericht op het hiernamaals, het leven in het ondermaanse was van minderwaardig belang en het streven naar een bevrijding van de aardse beslommingen via een leven in complete onthechting werd gepromoot. Op territoriaal vlak vertaalde deze visie zich in een complete desinteresse voor ruimtelijke begrenzingen. De christelijke units die zich tijdens de late oudheid vermenigvuldigden in het Romeinse rijk werden in eerste instantie begrepen als een groepering gelovigen rondom een nabije bidplaats: een kerk met daarrond een *plebs*. In Noord-Afrika, Italië, de Provence en Bretagne was *plebs* dan ook de term die gebruikt werd om die christelijke kernen aan te duiden. De Italiaanse term '*pieve*' voor de latere parochie is

30 IOGNA-PRAT, 'Churches', p. 373-378; LAUWERS, 'Paroisse', p. 14-18; LAUWERS, 'Circuit', p. 301-307.

precies afgeleid van *plebs*. Toch komen in bronnen vanaf de vierde eeuw ook *parochiae* voor. Lexicologisch onderzoek door Michel Lauwers heeft echter op overtuigende wijze aangetoond dat wanneer deze Latijnse term voorkomt in teksten ouder dan de negende eeuw er helemaal geen nauwkeurig omschreven parochiaal territorium bedoeld wordt. *Parochia* in de vroege middeleeuwen betekende hetzij de christelijke macro-unit, met name het diocees, de grote gemeenschap van gelovigen rondom de bisschop - deze betekenis van *parochia* blijft nog tot in de elfde eeuw gebruikt -, hetzij een micro-unit, een bidplaats met daarrond gelovigen onder de controle van de pastoor. Bovendien zijn vroegmiddeleeuwse kerkrechtelijke bronnen erg nauwkeurig in hun woordgebruik: *parochia* verwijst steevast naar een kerk onder de controle van de kerkelijke overheid, in tegenstelling tot een *oratorium*, waarmee een privé- of eigenkerk wordt aangeduid in een domein (*villa* of *fundus*). Met vroegmiddeleeuwse *parochiae* werden dus gemeenschappen van gelovigen bedoeld die onderworpen waren aan de autoriteit van 'hun' pastoor en 'hun' bisschop, de *ordinarius*, van wie verwacht werd dat hij op gestelde tijdstippen de *parochiae* bezocht en de gang van zaken daar controleerde. In oorsprong was de bisschop ook diegene die doopte in de kathedraal in de bisschopsstad tot de toediening van dit sacrament bij de uitbouw van nieuwe christelijke kernen op het platteland gedelegeerd werd aan de priesters van de *parochiae*. Vandaar dat de *parochiae* uit deze periode in de literatuur ook vaak aangeduid worden als doopkerken.

De vroegmiddeleeuwse *parochiae* werden dus in ieder geval niet gedefinieerd als een specifiek territorium, maar het woord slaat veeleer op het geheel van interpersoonlijke relaties tussen de priester en zijn gelovigen. *Parochia* werd bovendien gedefinieerd aan de hand van het centrum, nl. de kerk (waarbij later een kerkhof tot ontwikkeling zal komen) en niet aan de hand van grenzen.³¹

31 Een heldere definitie van deze vroegmiddeleeuwse *parochia* vindt men bij L. KUCHENBUCH, J. MORSEL & D. SCHELER, 'La construction processionnelle de l'espace communautaire', in : *Écritures de l'espace social*, p. 139-182, nl. p. 141: "...la paroisse se définit comme un ensemble de rapports interpersonnels (sacramentels et matériels) entre le curé et chaque paroissien, tous les liens entre paroissiens étant ten-

Vroegmiddeleeuwse *parochiae* zijn dus een soort liturgische centra onder de controle van het episcopaat die ter beschikking staan van de gelovigen uit de omgeving, zonder dat deze omgeving al territoriaal begrensd werd.³² Tegelijkertijd bestond er - minstens sinds de zesde eeuw in Gallië - een andere religieuze pool, nl. de eigen- of privékerken: een bidplaats opgetrokken door een grootgrondbezitter op zijn domein, vermoedelijk aanvankelijk eerder voor zijn eigen gemak en dat van zijn bedienden dan voor de inwoners van zijn domein.³³ Een dergelijke bidplaats had in den beginne beperkte rechten: de domeinheer en zijn entourage konden er terecht voor de zondagsmis, maar op de belangrijke religieuze feestdagen en voor de toediening van het doopsel moest men richting kathedraal of parochiekerk trekken. De eigenkerken ontsnapten aanvankelijk enigszins aan de controle van de diocesane bisschop. De domeinheer duidde immers zelf de priester aan, stond in voor de dotatie van zijn kerk; desgewenst kon de eigenaar er ook een religieuze gemeenschap installeren. Enkel voor de inwijding van de bidplaats moest er een beroep gedaan worden op een bisschop, maar dat hoefde niet noodzakelijkerwijs de diocesane bisschop zijn, ook een bisschop van een ander diocees kon voor deze liturgie aangesproken worden. Het juridisch onderscheid tussen eigenkerk en parochiekerk verhinderde echter niet dat er in de praktijk vele tussenvormen ontstonden en dat beide types, de bisschoppelijke doopkerken en de privékerken, na verloop van tijd convergeerden. Reeds in de zesde eeuw waren er privaat opgerichte kerken die als *parochiae* functioneerden voor de inwoners van het domein. In dergelijke gevallen ontvingen de eigenaars dooprechten van de bisschop. De redenen voor deze convergentie zijn uiteenlopend en verschillen naargelang tijd en plaats, maar een grondiger christianisering en ook de bevolkingstoename lig-

danciellement médiatisés par le curé... De ce fait, la paroisse se définit par rapport à son centre (l'église et le cimetière) et non par rapport à ses limites'.

- 32 E. RENARD, 'Domaine, village ou circonscription administrative ? La polysémie du mot *villa* aux VIII-Xe siècles et l'assise territoriale des paroisses rurales', in : *Autour du 'village'*, p. 153-177, hier p. 160.
- 33 De laatste stand van zaken met betrekking tot het fenomeen van de *Eigenkirchen* is het indrukwekkende boek van S. WOOD, *The Proprietary Church in the Medieval West*, Oxford, 2006, hier: p. 66-91.

gen zeker ten grondslag aan de nood aan meer kerken en aan de daaropvolgende vermenigvuldiging van bidplaatsen.

In een tweede fase, waarvan de start ruwweg omstreeks 850 kan worden gesitueerd, werd een aanvang gemaakt met het proces van territorialisering.³⁴ Kerkelijke entiteiten op verschillende niveaus, zowel het microniveau van de parochie als het macroniveau van het diocees maar ook enkele tussenniveaus werden ruimtelijk verankerd of, indien ze nog niet bestonden (met name de dekenijen en aartsdiaconaten), gecreëerd en eveneens na verloop van tijd ruimtelijk begrensd. Tijdens dit erg geleidelijk verloopend proces kwamen nieuwe territoriale entiteiten tot stand die correspondeerden met de sociale groeperingen die stamden uit de voorafgaande periode, nl. de gelovigen rond een plaatselijke kerk en rond de kathedraal. Twee elementen hebben bijgedragen tot dit proces van territorialisering: de invoering van de betaling van tienden en een zwaardere focus op de kerken als ontvangstplaats van sacramenten.

Onder impuls van de Karolingische vorsten werd de betaling van de tiende, die tevoren eerder sporadisch en vrijwillig was, verplicht. De eerste vermelding van deze verplichting vindt men in het *capitulare* van Herstal uit 779 en daarna op de synode van Frankfurt in 794. Daarna wordt de tiendplicht op gestelde tijdstippen hernomen in de Karolingische wetgeving. De invoering dient gesitueerd te worden tegen de achtergrond van de zware hongersnood die het rijk van Karel de Grote trof in 779 en 792-793.³⁵ Voor het eerst sinds het einde van de Romeinse tijd ondernam een vorst een poging om een vorm van directe en algemene belasting in te voeren. De tiende mocht wel *stricto sensu* de Kerken goede komen, deze was in deze periode een integraal onder-

34 IOGNA-PRAT, 'Churches', p. 373-378; LAUWERS, 'Paroisse', p. 18-31; LAUWERS, 'Circuit', p. 307-316.

35 J.-P. DEVROEY, 'L'introduction de la dîme obligatoire en occident: entre espaces ecclésiastiques et territoires seigneuriaux à l'époque carolingienne', in: M. LAUWERS (ed.), *La dîme, l'Église et la société féodale. Collection d'Études médiévales de Nice*, 12, Turnhout, 2012, p. 87-106, hier p. 90-97; F. MAZEL, 'Dîme, territoire et prélèvement: réflexions sur le cas de l'ouest de la France (Anjou, Maine, Haute-Bretagne, IXe-XIIIe siècle)', in: *La dîme*, p. 155-190; WOOD, *The Proprietary Church*, p. 460-462.

deel van het *regnum* van de Karolingische heersers en in hun wereldbeeld functioneerden de bisschoppen als hun voornaamste medewerkers.³⁶ De tiende werd geheven op agrarische producten (eventueel ook op de veestapel) en ze moest betaald worden door de uitbaters van de gronden.³⁷ De priester was verantwoordelijk voor de inning van de tienden die bij de kerk hoorden waar hij door zijn bisschop aangesteld was. Naargelang de streek bestonden er specifieke door het episcopaat gecontroleerde verdeelsleutels voor de tienden in drie of vier delen en werden de inkomsten gespreid over de bisschop, de plaatselijke bedienaar en eventuele helpers, het kerkgebouw en de armen.

De tiende werd aldus een belangrijke bron van inkomsten voor de kerken, naast de inkomsten voortvloeiend uit liturgische handelingen (offergaven van de gelovigen, doop- en begrafenisgelden) en de dotatie in onroerend goed (*dos*), die pas in 818-819 onder Lodewijk de Vrome werd verplicht en 12 bunders moest beslaan.³⁸ In het *capitulare ecclesiasticum* uit 810-813 werd voor het eerst verwezen naar *terminum*, het grondgebied waarover iedere kerk voortaan diende te beschikken en waarbinnen de tienden van het domein (*villa*) moesten worden betaald, een bepaling die daarna nog in de wetgeving herhaald wordt.³⁹ Uit een Karolingisch formulierboek kan men bovendien afleiden dat aan één kerk verschil-

36 Hincmar van Reims noemde bisdommen en abdijen koninklijke *beneficia* in zijn traktaat *Collectio de ecclesiis et capellis*. WOOD, *The Proprietary Church*, p. 248-250. Over de relatie tussen de Karolingische vorsten, de bisschoppen en de priesters: C. VAN RHIJN, *Shepherds of the Lord. Priests and Episcopal Statutes in the Carolingian Period*, Turnhout, 2007.

37 M. CARNIER, *Bidplaatsen en parochies in het bisdom Terwaan voor 1300: een institutionele studie*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, Departement Geschiedenis, 1996, p. 254.

38 Bedoeld is een hoeve met gronden met een gemiddelde totale oppervlakte van 12 bunders, een oppervlakte die voldoende werd geacht om een gezin te onderhouden (afhankelijk van de vruchtbaarheid van de grond kon die oppervlakte uiteraard variëren). DEVROEY, 'L'introduction de la dîme obligatoire', p. 93-96.

39 *Capitularia regum Francorum*, in: A. BORETIUS (ed.), *Monumenta Germaniae Historica. Leges Sectio II*, II, Hannover, 1883, p. 178, c. 10 uit de *Capitula ecclesiastica*: "Ut terminum habeat unaquaque ecclesia, de quibus uillis decima recipiat." Cf. DEVROEY, 'L'introduction de la dîme obligatoire', p. 92-93.

lende domeinen konden toegewezen worden.⁴⁰ De vastlegging van een *terminum* werd herhaald door aartsbisschop Hincmar van Reims in zijn werk *Collectio de ecclesiis et capellis*, dat kan gelden als het eerste systematische traktaat over het kerkbezit. Hierin argumenteert hij dat het volgens de Schrift verboden is om de grenzen te verplaatsen die door de voorouders zijn vastgesteld (*terminos a patribus constitutos*). Voor het eerst in de geschiedenis wordt de notie van parochiaal grondgebied vastgeknoopt aan het bestaan van grenzen. Volgens M. Lauwers hebben we hier te maken met “*la première traduction idéologique d’un lent processus de territorialisation de l’Église*”.⁴¹ Toch mogen we ons niet op het verkeerde been laten zetten door de Karolingische wetgeving. Ofschoon hier weliswaar een begin gemaakt wordt van een territoriale interpretatie van kerkelijke entiteiten, is deze wetgeving vooral een product van een ambitieus politiek-religieus programma gekoesterd door de Karolingische vorsten, waarin zij de Kerk zagen als een conglomeraat van zones, de parochies, met hun inwoners, de *parochiani* (eerste attestatie hiervan in de negende eeuw).⁴² In werkelijkheid hebben we vooralsnog te maken met een theoretisch bestaan van parochies in normatieve teksten. Bronnen uit de praktijk, zoals oorkonden, maken haast nooit gewag van parochies vòòr het einde van de Karolingische periode.

Recent onderzoek met betrekking tot de invoering van de tinden en de modaliteiten van hun inning heeft bovendien de traditionele interpretatie gebaseerd op de Karolingische *capitularia*, waarbij iedere parochie een vastomlijnd territorium toegewezen kreeg, dat dan door de historici doorgaans gelijkgesteld werd met de *villa*, op losse schroeven gezet.⁴³ Ten eerste hoeven de *terminos* waarover sprake is bij Hincmar niet noodzakelijkerwijs geïnterpreteerd te worden als een begrensde territorium. Het is veel logi-

40 LAUWERS, ‘Paroisse’, p. 19 met verwijzing naar een formule uit 808 uit het formulierboek *Formulae Senonensis recentiores*.

41 LAUWERS, ‘Paroisse’, p. 19 n. 26.

42 LAUWERS, ‘Circuit’, p. 310; F. HAUTEFEUILLE, ‘La délimitation des territoires paroissiaux dans les pays de moyenne Garonne (X^e-XVe siècles)’, in: *La paroisse*, p. 73-88, hier p. 73.

43 Cf. M. LAUWERS, ‘Pour une histoire de la dîme et du *dominium* ecclésiastical’ in: *La dîme*, p. 11-64.

scher dat de oudere interpretatie van een parochie als een groep individuen rondom een kerk onder de leiding van een priester nog steeds voortleefde.⁴⁴ Van de gelovigen werd, net zoals van hun priester, een zekere mate van stabiliteit verwacht ten opzichte van hun parochiekerk. Ze mochten de tienden niet de ene keer aan de ene kerk, dan weer aan een andere kerk betalen. Vandaar dat er in de *capitularia* ook gesuggereerd wordt om lijsten van de tiendbetalers per parochie op te stellen.⁴⁵ Tienden moesten betaald worden aan de kerk waar men gedoopt werd, ter communie en te biecht ging en begraven ging worden. Dat alles moest binnen één en dezelfde territorium (*terminos*) gebeuren zonder dat men noodzakelijkerwijs hierbij een afgegrensde zone voor ogen had. Het betalen van de tiende bevorderde in zekere zin de cohesie tussen de parochianen en bevestigde hun afhankelijkheid van de parochiekerk. Ten tweede kan men niet langer de premisse huldigen dat de Karolingische parochies gecalqueerd werden op de domeinen. De realiteit blijkt veel complexer te zijn geweest, niet in het minst omdat intussen ook het paradigma van het grote domein aan ernstige kritiek onderworpen werd, onder meer in de vele studies van A. Verhulst.⁴⁶ Het groot domein zoals dat naar voren komt in verschillende negende-eeuwse polyptieken blijkt immers niet zo alomtegenwoordig te zijn geweest als tevoren vermoed werd, noch was de organisatie en indeling overal uniform. Domeinen konden de vorm aannemen van “*des ensembles hétéro-*

44 DEVROEY, ‘L’introduction de la dîme obligatoire’, p. 93.

45 *Capitula episcoporum*, in: R. POKORNY & M. STRATMANN (eds.), *Monumenta Germaniae Historica*, Hannover, 1995, II, p. 46: “*Quot mansos habeat in sua parrochia ingenuiles et serviles et acolas, unde decimam accipiat*”. Dit is canon 3 uit het *Tweede capitulare* van Hincmar van Reims uit 852.

46 Onder meer A. VERHULST, *Rural and Urban Aspects of Early Medieval Northwest Europe*, Variorum collected Studies, Aldershot, 1992; F. THEUWS, ‘Landed property and Manorial Organisation in Northern Austrasia: Some Considerations and a Case Study’, in: F. THEUWS & N. ROYMANS (eds.), *Images of the Past: Studies on Ancient Societies in Northwestern Europe*, Amsterdam, 1991, p. 299-407, vooral p. 303-317; Chris WICKHAM, *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean, 400-800*, Oxford, 2005, p. 280-293; J.-P. DEVROEY, *Puissants et misérables. Système social et monde paysan dans l’Europe des Francs (VIe-XIe siècles)*, Brussel, 2006, p. 450-478; Voor een heldere stand van zaken met uitleg over de implicaties op de geschiedenis van de parochies en tiendheffingen uitvoerige bibliografie: DEVROEY, ‘L’introduction de la dîme obligatoire’, p. 87-106; cf. eveneens de bijdragen in *Autour du ‘village’*.

clites, des conglomerats de biens fonciers divers acquis par héritage, vente, échange ou don, réorganisés par les domini selon le mode de gestion qu'ils entendaient privilégier" en ze geleken meer op een patchwork van verspreid gelegen gronden dan op een homogeen en aaneengesloten blok dat duidelijk afgegrensd was.⁴⁷ Hun omvang en uitzicht waren verre van constant en konden ingrijpend evolueren op het ritme van ontginningen, toe- of afname van de inwoners, verandering qua exploitatiewijze en beslissingen genomen door de eigenaar. J.-P. Devroey drukt de implicaties van deze nieuwe inzichten kernachtig uit: "*on admettra donc qu'il n'est plus possible d'envisager aujourd'hui le pays franc sous la forme d'une mosaïque de territoires finis (les domaines primitifs) dans laquelle la géographie ecclésiastique locale aurait trouvé dès l'époque carolingienne l'étoffe et les limites des anciennes paroisses*".⁴⁸

Uit een aantal studies is gebleken dat een en dezelfde parochiekerk kon worden gefrequenteerd door mensen uit verschillende agrarische gemeenschappen en dat achter een parochie en een domein een verschillende logica schuil ging, de een religieus geïnspireerd, de ander economisch.⁴⁹ Daarenboven hebben verschillende case-studies aan het licht gebracht dat er vaak serieuze discordanties waren tussen het tiendressort en de *parochiae*. In een aantal gevallen bleek het tiendressort veeleer overeen te komen met het domein dan met het territorium verbonden aan de kerk. We mogen niet vergeten dat inning van de tienden neerkwam op controle van aanzienlijke agrarische opbrengsten. De reden voor de discordantie tussen *parochia* en tiendressort op een aantal plaatsen is te vinden in het gelijktijdig bestaan van twee niveaus van dominantie: een seculier niveau waarbij een heer gezag uitoefent over een gebied en over de plaatselijke inwoners (een domein, later de heerlijkheid) en

47 RENARD, 'Domaine', p. 153-177, hier p. 162-164. Zie ook nog verder.

48 DEVROEY, 'L'introduction de la dîme obligatoire', p. 89.

49 S. LETURCQ, 'Territoires agraires et limites paroissiales', in: *La paroisse*, p. 89-104, hier p. 90-97; MAZEL, 'Dîme', p. 155-190; WOOD, *The Proprietary Church*, p. 70 geeft het voorbeeld van een bisschop die op zijn privé-domein of op een domein dat toebehoort aan zijn bisschopskerk een kerk bouwt die functioneert als parochiekerk voor de bewoners van de omliggende domeinen die in handen zijn van een andere grondbezitter en waarop er op dat ogenblik nog geen kerk gebouwd is of waarvan de kerken nog niet over dooprechten beschikken.

een religieus niveau waarbij een pastoor met zijn kerk autoriteit uitoefent over de gelovigen die naar zijn kerk gingen.⁵⁰ Beide niveaus konden onafhankelijk zijn van elkaar, maar in de praktijk kwam het frequent voor dat de kerk in kwestie een eigenkerk was, gebouwd door de heer van een domein op zijn grond. Het statuut van deze patrimoniale of privékerken vormde tijdens de negende en tiende eeuw een netelig probleem: aan wie moesten die priesters immers gehoorzamen: aan de *ordinarius* of aan hun lekenheer?

Ook de kwestie van de tiendplicht lag in deze context gevoelig. Aanvankelijk bepaalden de Karolingische *capitularia* dat de tienden uitsluitend aan de (oude) doopkerken betaald moesten worden.⁵¹ Volgens het *Capitulare de villis* kwam de tiende van de inkomsten uit een kroondomein echter toe aan de kerk van dat kroondomein, indien er een kerk opgetrokken was. Deze inkomsten dienden aangewend te worden voor de verlichting aldaar, de bedienaar en de armen. De Karolingische vorsten verleenden eenzelfde voorrecht aan religieuze instellingen aan wie ze kroondomeinen met een kerk gegeven hadden. Hoogstwaarschijnlijk gold eenzelfde regel in de praktijk ook voor de niet-koninklijke domeinen, al verbieden verschillende *capitularia* en conciliaire richtlijnen dat domeinheren hun tienden aan hun eigen kerk gaven, de tiende moest naar de kerk gaan waar ze doopsel en de andere sacramenten ontvingen. Andere wetteksten laten dit dan weer wel toe indien de lekenheer hiervoor het fiat van de bisschop heeft verkregen. Het spreekt voor zich dat machtige heren dit recht naar zich toe zullen trekken naarmate het vorstelijke gezag verzwakt op het einde van de negende eeuw en in de loop van de tiende eeuw en de plaatselijke bisschop weinig weerwerk bood.

Daarnaast is het ook niet altijd duidelijk waar de tiende betaald door de inwoners (*manentes*) van het domein moest terechtkomen: de kerk op het domein of de oude doopkerk in de omgeving. Logischerwijs betaalden de inwoners echter hun tiende aan de kerk van het domein waarop ze werkten en woonden. Meteen was

50 DEVROEY, 'L'introduction de la dîme obligatoire', p. 93-96; MAZEL, 'Dîme', p. 155-190.

51 WOOD, *The Proprietary Church*, p. 69-74 en 467-471; DEVROEY, 'L'introduction de la dîme obligatoire', p. 95-96.

de toewijzing van de tienden aan een privékerk op een domein een krachtige stimulans voor de eigenaren van deze domeinen om überhaupt een bidplaats op te richten, aangezien de tiende dan bij hen terecht kwam en het onderhoud van die bidplaats de verantwoordelijkheid werd van de inwoners van dat domein. Resultaat was een concurrentieslag tussen de (oude) doopkerken die nog onder direct bisschoppelijk gezag stonden en de (vaak nieuw opgerichte) privékerken op de domeinen (vaak aangeduid als *capellae*) die ook tienden konden heffen en zich konden ontwikkelen tot een focus voor gelovigen. In een bepaald gebied konden dus verschillende kerken en hun bedienaars met elkaar wedijveren om gelovigen en hun offergaven aan te trekken. Veel hing dan ook af van de houding die de diocesane bisschop in deze problematiek aannam en van zijn relatie met de wereldlijke machthebbers. Reeds vanaf de late zevende eeuw en vroegste achtste eeuw kan men gelijktijdig twee bewegingen onderscheiden die in de Karolingische periode voortduren: enerzijds de beweging waarbij private kerken parochiale rechten verwerven en anderzijds de secularisering van de oude parochiekerken door de Frankische aristocratie, hetgeen impliceert dat oude parochiekerken in private handen terecht kwamen en als *beneficia* doorgegeven werden.⁵²

Net zoals er een grote variëteit bestond van organisatievormen wat betreft de exploitatie van het land, zo bestonden er tijdens de Karolingische periode verschillende types religieuze ruimte.⁵³ In de bekende vroeg-negende-eeuwse polyptiek van de abdij van Saint-Germain-des-Prés te Parijs zijn effectief enkele voorbeelden te vinden van het 'klassiek' domein waarbij een *villa* door een vroegmiddeleeuwse vorst *en bloc* gegeven werd aan een religieuze instelling, die er dan vervolgens in slaagde om zowel kerkelijke als domaniale rechten over dat gebied te behouden tot in de late middeleeuwen (ca. 1200- ca. 1500), soms zelfs tot aan de Franse revolutie. Anderzijds beschikten de monniken op andere plaatsen slechts over erg gefragmenteerde bezittingen waarvan men niet meer kan achterhalen hoe

52 WOOD, *The Proprietary Church*, p. 74-79.

53 DEVROEY, 'L'introduction de la dîme obligatoire', p. 98-99.

de parochiale rechten werden uitgeoefend, omdat de kerken die ze er mogelijkwerwijs bezaten voor de abdij verloren gingen. In Bretagne en Catalonië, waar de aristocratie weinig impact had op de gronden, waren het de lokale gemeenschappen zelf die instonden voor de inrichting en organisatie van de parochie. Ook bij de inning van tienden speelden de domeineigenaars of hun vertegenwoordigers een actieve rol. Uit steeds meer documenten uit de tiende en de elfde eeuw blijkt dat aristocraten zelf instonden voor de tiendheffing op hun gronden en bijgevolg verantwoordelijk waren voor de verdeling ervan over de bidplaats die ze er opgericht hadden en het onderhoud van de plaatselijke geestelijken. Hierin verschilden zij dus niet van religieuze eigenaars van domeinen, zoals de monniken van een abdij, die ook zelf de tiendingning en -verdeling voor hun rekening namen.

Al deze nieuwe inzichten hebben tenslotte het traditionele schema aan het wankelen gebracht dat ervan uitgaat dat de tienden oorspronkelijk een louter religieuze aangelegenheid waren en de kerken ten goede kwamen (Karolingische periode), vervolgens door leken toegeëigend werden (post-Karolingische periode-elfde eeuw) om dan tenslotte door de afstammelingen van die leken onder zware druk van de kerkhervormers 'gerestitueerd' en geschonken te worden aan religieuze instellingen (tweede helft elfde eeuw-twaalfde eeuw). In plaats van een geleidelijke feodalisering van de kerktienden lijkt de tiende vanaf haar invoering innig verstrengeld te zijn met de domaniale wereld. Bepaalde onderzoekers, zoals onder meer Mathieu Arnoux, met zijn detailstudies over het twaalfde- en dertiende-eeuwse Normandië, pleiten er zelfs voor om de tiende veel eerder als een domaniale heffing te zien dan als een religieuze taks.⁵⁴ Feit is dat de tiende tot vrij recent louter als een kerkelijke taks gezien werd, terwijl er ook een fiscaal en domaniaal aspect aan deze heffing verbonden was en de drie 'sferen' nauw met elkaar verbon-

54 Cf. M. ARNOUX, 'Remarques sur les fonctions économiques de la communauté paroissiale (Normandie, XIIe-XIIIe siècles)', in: D. BARTHÉLEMY & J.-M. MARTIN (eds.), *Liber largitorius. Études d'histoire médiévale offertes à Pierre Toubert par ses élèves*, Genève, 2003, p. 417-434; M. ARNOUX, 'Pour une économie historique de la dîme', in: R. VIADER (ed.), *La dîme dans l'Europe médiévale et moderne. Actes des XXXe Journées internationales d'Histoire de l'abbaye de Flaran*, 3-4 octobre 2008, Toulouse, 2010, p. 101-126; MAZEL, 'Dîme', p. 155-190.

den waren, net zoals wat wij vandaag de religieuze en politieke sfeer noemen zo goed als onontwarbaar waren in de vroege middeleeuwen en door de tijdgenoten ook niet als aparte en strikt onderscheiden sferen geïnterpreteerd werden. Volgens Roland Viader speelde de tiende een cruciale rol in de transformatie van de antieke wereld met een belastingsysteem naar een feodale wereld waarin de grondrente domineerde.⁵⁵ Verder onderzoek is zeker nodig naar de functie van de tiende in de middeleeuwse samenleving, maar de eerste aanzetten zijn erg veelbelovend in de mate dat ze een veel ingewikkelder functie blootleggen dan ooit vermoed werd. Daarbovenop mogen we ook niet vergeten dat er minstens tot de hoge middeleeuwen, en in heel wat gebieden pas vanaf de dertiende eeuw, sprake was van een algemene en efficiënte tiendheffing.⁵⁶ Ondanks de koninklijke en bisschoppelijke verplichtingen uit de negende eeuw werd de tiende niet overal geheven, zelfs niet op bepaalde domeinen die in handen waren van religieuze instellingen.⁵⁷ Volgens Susan Wood getuigen al die koninklijke en conciliaire bepalingen niet zozeer van een rationeel opleggen van richtlijnen aan een passieve gemeenschap, maar tonen ze vooral aan hoe de autoriteiten “*were struggling to impose order on a largely uncontrollable scene*”.⁵⁸ Hoewel de tiendplicht een bijdrage leverde aan de territorialisering van de parochies, kwam een nog grotere impuls van het toenemend belang dat sinds de Karolingische vorsten gehecht werd aan de kerk als de ontvangstplaats bij uitstek van enkele sacramenten, met name de biecht en het doopsel.⁵⁹ Ook begraving diende voortaan bij de kerk dichtbij de residentie van de gelovigen te gebeuren.⁶⁰ Zeker dit laatste element heeft het territorialiseringsproces een flinke duw gegeven, want eenmaal begraven in de schaduw van de parochie-

55 R. VIADER, ‘La dîme dans l’Europe des féodalités. Rapport introductif’; in: *La dîme dans l’Europe médiévale*, p. 7-36.

56 LAUWERS, ‘Pour une histoire’, p. 28-31 en 46-52; DEVROEY, ‘L’introduction de la dîme obligatoire’, p. 91.

57 MAZEL, ‘Dîme’, p. 165.

58 WOOD, *The Proprietary Church*, p. 465.

59 Over de eerder beperkte impact van de tiendplicht op de territorialisering: MAZEL, ‘Dîme’, p. 187.

60 Cf. de uitvoerige studies van M. LAUWERS, *La mémoire des ancêtres. Le souci des morts. Morts, rites et société au Moyen Âge*, Parijs, 1997 en *Naissance du cimetière. Lieux sacrés et terres des morts dans l’Occident médiéval*, Parijs, 2005.

kerk, “*on ne déplace pas les morts*”, dixit de Franse historicus Robert Fossier.⁶¹ Dergelijke richtlijnen betekenden vermoedelijk het definitieve einde van de geïsoleerde graven uit de eerdere eeuwen en bevorderden het dichter bijeen wonen van gelovigen. Een regelmatige circulatie naar de parochiekerk veronderstelt immers dat men niet al te ver van deze bidplaats woont, een aspect dat niet vergeten werd in de wetgeving. Op het concilie van Tribur in 895 werd gesteld dat de gemiddelde maximumafstand tussen het domicilie van de gelovigen en hun parochiekerk niet meer dan een twintigtal kilometer mocht bedragen. De vorming van een parochiekerk hing dus in aanzienlijke mate af van de mogelijkheid van de gelovigen om deze bidplaats te frequenteren. Niet toevallig gaat de Latijnse term *parochia* terug op het Griekse werkwoord ‘paroikein’ dat ‘wonen bij of naast’ betekent en komt van het adjectief ‘paroikos’, ‘naburig, nabuur’. Doopsel maar nog meer begrafenissen begunstigen aldus de vorming van parochiale entiteiten. Aartsbisschop Hincmar van Reims stond dan weer kritisch tegenover het onnodig opdelen van parochies en was eerder voorstander van de oprichting van (een) kapel(len), die afhing(en) van de moederkerk, en die op regelmatige basis bezocht werd(en) door de parochiepriester met een draagbaar altaar.⁶²

Wat in de negende eeuw gestart was, ging versneld verder in de daaropvolgende eeuwen om uiteindelijk uit te monden in een indeling van de christelijke wereld in een netwerk van parochiale territoria met grenzen.⁶³ Het einde van deze derde fase kreeg echter pas zijn beslag in de loop van de dertiende eeuw, toen in de meeste delen van West-Europa de parochie beschouwd werd als de lokale christelijke unit bij uitstek. Alvorens het zover is gekomen, speelde er zich een proces af dat door historici aangeduid wordt met termen zoals *encellulement* (Robert Fossier) of

61 Geciteerd in LAUWERS, ‘Circuit’, p. 301, n. 1. Begroaving dichtbij zal een grotere rol hebben gespeeld dan het sacrament van de doop, cf. WOOD, *The Proprietary Church*, p. 464: “Baptism would not matter so much, since babies could be carried or children walk; in much of Europe the mother churches kept their baptismal rights (now no longer carrying a monopoly of tithe-rights) relatively intact for a long time”.

62 WOOD, *The Proprietary Church*, p. 71.

63 IOGNA-PRAT, ‘Churches’, p. 374-376; LAUWERS, ‘Paroisse’, p. 12; LAUWERS, ‘Circuit’, p. 316-324.

incastellamento. Deze begrippen verwijzen naar de transformatie die de samenleving onderging tussen *grosso modo* 850 en 1000. Centraal in dit proces staat de trage, maar uiteindelijk wel duurzame vestiging van groepen mensen op het platteland en de langzame totstandkoming van het dorp. In deze eeuwen kwam definitief een einde aan het fenomeen van verplaatsingen van rurale nederzettingen, een fenomeen dat in bepaalde regio's duidelijk archeologisch kan worden aangetoond. Onderzoekers onderstrepen dat er grote regionale verschillen zijn wat betreft de snelheid van deze wijdverspreide beweging van *encellulement*, maar men is het wel eens over de belangrijke rol die de bidplaats als de *nucleus* van een nederzetting hierin gespeeld heeft. De transformatie houdt direct verband met het ontstaan van de feodale samenleving en het verlangen van een heer om groepen mensen bijeen te brengen op specifieke plaatsen (de *cellules*) en zo beter te kunnen controleren. Verzamelpunt bij uitstek vormden de kerken waarnaast - weliswaar niet overal maar toch op menige plaatsen - de residentie van de lokale machthebber opgetrokken werd in de loop van de tiende en de elfde eeuw, vandaar het Italiaanse begrip *incastellamento*.

De wezenlijke bijdrage van parochiekerken en hun kerkhof komt tot uitdrukking in het begrip *inecclesiamento*, dat volgens Michel Lauwers het religieuze luik vormt van de *encellulement*. Kerk en kerkhof golden hierbij als structurende polen voor de ontluikende nederzettingen en voor de religieuze omkadering van de bevolking. Voeg bij de gewijzigde machtsverhoudingen en de sociale en religieuze verankering van de mensen op een specifieke plaats ook nog de groei van de bevolking, de ontginningsbeweging en de expansie van de steden en het is duidelijk dat we te maken hebben met een erg complexe en dynamische samenleving. De bekommernis om duidelijke afgrenzingen laat zich dan ook niet toevallig het eerst voelen in recent ge-urbaniseerde zones in de stad, die vrij kort tevoren tot ontwikkeling kwamen.⁶⁴ Over het algemeen kan men stellen dat jurisdictieconflicten aangaande

64 F. COMTE & E. GRELOIS, 'La formation des paroisses urbaines: les exemples d'Angers et de Clermont (XIe-XIIIe siècles)', in: *La paroisse*, p. 57-72, hier 64.

parochiale grenzen pas verschijnen in de loop van de twaalfde en vooral in de dertiende eeuw, enkele elfde-eeuwse uitzonderingen niet te na gesproken.⁶⁵ Grensgeschillen zijn eigenlijk een indicatie dat het territorialiseringsproces op die plaats zijn beslag heeft gekregen. In het vormingsproces van parochies worden grenzen vaak pas gepreciseerd op het moment dat er zich problemen voordoen.⁶⁶ Dan is het in eenieders belang om duidelijke aflijningen te maken zodat onduidelijkheid in de toekomst vermeden wordt. Uiteindelijk haalt de territoriale interpretatie van een parochie aldus de bovenhand op een aanvankelijk meer sociale benadering van een parochie als een “*semis d’âmes rattaché à un point, une ecclesia*”.⁶⁷

TERUG NAAR BRUGGE EN NAAR DE BRONNEN:
IMPLICATIES VAN DE NIEUWE INZICHTEN OP HET
RELIGIEUZE LANDSCHAP VAN BRUGGE EN OMGEVING

De meerderheid van de detailstudies waarnaar in de vorige paragraaf verwezen werd, heeft betrekking op de ontwikkeling van het religieuze landschap in specifieke gebieden in Frankrijk. Recente studies waarin de situatie in de zuidelijke Nederlanden herbekeken wordt in het licht van de nieuwe inzichten zijn vooralsnog dun gezaaid. Toch mag men veronderstellen dat het dynamische en complexe model met betrekking tot de vorming van de parochies ook op onze gebieden kan worden toegepast. De vele casestudies over andere gebieden sporen aan tot aandacht voor regionale nuancering en tot het vermijden van generaliseringen. Wat in ieder geval duidelijk naar voren komt, is de onhoudbaarheid van het paradigma van het perfect samenvallen van het vroegmiddeleeuws domein met de parochie en met het tiendresort. Dat elk van deze drie ruimtelijke realiteiten vanaf hun verschijnen in de vroege middeleeuwen voorzien zou zijn geweest van precieze begrenzingen lijkt eveneens achterhaald. Noch kan

65 LAUWERS, ‘Paroisse’, 26.

66 H. NOIZET, ‘De l’église au territoire: les paroisses à Tours (XIe-XIIIe siècles)’, in: *La paroisse*, p. 45-57, hier p. 51.

67 NOIZET, ‘De l’église au territoire’, p. 55.

men de vroegmiddeleeuwse parochie benaderen aan de hand van een definitie die stamt uit de dertiende eeuw, laat staan veronderstellen dat de laatmiddeleeuwse of latere grenzen tussen de toenmalige parochies uit een ver verleden zouden stammen en zonder noemenswaardige veranderingen de tand des tijd doorstaan hebben. De retrogressieve methode stelt de onderzoeker toch wel voor serieuze problemen.⁶⁸

In plaats van te vertrekken uit latere realiteiten en hun bestaan vervolgens te veronderstellen voor de vroegere periode, is het misschien veiliger om in de omgekeerde richting te werken en contemporaine bronnen - hoe frustrerend weinig er ook bewaard zijn - te privilegiëren boven de jongere documenten en in plaats van achteruit te kijken progressief voort te schrijven in de tijd. Iedere opeenvolgende eeuw heeft meer documenten geproduceerd dan de voorgaande en door deze successief te bestuderen komt men mogelijk dichterbij het fenomeen van de geleidelijke opbouw van de religieuze ruimte en de toenemende complexiteit van dit parochiale landschap dan door de realiteiten uit de late middeleeuwen te projecteren naar het verleden.⁶⁹

Het spreekt voor zich dat dit een grootschalige en tijdrovende onderneming is die niet enkel religieuze bronnen maar ook documenten van wereldlijke aard moet omvatten en niet enkel met de situatie in de Brugse binnenstad moet rekening houden, maar evenzeer met de ruime omgeving. Bovendien kan men deze problematiek niet los zien van de ingrepen die de mens in het verleden ondernam in het natuurlandschap, met de nederzettingsgeschie-

68 Tot een gelijkaardige conclusie komen Devroey en Schroeder, maar dan met betrekking tot het vroegmiddeleeuws grondbezit in de Ardennen (regio Bastogne). DEVROEY & SCHROEDER, 'Beyond royal estates', p. 68: "*Finally, we have tried to show that the territorial coherences that can be found in later evidence should not simply be read back into the early Middle Ages. We should take care not to superimpose them upon early medieval realities, because many processes of change affecting both local power and its spatial structures took place in later centuries.*"

69 Een eerste aanzet waarbij strikt met contemporaine bronnen gewerkt wordt: B. MEIJNS, 'Over graven, bisschoppen en kanunniken: de totstandkoming van het religieuze landschap in Brugge en haar ommeland (tot ca. 1100)', in: *Brugs Ommeland*, 54 (2014), p. 67-77.

denis, met de geschiedenis van de ontginningen en met de stadsontwikkeling, om maar enkele cruciale aspecten te noemen. In wat volgt wil ik graag een aanzet geven tot een vernieuwd onderzoek naar deze thematiek, maar het moge duidelijk zijn dat de ‘oplossing’ van het netelig probleem van het ontstaan van de Brugse parochies bijlange nog niet in het verschiet ligt. Bij de studie van dit dossier vielen mij echter een aantal elementen op. Enkele elementen werden reeds in een andere context aangestipt, andere spruiten vooral voort uit een vergelijking met andere dossiers. De focus ligt op de religieuze entiteiten, veel meer dan op de wereldlijke aspecten zoals de ligging van domeinen of heerlijkheden. Van de hierna volgende observaties wens ik graag het hypothetische karakter te beklemtonen. Verder en grondiger onderzoek zal uitwijzen in welke mate zij een bijdrage kunnen leveren tot het ontrefelen van deze complexe problematiek.

Afscheid van de *fiscus* Snellegem?

Zoals verderop nog zal blijken staat de afhankelijkheid van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van de kerk van Sijsele als een paal boven water. Anders is het gesteld met het westelijke luik van de hypothese van Strubbe en hij gaf dit zelf ruitelijk toe: “*Ten westen van het oude Sijsele is de primitieve toestand niet zo duidelijk na te gaan*”.⁷⁰ De reden waarom hij uiteindelijk de oorsprong van de Sint-Salvatorkerk uitgerekend in Snellegem zocht, houdt direct verband met de dichterbij gelegen *fiscus regius* Weinebrugge: “*Die fiscus regius moet oudtijds een uitgestrektheid hebben bezeten die groter was dan het toenmalige S. Michiels. Het is daarom meer dan waarschijnlijk dat het gebied zich verder ten Westen heeft uitgestrekt en samen met Snellegem, dat inderdaad in 941 de naam fiscus draagt, een geheel heeft gevormd*”.⁷¹ Met andere woorden de omvang van de *fiscus* Weinebrugge was volgens Strubbe te beperkt om als zelfstandig kroondomein gefunctioneerd te hebben. Vandaar dat de blik naar het westen werd gericht waar zich eveneens een kroondomein bevond (althans in een oorkonde uit 941

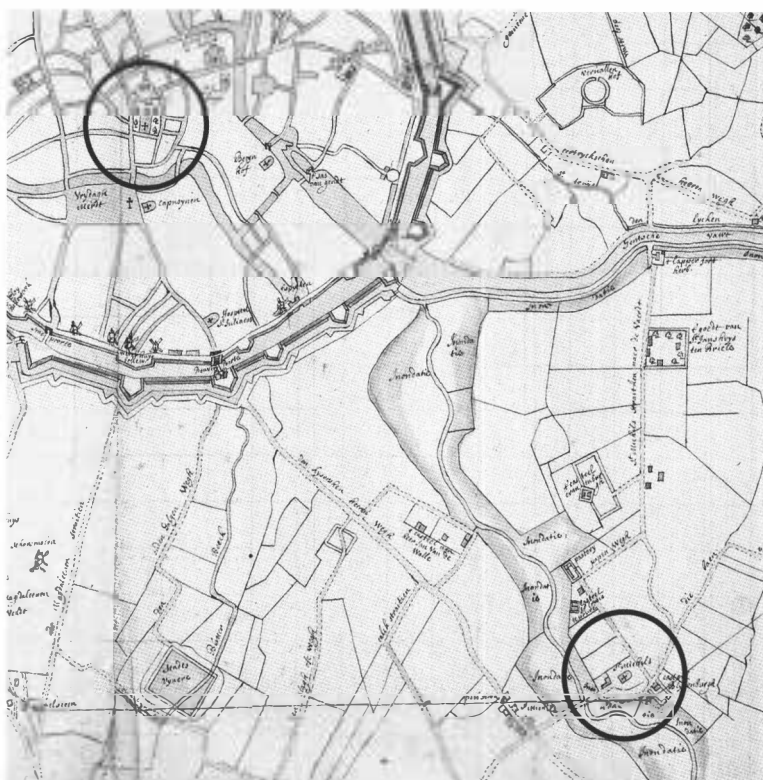
70 STRUBBE, ‘De parochies te Brugge’, p. 362.

71 STRUBBE, ‘De parochies te Brugge’, p. 362-363.

wordt voor het eerst melding gemaakt van de *fiscus Snetlingehem*, die op dat ogenblik in handen is van graaf Arnulf I). Vervolgens werd ervan uitgegaan dat beide kroondomeinen, Snellegem en *Weinabriga*, ooit een gezamenlijke *fiscus* hadden gevormd. Aldus werd het bestaan van een mega-*fiscus* vermoed die zich uitgestrekt had van Snellegem in het westen, over Varsenare, Sint-Andries en Sint-Michiels, tot de linkerhelft van het grondgebied van de Brugse binnenstad met de Reie als de meest oostelijke begrenzing. Aangezien van alle kerken in dit “*statig geheel*” Snellegem de oudste kerk is, werd verondersteld dat zij de primitieve parochie vormde waaruit de andere kerken ontstonden. Is een dergelijke voorstelling thans nog houdbaar?

Waarom de *fiscus* Weinebrugge als te klein werd beschouwd, werd niet verduidelijkt. Strubbe ging ervan uit dat de omvang groter moet zijn geweest dan “*het toenmalige S. Michiels*”, maar het moet gezegd dat geen enkele bron - contemporain of uit de eerste eeuwen na de tiende eeuw - ook maar enige indicatie geeft over de omvang van die *fiscus* of over de nederzetting rondom de kerk toegewijd aan de heilige Michael. Mogelijk baseerde hij zich, zoals in de traditionele literatuur en methodologie vrij gebruikelijk was, op de oppervlakte van de moderne gemeenten, waarvan aangenomen werd dat ze ongeveer op de parochies uit het Ancien Regime teruggingen. Sint-Michiels met haar oppervlakte van 959 ha is inderdaad bescheidener van omvang dan Snellegem (1108 ha), Varsenare (1021 ha) en Sint-Andries (2065 ha).⁷² Samen maakt dit ruim 5000 ha voor de gereconstrueerde *fiscus*/primitieve parochie Snellegem (en wellicht nog een paar honderd ha meer, want in deze telling is de linkerhelft van de stad Brugge niet inbegrepen). In het huidige onderzoek is een schatting van een min of meer exacte omvang van de Karolingische *fisci* zeldzaam, niet in het minst omdat contemporaine aanduidingen van de omvang slechts sporadisch aanwezig zijn en bovendien is de omrekening naar hedendaagse oppervlaktematen van de toenmalige eenheden, zoals *bunaria*

72 Voor de oppervlakten, zie de lemmata gewijd aan deze gemeenten in *Winkler Prins Encyclopedie van Vlaanderen*, 5, Brussel, 1974, p. 221-222 (Sint-Andries), 246 (Sint-Michiels), 271-272 (Snellegem) en 383 (Varsenare).

Detail uit de zogenaamde Militaire Kaart van Brugge en omgeving, anonieme kaart van ca. 1690. Pen, potlood en waterverf op papier. Rechtsonder, omcirkeld: de kerk van Sint-Michiels, gelegen langs de Kerkebeek. Linksboven: een deel van de Brugge binnenstad met, eveneens omcirkeld, de Sint-Salvatorkerk. (Stadsarchief, Brugge).

(bunders), *mansi* (hoeves) en *modii* (liters om de oogstproductie uit te drukken) problematisch.⁷³ Beroepen we ons toch even op de oudere literatuur inzake Karolingische kroondomeinen, dan kan als vergelijking verwezen worden naar de *fiscus* Barisis in de regio van Laon (dép. Aisne) die tussen 2600 en 2800 ha zou hebben om-

73 Over de complexe interpretatie van Karolingische oorkondelijke en administratieve bronnen: E. RENARD, 'La gestion des domaines d'abbaye aux VIIIe-IXe siècles. Notions de base et conseils pour une meilleure compréhension des sources écrites', in: *De la Meuse à l'Ardenne*, 29 (1999) p. 115-150; Een recent te verschijnen overzichtswerk over de kroondomeinen: J. BARBIER, *La fortune du fisc. Dictionnaire du fisc et des palais entre Loire, Meuse, Escaut et Manche (VIe-Xe siècles)*, Turnhout, 2015.

vat.⁷⁴ De *caput fisci* te Annappes (nabij Rijsel, départment Nord), de zetel van een *fiscuscomplex* dat drie afhankelijke kroondomeinen telde, zou in de negende eeuw ca. 2850 ha beslaan hebben, terwijl de oppervlakte van de drie afhankelijke kroondomeinen (Cysoing in de directe omgeving van Annappes, Somain-en-Ostrevant en Vitry-en-Artois die een heel eind van Annappes liggen) tussen 1400 ha en 1900 ha geschommeld zou hebben.⁷⁵ Het kroondomein van Ponthion (départment Marne), dat net zoals dat van Barisis terugging op Merovingisch koninklijk bezit, was in de negende eeuw bescheidener van omvang met slechts ca. 550 ha.

Het optellen van de oppervlakten van de huidige gemeenten is echter bezwaarlijk de aangewezen benadering voor de problematiek van de omvang van de vroegmiddeleeuwse domeinen. Aan een dergelijke methode ligt de premisse ten grondslag dat er een serieuze vorm van continuïteit bestaat tussen de sociaaleconomische (domeinen) en religieuze (parochies) entiteiten uit de middeleeuwen en de huidige gemeenten. Zoals uit de nieuwe inzichten gebleken is, is het zeer de vraag of die er ooit geweest is. Bovendien gaat een dergelijke werkwijze uit van de veronderstelling dat vroegmiddeleeuwse domeinen een groot aangesloten blok vormden, een voorstellingwijze die niet langer houdbaar is. Traditioneel ging men ervan uit dat koninklijke en monastieke domeinen georganiseerd waren als een coherente en compacte bezitseenheid. Vanuit deze eenheden werd de kolonisering van de omliggende en nog niet in cultuur gebrachte gebieden dan progressief in steeds verder uitdijende concentrische cirkels gerealiseerd. Zoals reeds vermeld gingen in deze klassieke voorstelling de uitbreiding van het domein en de uitbreiding van het parochiaal territorium hand in hand.

74 F. LOT, 'La grandeur des fiscs à l'époque carolingienne', in: *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 3 (1924) p. 51-57; W. METZ, *Das karolingische Reichsgut. Eine Verfassungs- und Verwaltungsgeschichtliche Untersuchung*, Berlijn, 1960, p. 111-113.

75 Deze berekening is het resultaat van een veronderstelling door Ph. Grierson dat de *fisci* van Annappes, Vitry, Somain en Cysoing, vermeld in een oorkonde van Gisela voor het kapittel van Cysoing (nabij Rijsel) uit 868/9, te vereenzelvigen zijn met de *fisci* die gedetailleerd beschreven worden in de *Brevium exempla ad describendas res ecclesiasticas et fiscales* uit ca. 800. Cf. Ph. GRIERSON, 'The identity of the unnamed fiscs in the "Brevium exempla ad describendas res ecclesiasticas et fiscales"', in: *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 18 (1939) p. 437-462.

Het onderzoek van de laatste decennia heeft deze veronderstellingen op de helling geplaatst. Detailstudies over de organisatie van specifieke monastieke en koninklijke domeinen en onderzoek naar het grondbezit en de exploitatie ervan in welbepaalde regio's brengen een veel ingewikkelder en gevarieerder wereld aan het licht: domeinen waren niet altijd compacte geografische blokken, hun gronden en hoeves konden over verschillende lokaliteiten verspreid liggen.⁷⁶ Nederzettingen ontwikkelden zich niet coherent en rechtlijnig. Een *villa* viel niet noodzakelijkerwijs perfect samen met een nederzetting. Landerijen die afhingen van een domein konden over verschillende nederzettingen verspreid liggen. In een nederzetting konden verschillende eigenaars percelen grond bezitten. Landerijen konden ook opgedeeld worden, samengevoegd, geschonken aan religieuze instellingen, in *precaria* en in leen gegeven. Verschillende heren konden diverse rechten uitoefenen op bepaalde gronden en op eenzelfde moment konden door hen verschillende strategieën gebruikt worden met betrekking tot expansie en consolidatie.

Naast koningen, aristocraten en religieuze instellingen waren er bovendien ook 'gewone' landeigenaars of vrije grondbezitters die een rol speelden in de ontwikkeling van nederzettingen en in de ontginningsbeweging. De bronnen privilegiëren de vorsten en de abdijen, maar toch vinden we er ook sporen terug van de kleine grondbezitters als actoren.⁷⁷ Bepaalde grondeigenaars, zoals vorsten en abdijen, konden weliswaar aan de hand van strategieën gericht op de concentratie van gronden en de accumulatie van allerlei rechten proberen overheersend te worden in een bepaalde

76 Cf. WICKHAM, *Framing the Early Middle Ages*, p. 393-406 (over het Rijnland en de Île de France; in deze laatste zone zijn er meer indicaties voor het bestaan van domeinen in één blok); M. INNES, *State and Society in the Early Middle Ages. The Middle Rhine Valley, 400-1000*, Cambridge, 2000, p. 77-82; DEVROEY & SCHROEDER, 'Beyond royal estates', p. 39-69; DEVROEY, *Puissants et misérables*, p. 450-478.

77 Cf. D. TYS, 'Domeinvorming in de 'wildernis' en de ontwikkeling van vorstelijke macht: het voorbeeld van het bezit van de graven van Vlaanderen in het IJzerestuarium tussen 900 en 1200', in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, 7 (2005), p. 34-87, die een grote mate van vrij grondbezit door bescheiden landeigenaars en boeren heeft vastgesteld in Kamerlings Ambacht, meer bepaald in de omgeving van Leffinge.

zone, ze waren er zelden alleen en ze dienden rekening te houden met andere ‘heren’ en met allodiale grondeigenaars. Kortom, de vroegmiddeleeuwse realiteit moet meer weg hebben gehad van een uiterst ingewikkeld en heterogeen kluwen dan van een recht-toe-rechtaan grondeigendom in exclusieve handen van de toplaag. Devroey en Schroeder brengen deze complexe situatie krachtig onder woorden in hun bijdrage over grondbezit in de vroegmiddeleeuwse Ardennen: “...our evidence suggests a situation where different power structures were mixed up and which later developments sometimes made appear more regular than they were in the earlier period. If we analyse parishes like this, they also appear to have been part of a struggle for power.”⁷⁸

Zolang er nergens in de contemporaine of latere bronnen een onweerlegbare link komt bovendien die de fiscus Weinebrugge met die van Snellegem verbindt of zolang er geen duidelijke afhankelijkheidsrelatie te bespeuren valt tussen de kerken op deze plaatsen, is het mijns inziens aangewezen om de *fiscus* Snellegem buiten dit verhaal te houden.⁷⁹ Voor een hoge ouderdom van de kerk van Snellegem zijn er overigens geen contemporaine aanwijzingen. Dat er effectief een kerk stond op de *fiscus* Snellegem wordt bewezen door een dorsale notitie op de originele oorkonde van graaf Arnulf I (918-965) voor de Sint-Pietersabdij te Gent op datum van 8 juli 941 waarin hij de helft van “*zijn fiscus*” te Snellegem schenkt aan de monniken van die abdij.⁸⁰ Deze *Noticia de concambio Arnulfo comitis* is van een hand uit het midden van de tiende eeuw en maakt melding van een ruil waarbij de graaf “*de helft van de kerk die in de reeds vermelde fiscus gebouwd werd, de heerlijke reserve met boomgaard en acht diensthoeven*” uit zijn oorspronkelijke schenking terugneemt.⁸¹ Het verlies van de monniken wordt

78 DEVROEY & SCHROEDER, ‘Beyond royal estates’, p. 58.

79 Cf. G. DECLERCQ, ‘Vlaanderen en de Vlaanderengouw in de vroege middeleeuwen’, in: *Licht in de Middeleeuwen*, p. 154-161, hier p. 157, pleit er ook voor om het bestaan van twee afzonderlijke entiteiten (Snellegem en Weinebrugge) aan te nemen.

80 *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, M. GYSSELING & A.C.F. KOCH (eds.), Brussel, 1950, I, p. 143-146.

81 *Diplomata Belgica*, p. 143: “...illustris vir [Arnulfus medietatem] ecclesię que constructa est in memoratu fiscu, et curtem dominicalem cum arboreta et mansos sęricales

gecompenseerd door de schenking van enkele bezittingen nabij Gent. Dat deze kerk ooit zou zijn opgericht door Eligius is speculatief, aangezien de *Vita Sancti Eligii*, die kort na Eligius' overlijden in 660 geschreven werd, enkel zeer veralgemenend melding maakt van prediking en van de bouw van kerken “in Flandris”.⁸² De eerstvolgende keer dat de kerk van Snellegem opnieuw in de bronnen verschijnt is pas in 1102 wanneer bisschop Balderik van Noyon-Doornik (1099-1113) het “*altare de Snellegem dicta*” schenkt aan abt Hendrik van de abdij van Mont-Saint-Quentin in de Vermandois, die hierom gevraagd had.⁸³ De abt van Mont-Saint-Quentin behield in de daaropvolgende eeuwen het patronaat.⁸⁴

Focus op de *fiscus regius* Weinebrugge, de fiscuskerk en haar dochter(s)

Misschien ligt het ontstaan van de Brugse parochies wel veel dichterbij dan Snellegem, met name in de *fiscus* Weinebrugge zelf? Deze laatste *fiscus* komt sinds de tiende eeuw voor in de diplomatische bronnen. Een eerste vermelding is er in een vorstelijk diploma van 22 februari 964 van Lotharius van West-Francia. In dit document bevestigt hij de Gentse Sint-Pietersabdij op het verzoek van graaf Arnulf I in haar rechten en bezittingen, waaronder “*de fiscu UUai[ne]brugge X mansa in loco nuncupato Bugginsela*”.⁸⁵ Tien hoeves die in het gehucht *Bugginsela* liggen en deel uitmaken van de *fiscus* Weinebrugge zijn dus in handen van de Gentse mon-

VIII *que ipse tradiderat ut diximus ad plurimę dictum cenobium.*” Cf. over deze ruil: B. JANSSENS DE BISTHOVEN, ‘Over het ontstaan van de parochie Snellegem’, in: *Album Michiel English*, p. 221-228.

- 82 *Vita Eligii episcopi Noviomagensis*, B. KRUSCH (ed.), *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Merovingicarum*, 4, Hannover, 1902, p. 695-696 (liber II, §2 & 3) en p. 700 (liber II, §8). Over de recente herziening van de ouderdom van dit heiligenleven: C. MÉRIAUX, ‘Du nouveau sur la Vie de saint Éloi’, in: *Hagiographie et prédication. Mélanges de science religieuse*, 67 (2010) p. 71-85.
- 83 *Episcopalis officia sollicitudo II. Les actes des évêques de Noyon-Tournai du 7e siècle à 1146*, J. PYCKE & C. VLEESCHOUWERS (eds.), Tournai. Art et Histoire. Instruments de Travail, Doornik, 2015 (in voorbereiding): oorkonde Baudry 14 (84), Mont-Saint-Quentin, 1102. Mijn oprechte dank gaat uit naar prof. J. Pycke die mij inzage verleend heeft in deze binnenkort te verschijnen editie.
- 84 *Pouillés de la province de Reims*, A. LONGNON (ed.), Parijs, 1908, p. 444 (veertiende-eeuwse pouillé).
- 85 *Diplomata Belgica*, p. 155-157, nr. 60.

niken. Hoogstwaarschijnlijk is dit een recente schenking want deze hoeves worden niet vermeld in de belangrijke oorkonde van Arnulfi uit 941 waarin hij een aantal goederen restitueerde aan de monniken. Bovendien maakt een notitie in het *Liber Traditionum Sancti Petri Blandiniensis* (midden elfde eeuw) gewag van een gift op datum van 5 mei 962 door graaf Arnulf van “*X mansos de fisco Weinebrugge*”.⁸⁶ Van twee hoeves wordt vermeld dat ze in *Buggensele* gelegen zijn, van de acht andere worden de namen van de pachters expliciet vermeld samen met de namen van de zestien inwonende onvrijen (*mancipia*) zodat we meteen een handvol tiende-eeuwse ‘Bruggelingen’ bij naam kennen.⁸⁷ Het bezit van deze tien hoeves wordt verder nog bevestigd in de oorkonden van koning Lotharius van 5 mei 966 (in dezelfde bewoording als in zijn eerdere oorkonde) en van koning Hendrik van Frankrijk uit 1038 (waar naast de hoeves nu ook een *terram* vermeld wordt).

De Gentse monniken waren niet de enigen die stukken uit de *fiscus* Weinebrugge gekregen hebben van de Vlaamse graaf. Ook het Brugse Sint-Donaaskapittel had er goederen die voor het eerst vermeld worden in twee eind-elfde-eeuwse oorkonden. Uit de oorkonde van graaf Robrecht II van 31 oktober 1089 blijkt dat de kanunniken konden beschikken over “*de kerk ter ere van Sint-Michiel in de villa UUeinabriga met alle afhankelijkheden, tienden, weilanden, akkers, onvrijen (mancipia) en dienstlieden (vectigalibus), met uitzondering van de koninklijke fiscus.*”⁸⁸ Het bezit van de Sint-Michielskerk wordt twee maand later bevestigd door bis-

86 *Liber traditionum sancti Petri Blandiniensis. Livre des donations faites à l'Abbaye de Saint-Pierre de Gand*, A. FAYEN (ed.), Gent, 1905, p. 75-76 nr. 69: “... *X mansos de fisco Weinebrugge, duos videlicet in loco qui dicitur Buggensele et residuos VIII his nominibus: mansum Craftwini, mansum Tancredi, mansum Vulboldi, mansum Ranwini, mansum Leddinge, mansum Adwale, mansum Rinildae, mansum Liefgeri, cum mancipiis his dictis nominibus: Tancredus, Herkenfridus, Hatwala, Vulfardus, Folcradus, Vulboldus, Abicinus, Ebin, Bettin, Harwara, Vulgert, Rinelt, Vrowecin, Thietgart, Wivecin, Ideslef*”.

87 *Diplomata Belgica*, p. 160-163, nr. 63 (Lotharius) en p. 196-198, nr. 92 (Hendrik).

88 *De oorkonden van het Sint-Donatianskapittel te Brugge. 9de eeuw-1300*, V. LAMBERT (ed.), Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, Brussel, 2008, I, p. 12-15, nr. 8, hier p. 14: “*Hec sunt bona prebendis fratrum attribulantur: aeclesia sancti Michahelis in uilla UUeinabriga cum omnibus appendiciis, decimis, pratis, agris, mancipiis, vectigalibus, excepto regio fisco.*”

Oorkonde waarbij graaf Robrecht II de proost van Sint-Donaas benoemt tot erfelijk kanselier en hoofd van de grafelijke domeinadministratie, en waarbij de proost in het bezit van zijn goederen en de kanunniken in hun prebenden bevestigd worden. Brugge, 31 oktober 1089. (Brugge, Bisschoppelijk Archief, fonds Sint-Donaas – facsimile uit: M. Gysseling & A.C.F. Koch, *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, Brussel, 1950).

schop Radbod II van Noyon-Doornik in zijn oorkonde van 28 december 1089, waarin hij de kapittelkerk van Sint-Donaas tot een parochiekerk uitroept en de uitoefening door haar van de parochiale rechten regelt.⁸⁹ In 1089 blijken de kanunniken dus de Sint-

89 *De oorkonden*, p. 15-17, nr. 9, hier p. 16.

Michielskerk op het domein Weinebrugge te bezitten ten gevolge van een grafelijke schenking met alle daarbij horende gronden - wellicht gaan die gronden terug op de in de Karolingische tijd vastgestelde *dos* of dotatie van de kerk, bestaande uit een hoeve met grond om in het levensonderhoud van de priester te voorzien. Lange tijd werden deze *pertinentia*-formules waarin de afhankelijkheden van deze of gene realiteit (domein, kerk) opgesomd werden, als stereotype formules beschouwd.⁹⁰ Een hernieuwde aandacht heeft echter aan het licht gebracht dat dergelijke opsommingen verrassend terminologisch precies zijn en een reële beschrijving geven van de afhankelijkheden. In dit geval is het bijzonder interessant dat er naast de onvrijen (diegenen die de afhankelijke gronden bewerkten) ook sprake is van vrijgewijden of dienstlieden. Dit is een categorie onvrijen die een min of meer bevoorrechte relatie onderhield met een specifieke kerk, meer bepaald met de patroonheilige die er vereerd werd, en daarvoor jaarlijks een cijns betaalde ten teken van hun persoonlijke afhankelijkheid.⁹¹ Men kon zich als vrije man of vrouw vrijwillig ten dienste stellen van een patroonheilige en zijn/haar altaar of het kon gaan om horigen die door hun heer geschonken werden aan een patroonheilige. Vrijgewijden vormden de *familia* van een bepaalde religieuze instelling. De dienstlieden verbonden aan de Sint-Michielskerk te Weinebrugge waren wellicht de vrijgewijden van het Sint-Donaaskapittel, waartoe de Sint-Michielskerk behoort, mannen en vrouwen die jaarlijks een cijns betaalden als uitdrukking van hun persoonlijke afhankelijkheid van Sint-Donaas en hierdoor dan de bescherming genoten van het kapittel. We weten met zekerheid uit een contemporaine bron dat er sinds 1088 minstens één dienstman was van Sint-Donaas, een zekere Tainardus, een jonge reguliere kanunnik van Watten die in de kerstdagen van dat jaar op miraculeuze wijze genezen werd door Sint-Donaas.⁹² Tainardus keerde echter naar zijn priorij nabij

90 RENARD, 'La gestion', p. 127.

91 Cf. P.C. BOEREN, *Étude sur les tributaires d'église dans le comté de Flandre du IXe au XIVe siècle*, Amsterdam, 1936; N. RUFFINI-RONZANI, *Recherche sur les tributaires d'église de l'ancien comté de Hainaut (X^e-XVe siècles)*, onuitgegeven meesterproef, Université Catholique de Louvain, 2009.

92 Cf. B. MEIJNS, 'Hoe een heilige verdienstelijk werd. Het beeld van Sint-Donatianus van Brugge in de elfde-eeuwse mirakelverhalen' in: R. BAUER, M. DE SMET, B.

Sint-Omaars terug, ook al bleef hij jaarlijks een zilveren votiefdraad schenken aan de Sint-Donaaskerk. Zijn hier vrijgewijden bedoeld die wonen (en werken) op gronden van de Sint-Michielskerk en geografisch dichtbij Sint-Donaas willen blijven?⁹³ Volgens Boeren kunnen dienstlieden zowel binnen de religieuze instelling aange troffen worden, maar ook op afhankelijke domeinen en in de landbouwexploitaties.⁹⁴

Wellicht is de Sint-Michielskerk de fiscuskerk van Weinebrugge. De *fiscus* zelf (de gronden, eventueel afhankende hoeves, hun inwoners en de rechten die op dit domein rusten) hebben de kanunniken duidelijk niet ontvangen. Of de *fiscus* in 1089 nog in grafelijk bezit verkeert, dan wel (deels) uitgegeven is in lenen of als schenking aan andere religieuze instellingen, is niet gekend. Het feit dat de graaf zich in zijn oorkonde uit 1089 haast te stipuleren dat de kanunniken niet de *fiscus* zelf bezitten, maar wel enkel de fiscuskerk en haar aanhorigheden, kan erop wijzen dat hij de *fiscus* voor zichzelf reserveert, maar absolute zekerheid is er niet.

De fiscuskerk bezit een interessant *patrocinium*, namelijk de aartsengel Michael. Gezien de exclusief hemelse oorsprong van Michael is dit niet meteen de meest voor de hand liggende patroonheilige. Sinds de late oudheid werd immers de voorkeur gegeven aan martelaren en belijders, van wie de lichamelijke resten konden vereerd worden, iets wat met deze aartsengel om begrijpelijke redenen niet mogelijk was.⁹⁵ De cultus van de aartsengel, die door de laat-Romeinse keizers als de kampioen van de doctrine van de Heilige Drievuldigheid werd beschouwd en als een krachtig sym-

MEIJNS & P. TRIO (eds.), *In de voetsporen van Jacob van Maerlant. Liber amicorum Raf De Keyser. Verzameling opstellen over middeleeuwse geschiedenis en geschiedensdidactiek*, Leuven, 2002, p. 114-139, hier p. 130-134. Een mirakelverhaal opgesteld in de jaren 1090 door een regulier kanunnik van Watten brengt het relaas.

93 BOEREN, *Étude*, p. 24, n. 1 vermeldt twee schenkingen van horigen aan het Sint-Donaaskapittel bij het begin van de dertiende eeuw, cf. eveneens p. 133 (Boudewijn van Praet schenkt Felicia als vrijgewijde aan Sint-Donaas).

94 BOEREN, *Étude*, p. 7-8.

95 Over het belang van *Patrozinienforschung* voor het historisch onderzoek en de *longue durée* in de geschiedenis van patroonheiligen van kerken: H. FLACHENECKER, 'Patrozinienforschung in Deutschland', in: *Concilium medii aevi*, 2 (1999) p. 145-163; J.A. ARNOLD, *The Footprints of Michael the Archangel: the Formation and Diffusion of a Sainly cult, c. 300 - c. 800*, New York, 2014, p. 93-136.

bool van de overwinning van de orthodoxie, verspreidde zich, zij het vrij traag, in de loop van de vroege middeleeuwen vanuit Monte Gargano in Apulië, waar Michael ca. 492 verschenen zou zijn, over Italië en daarna Gallië. De belangrijkste Merovingische plaats van verering was de Sint-Kruisabdij te Poitiers, opgericht door koningin Radegundis in 569, waar Michael als een beschermer van de Kruisrelik fungeerde. Een gelijkaardige functie vulde de aartsengel rond hetzelfde tijdstip in Arles en Le Mans. Vanaf de achtste eeuw valt er een intensifiëring van de cultus op te tekenen, met onder meer de oprichting door de bisschop van Avranches († ca. 725) van de Mont-Saint-Michelabdij aan de grens met Bretagne, die vooral vanaf de elfde eeuw uitgroeide tot een ‘internationaal’ pelgrimsoord.⁹⁶ Vooral in een monastieke context komt Michaël geregeld voor als de patroonheilige van één van de kerken in de toenmalige kloostercomplexen (Saint-Amand-les-Eaux/*Elnone* in 785, Fulda in 822) of van één van de altaren in deze kerken (Saint-Riquier/*Centula* in 799).⁹⁷ Vaak betreft het een grafkerk of -kapel voor de monniken zodat het lijkt dat de aartsengel als patroon van de stervenden werd beschouwd.

Op het concilie van Mainz in 813 gaven de Karolingische bisschoppen officiële goedkeuring aan de cultus, wat een intensere verspreiding van de verering tot gevolg had. Toch kan men absoluut niet stellen dat de Karolingische vorsten een bijzondere voorliefde voor de aartsengel gekoesterd hebben of hem als een politieke heilige of militaire schutspatroon aanwendden.⁹⁸ Dit was net zo bij de tiende- en elfde-eeuwse vorsten. Een hoogtepunt in de verering is te merken in de tweede helft van de tiende eeuw in heel West-Europa, vooral binnen de context van kloosterhervorming (Saint-Michel-en-Thiérache nabij Laon in 945, Waulsort bij Namen in 946), vaak in combinatie met een bedevaartstocht van de hervormers-abten naar Apulië.⁹⁹ Sint-Michiel is een vocabel

96 A. SCHALLER, *Der Erzengel Michael im frühen Mittelalter. Ikonographie und Verehrung eines Heiligen ohne Vita*, Bern, 2006, p. 181.

97 SCHALLER, *Der Erzengel Michael*, p. 165, 263-274;

98 SCHALLER, *Der Erzengel Michael*, p. 162, 274-287.

99 SCHALLER, *Der Erzengel Michael*, p. 180-192.

dat ook al eens gegeven werd aan kerken die gelegen waren op een hoger punt in het landschap.¹⁰⁰ Hetzelfde vocabel droeg het middeleeuwse kerkje te Roksem (nabij Oudenburg), een eigenkerkje dat in 745 door priester Felix, die de bidplaats op eigen kosten had laten optrekken, geschonken werd aan de Sint-Bertijnsabdij te Sint-Omaars.¹⁰¹ Uit dit voorbeeld kan men - mits enige reserves - afleiden dat dit *patrocinium* minstens al in de achtste eeuw in de streek voorkwam.¹⁰² De abdij van Corbie bezat zeker vanaf de twaalfde eeuw een priorij in Houthulst die toegewijd was aan Sint-Michiël maar er zijn onvoldoende doorslaggevende bewijzen dat de priorij - in tegenstelling tot wat N. Huyghebaert veronderstelde - opklimt tot de Karolingische periode.¹⁰³

De benaming *fiscus regius* - eigenlijk een pleonasme - in de oorkonde uit 1089 geeft aan dat men zich toen nog goed bewust was van de eertijds vorstelijke origine van Weinebrugge, ondanks het feit dat het domein al minstens sinds het midden van de tiende eeuw in grafelijke handen was terechtgekomen. Geen enkele contemporaine bron verschaft informatie over de precieze ligging en uitgestrektheid van Weinebrugge in de hoge middeleeuwen. Zoals uit de recente inzichten gebleken is, hoeven we zeker niet noodzakelijk uit te gaan van een compacte blok grond. Op het einde van de elfde eeuw waren onderdelen van wat oorspronkelijk één kroondomein was geweest al in handen van derden terechtgekomen, nl. de monniken van Sint-Pieters te Gent (10 hoeves en

100 Cf. het heiligdom van San Michele op de Monte Gargano in Apulië, of de abdijen Sacra di San Michele in Piëmonte, Mont-Saint-Michel in Frankrijk of St. Michael's Mount in Cornwall. D. FARMER, *Oxford Dictionary of Saints*, Oxford, 1997, p. 348-349; SCHALLER, *Der Erzengel Michael*, p. 288-293, die opmerkt dat dit vaak maar zeker niet overal het geval was.

101 B. MEIJNS, 'Enkele beschouwingen betreffende de oorsprong en de vroegste geschiedenis van de *cella* in Roksem (8ste-11de eeuw)', in: *Licht in de Middeleeuwen*, p. 183-190.

102 De oorkonde die de schenking van Felix confirmeert, blijkt immers een tiende-eeuws pseudo-origineel te zijn. G. DECLERCQ, 'De schenkingsoorkonde van de *cella* van Roksem aan de abdij van Sint-Bertijns', in: *Licht in de middeleeuwen*, p. 47-49. Minstens vanaf de tiende eeuw droeg de priorij te Roksem dus het vocabel Sint-Michiël.

103 N. HUYGHEBAERT, 'Prieuré de Saint-Michel à Houthulst', in: *Monasticon Belge, III, Province de Flandre occidentale*, I, Luik, 1960, p. 186-189; Ch. ZOLLER-DEVROEY, 'Le domaine de l'abbaye de Saint-Pierre de Corbie en Basse-Lotharingie et en Flandre au Moyen Âge', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 54 (1976) p. 427-457, hier p. 443-449 met een kritische herevaluatie van de ouderdom van de priorij.

een *terra*) en de kanunniken van Sint-Donaas (de kerk met tien-
den en allerlei bijhorigheden). Aangezien het tiende-eeuwse to-
poniem *Buggensele* ook niet precies kan worden gelokaliseerd, is
de enige aanwijzing die we hebben de vermoedelijke fiscuskerk ter
ere van Michael.¹⁰⁴ Hoogstwaarschijnlijk mag deze vereenzelvigd
worden met de kerk in de Brugse deelgemeente Sint-Michiels, die
tot 1863 op de plaats van het huidige kerkhof (ter hoogte van de
Dorpsstraat) stond, iets ten oosten van de huidige neogotische
kerk.¹⁰⁵ Deze kerk (en de latere gemeente Sint-Michiels) is gelegen
in de zandstreek, in een zone die van noord naar zuid toeneemt in
hoogte en waardoor verschillende zijriviertjes van de Reie stro-
men, onder meer de van zuid naar noord lopende Kerkebeek, die
ten westen loopt van de middeleeuwse kerk.¹⁰⁶ Hoe oud de ver-
moedelijke fiscuskerk is, weet men hoegenaamd niet. Het is aan-
nemelijk dat ze reeds bestond in het midden van de tiende eeuw,
toen de *fiscus* voor het eerst in de contemporaine bronnen ver-
scheen, maar zekerheid hebben we niet.

Wat we wel met zekerheid kunnen opmaken uit de luttele zinnen
gewijd aan de *fiscus* Weinebrugge is het feit dat haar kerk in de
bisschoppelijke oorkonde uit 1089 als een moederkerk werd aan-
geduid. Aangezien deze passage verder nog van belang is, is een
vertaling nuttig: “*Echter, in de vijfkerken die eigendom zijn van de
voornoemde basiliek [= de Sint-Donaaskerk] en die vrij werden toe-
gestaan, namelijk Weinebrugge, Gera, Oostkamp, Ruddervoorde en
Waardamme, behoud ik [bisschop Radbod II van Noyon-Doornik]
enkel het volgende recht voor mezelf en voor mijn opvolgers, met
name dat jaarlijks [aan mij] twee schellingen betaald worden door
de moederkerk van Oostkamp en door Weinebrugge dat eveneens
een moederkerk is; de kapellen dienen op dezelfde wijze elk twaalf*

104 M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek voor België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, Brussel, 1960, I, 202 (Buggezele), die het toponiem in Sint-Michiels situeert, en II, p. 1057 (Weinebrugge). Weinebrugge beschouwt Gysseling als de oude naam van Sint-Michiels; de naam is samengesteld uit ‘glooiend’ (*wægin*) en ‘brug’ (*brugjo*).

105 Cf. *De inventaris van het Bouwkundig Erfgoed. Sint-Michiels (ID: 21988)*: <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/geheel/21988>, laatst geraadpleegd op 19/2/2015.

106 RYCKAERT en HILLEWAERT, ‘De vroegste topografische ontwikkeling’, p. 140-157.

demieren te geven”.¹⁰⁷ Weinebrugge heeft duidelijk hetzelfde statuut als dat van Oostkamp, een andere eigenkerk van het Sint-Donaaskapittel, die echter, in tegenstelling tot Weinebrugge, in handen is van de proost van het kapittel. Van welke kerk(en) was de fiscuskerk van Weinebrugge dus de *mater*? Strubbe en in zijn kielzog alle auteurs die over deze problematiek schreven, nemen aan dat hiermee de Sint-Salvatorkerk in de Brugse binnenstad bedoeld werd. Deze bidplaats verschijnt eigenlijk al een eeuw eerder dan haar veronderstelde moederkerk Weinebrugge in een bron. In een bul van Johannes XV (985-996) aan bisschop Liudolf van Noyon-Doornik (977-989/991), die in maart 988 werd opgesteld te Rome, is er sprake van “*in Flandris de ecclesia sancti Saluatoris*”.¹⁰⁸ Alhoewel geen precieze plaatsnaam volgt, wijst de context uit dat de Sint-Salvatorkerk in Brugge bedoeld werd. De kerk wordt immers in één adem met de kerken van Jabbeke, Oudenburg, Leffinge, Gistel en Vlissegem genoemd en in het bezit van de bisschop van Noyon-Doornik bevestigd.¹⁰⁹

Om de betekenis van de vermelding van de Sint-Salvatorkerk correct te kunnen inschatten dienen de volledige inhoud van de bul en de redenen van de bisschop om de paus te benaderen onderzocht te worden. Zoals gebruikelijk in die dagen was bisschop Liudolf van Noyon-Doornik zelf afgereisd naar Rome om de paus

107 De oorkonden, p. 16: “*In aecclesiis vero quinque supradictę basilicę adherentibus libereque concessis, scilicet Weinabrigga, Gera, Horscamp, Ridaruorda, Wara, hanc solam mihi posterisque meis potestatem retineo ut singulis annis ab aecclesia matre Horscamp II solidi, Weinbrigga similiter matre II solidi soluantur, de capellis vero singulis XII denarii similiter dentur...*”

108 E. VAN MINGROOT, ‘Duizend jaar geleden: de bul van paus Johannes XV voor bisschop Liudolf van Noyon-Doornik (maart 988)’, in: *Gestella 1988. Duizend jaar Gistel. Bijdragen tot de geschiedenis, archeologie en genealogie van Gistel*, Gistel, 1988, p. 10-72 (met editie op p. 17-18).

109 VAN MINGROOT, ‘Duizend jaar geleden’, p. 17-18: “*Similiter iubemus ut nullus homo faciat eidem episcopo, uel successoribus eius, molestiam de Hilcinio cum matre ecclesia et cum capella que est in Mulnis, et in Flandris de ecclesia sancti Saluatoris, de Getbecca, Aldemburgi, Latfinga, Gestella, Fleskengem.*” In de vertaling door Van Mingroot: “*Eveneens bevelen wij dat niemand deze bisschop of zijn opvolgers enige overlast mag aandoen ten aanzien van Helkijn, met zijn hoofdkerk en met de (afhankelijke) kapel, die in Moen gelegen is, en evenmin - in Vlaanderen - ten aanzien van de kerk van Sint-Salvators (te Brugge?), en van Jabbeke, Oudenburg, Leffinge, Gistel, Vlissegem.*”

eerste vroeg en kreeg de bisschop de pauselijke bekrachtiging van de politionele en gerechtelijke bevoegdheid die hij bezat in Noyon en omgeving. Uit de Latijnse formulering is duidelijk dat deze bepaling gericht was tegen een graaf en uit de algemene historische context blijkt dat de tiende-eeuwse bisschoppen van Noyon zich vooral bedreigd voelden door de graven van Vermandois die rondom de Noyonnais een imposant machtsgebied aan het vergaren waren.¹¹¹ Daarna werden de rechterlijke en fiscale voorrechten (tol) bekrachtigd te Doornik. Ook hier werd expliciet een graaf geïmagineerd als potentiële stokebrand. Wellicht werd in dit geval de graaf van Vlaanderen geïmagineerd (of diens vertegenwoordiger, de burggraaf, die op een eilandje in de Schelde in Doornik zetelde) die wel de kasselrij Doornik bezat, maar in principe geen rechten mocht uitoefenen in de bisschopsstad zelf.¹¹² Dan volgt de bepaling dat niemand, aangeduid als “*nullus homo*”, de bisschop of diens opvolgers mag lastig vallen met betrekking tot de moederkerk van Helkijn, haar dochterkerk te Moen en dan volgen de kerken gesitueerd “*in Flandris*”. Tot slot volgen een bevestiging van het bezit van de door Liudolf kort tevoren gerestaureerde abdij van Saint-Eloi te Noyon en van schenkingen gedaan door Liudolfs voorganger en Liudolf zelf aan de kathedraal van Noyon.

De inhoud van de bul doet een *ad hoc* verzoek van Liudolf aan Johannes XV vermoeden om ten eerste een aantal recente schenkingen aan religieuze instellingen bevestigd te zien (de abdij van

111 ‘Gehoor gevend aan zijn redelijke aanvraag, bevestigen en beaamen wij, op gezag van de zalige Petrus, de prins der apostelen, en door de getuigenis van onze privilegiebrief, dat ~~een enkele graaf~~ noch eni~~g~~ buitenstander de macht zal hebben om een rover te arresteren en te straffen binnen het stadsgebied van Noyon, of in de dorpen die, onderworpen aan de jurisdictie van de plaatselijke bisschop, van oudsher tot de ‘banmijl’ (van Noyon) werden gerekend.’ Van Mingroot, ‘Duizend jaar geleden’, p. 18 (citaat) en 45; O. GUYOTJEANNIN, *Episcopus et comes. Affirmation et déclin de la seigneurie épiscopale au nord du royaume de France (Beauvais-Noyon, X^e-début XIIIe siècle)*, Genève, 1987, p. 31-45; F. VERCAUTEREN, *Étude sur les civitates de la Belgique seconde. Contribution à l’histoire urbaine du nord de la France de la fin du IIIe à la fin du XIe siècle*, Brussel, 1934, p. 241-253; J. PYCKE, *Le chapitre cathédral Notre-Dame de Tournai de la fin du XIe siècle à la fin du XIIIe siècle. Son organisation, sa vie, ses membres*, Louvain-La-Neuve-Brussel, 1986, p. 30-36.

112 “Wij beslissen bovendien dat in de stad Doornik geen enkele graaf of extern ambtenaar zich mag bemoeien met rechtspraak, muntrecht, aanlegtol (voor de helft) of doorvoertol ...” VAN MINGROOT, ‘Duizend jaar geleden’, p. 18.

Saint-Eloi en de kathedraal te Noyon). Oudere confirmaties van het bezit van de kerk van Noyon-Doornik door de Karolingische vorsten in de negende eeuw vermeldden om begrijpelijke redenen deze midden-tiende-eeuwse schenkingen nog niet.¹¹³ De disposities aangaande de politionele, gerechtelijke en fiscale bevoegdheid van de bisschop in Noyon en Doornik en aangaande de kerken in Zuid-Westvlaanderen en het Vlaamse kustgebied lijken dan weer ingegeven door acute problemen en beoogden de bisschoppelijke machtspositie te versterken door pauselijke ruggensteun. Voor de Sint-Salvatorkerk en de vijf andere kerken in de *pagus Flandrensis* betekent dit dus dat de bisschop om de een of andere reden meende dat deze hem dreigden te ontglippen. Met een expliciete vermelding van die bidplaatsen in een plechtige pauselijke oorkonde stond de *ordinarius* zonder de minste twijfel sterker tegen wie dan ook die het op deze kerken gemunt had. Opvallend is wel dat er in de context van deze kerken geen “comes” gevisieerd wordt als boosdoener in tegenstelling tot de bepalingen met betrekking tot Noyon en Doornik. De bul spreekt vager over “*nullus homo*”. Was niet de graaf van Vlaanderen - op dat ogenblik Arnulf II, die in maart 988 zou sterven en de volle neef was van Liudolf - het doelwit, maar bijv. wel lokale edellieden, eventueel grafelijke leenmannen?¹¹⁴ In ieder geval moet de bul zijn werk als apostolische afschrikking gedaan hebben want van de vermelde kerken bezat de bisschop in de daaropvolgende periode het patronaat.¹¹⁵

Het is de vraag hoelang de Sint-Salvatorkerk en de vijf andere kerken reeds in het bezit waren van de bisschop van Noyon-Doornik.

113 *Recueil des actes de Charles II le Chauve, roi de France*, G. TESSIER (ed.), Parijs, 1952, p. 455-459 nr. 173; 25 juli 855, *Recueil des actes de Charles III le Simple, roi de France* (893-923), Ph. LAUER (ed.), Parijs, 1959, p. 1-4 nr. II: [893-28 jan 903].

114 De tante van Liudolf, Adela, was de echtgenote van Arnulf I. Van Mingroot, ‘Duizend jaar geleden’, p. 12. De nog jonge graaf Arnulf II stief in maart 988 en traditioneel wordt aangenomen dat er een crisis van het grafelijk gezag uitbrak onder zijn minderjarige zoon Boudewijn IV, waarbij edellieden pogingen ondernamen om hun gezag uit te breiden. De bul kan niet meteen hiermee in verband gebracht worden aangezien de bisschop reeds op het eind van 987, toen de graaf nog in leven was, naar Rome ging met zijn verzoek. A.C.F. KOCH, ‘Het graafschap Vlaanderen van de negende eeuw tot 1070’, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem, 1981, I, p. 354-383, hier p. 370-373.

115 VAN MINGROOT, ‘Duizend jaar geleden’, p. 45 met verwijzing naar de literatuur.

In eerdere confirmaties komen zij niet voor maar het is niet echt duidelijk of de *enumerationes* in de Karolingische vorstelijke diploma's exhaustief zijn. De ligging van de bisschoppelijke eigenkerken “*in Flandris*” valt op: op Leffinge en Vlissegem na (meteen de eerste attestatie van die plaatsen in een contemporaine bron), die in de kustvlakte zelf gelegen zijn, situeren alle kerken zich op de rand van de zandstreek, meer bepaald op de grote zandrug die van Gistel naar Stekene loopt, dwars door de Brugse agglomeratie gaat en het kustgebied van het binnenland scheidt.¹¹⁶ Op deze zandrug liep bovendien de Zandstraat, de oude Romeinse weg van Oudenburg naar Aardenburg die de dorpskernen van Jabbeke en Varsenare aandeed om dan hetzij via de Noordzandstraat en het Sint-Amandsstraatje, hetzij via de Zuidzandstraat en de Steenstraat Brugge te doorsnijden en de nederzetting te verlaten via de Kruispoort richting Sint-Kruis. Naast hun ligging hebben een aantal kerken bovendien met elkaar gemeen dat ze, minstens vanaf de elfde eeuw, de zetel waren van een dekenij die enkele tientallen parochies omvatte. Dekens verschijnen vanaf de Karolingische periode en zij worden vaak beschouwd als de opvolgers van de aartspriesters bij Merovingische bisschoppelijke doopkerken. Van dekenijen als territoriale omschrijvingen is er pas sprake vanaf de elfde en twaalfde eeuw.¹¹⁷ De eerste maal dat de dekenen van het diocees Doornik vermeld worden is in 1090.¹¹⁸ Zowel de Brugse Sint-Salvatorkerk, als de kerken te Oudenburg

116 HOLLEVOET, ‘Het wegennet’, in: *Op het raakvlak*, p. 42-45.

117 O. G. OEXLE, ‘Gilden als soziale Gruppen in der Karolingerzeit’, in: H. JANKUHN e.a. (eds.), *Das Handwerk in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*, 1, Göttingen, 1981, p. 284-354; A. DIERKENS, ‘La création des doyennés et des archidiaconés dans l’ancien diocèse de Liège (début du Xe siècle). Quelques remarques de méthode’, in: *Le Moyen Age*, 92 (1986) p. 353-357; J. AVRIL, ‘Les réunions de prêtres (calendes, chapitres) au Moyen Âge’, in: M. ASCHERI, F. EBEL, M. HECKEL, e.a. (eds.), *‘Ins Wasser geworfen und Ozeane durchquert’*. *Festschrift für Wolfgang Nörr*, Keulen-Weimar-Wenen, 2003, p. 11-26; J. AVRIL, ‘Une association obligée: l’archiprêtre ou doyen’, in: *Revue d’histoire de l’Église de France*, 93 (2007) p. 25-40; C. MÉRIAUX, ‘Ordre et hiérarchie au sein du clergé rural pendant le haut Moyen Âge’, in: F. BOUGARD, D. IOGNA-PRAT & R. LE JAN (eds.), *Hiérarchie et stratification sociale dans l’Occident médiéval (400-1100) ordre et mobilité dans l’Occident médiéval*, Turnhout, 2008, p. 117-136.

118 Oorkonde van Radbod II van Noyon-Doornik voor het Sint-Pieterskapittel te Rijsel. *Cartulaire de l’église collégiale de Saint-Pierre de Lille*, E. HAUTCOEUR (ed.), Rijsel-Parijs, 1894, I, p. 15, nr. 1; volgens *Episcopalis officia sollicitudo*, PYCKE & VLESCHOUWERS (eds.): Radbod II.25 (51): Doornik (synode), 19 februari 1090,

en Helkijn, die alle drie in de bul van 988 vermeld worden, fungeerden als decanale kerken tijdens de middeleeuwen.¹¹⁹ Dankzij deze functie namen deze bidplaatsen een prominentere plaats in ten opzichte van de andere kerken en het feit dat in deze of gene kerk een deken werd geïnstalleerd hangt nauw samen met de hogere ouderdom of het belang van een bepaalde kerk. Het feit dat de Sint-Salvatorkerk de zetel van een dekenij was, kan dus wijzen op een respectabele ouderdom en zo goed als zeker op een stichting door de bisschop van Noyon-Doornik.

Mogelijk kan het *Salvator-patrocinium* enige indicatie geven wat de ouderdom van de kerk betreft. In een grondige studie uit 2002 heeft de Duitse historicus Arnold Angenendt aangetoond dat Sint-Salvator haast niet voorkomt als patroonheilige in Merovingisch Gallië, maar anderzijds wel opvallend frequent is in de Karolingische periode.¹²⁰ De populariteit van het *Salvator-patrocinium* in de Karolingische tijd houdt verband met de nauwe link die kerkleiders en vorsten onderhielden met het pausdom. Als reactie op de iconenstrijd die het Byzantijnse rijk in zijn greep hield, propageerden de achtste-eeuwse pausen een hiërarchische volgorde waarin Christus, Maria, de apostelen en de heiligen vereerd moesten worden via relieken en afbeeldingen. Zowel een aantal Karolingische missionarissen als de Karolingische vorsten wendden de blik veelvuldig naar het pausdom. Zo importeerden zij de cultus van de Verlosser en werd Sint-Salvator vaak de eerste patroon van kathedralen, religieuze gemeenschappen en kerken. Sint-Salvator was de bevoorrechte keuze van missionaris en aartsbisschop Willibrord (+739) bij de oprichting van kerken of kloosters te Utrecht, Susteren en Echternach. De abdij van Fulda, die door aartsbisschop Bonifatius (+754) werd opgericht, werd eveneens toegewijd aan de Verlosser. Missionaris en bisschop Liudger

dient de oorkonde niet in 1089 maar wel in 1090 gesitueerd te worden. In de *subscriptio* worden tien dekens vermeld.

119 J. PYCKE, 'Les patronages des paroisses urbaines. Le cas du diocèse médiéval de Tournai', in: *Revue d'histoire de l'Église en France*, 97 (2011) p. 269-289, hier p. 272: dekenij Helkijn (32 parochies), Brugge (45 parochies), Oudenburg (43 parochies).

120 A. ANGENENDT, 'In honore Salvatoris. Vom Sinn und Unsinn der Patrozinienkunde', in: *Revue d'Histoire ecclésiastique*, 97 (2002) p. 431-446 en 791-823.

De Sint-Salvatorkerk domineert de Steenstraat, een van de oudste straten van Brugge. Engelse staalgravure naar een tekening van sir Ernest George, gepubliceerd in: *Picturesque Europe*, deel 3, Londen [1879]. (Privé verzameling, Brugge).

van Münster (†809) stapte in hun voetsporen met gelijkaardige dedicaties te Münster en Werden. Maar ook de Karolingische vorsten en hun entourage lieten zich niet onbetuigd met Pepijn III de Korte die in 762 een schenking aan de abdij van Prüm expliciet opdroeg aan de Verlosser. In de hofkapel te Aken werd een altaar “*in honore domini nostri Iesui Christi*” gewijd. Onder Abt Angilbert (†814) werd één van de drie kerken van het abdijcomplex van Saint-Riquier/*Centula* in de Ponthieu toegewijd aan Sint-Salvator, net zoals een altaar onder abt Ansegis (823-†833) te Saint-Wandrille/Fontenelle in Normandië. Dichter bij onze contreien richtte de edelman Goibertus in de eerste decennia van de negende eeuw een basiliek op toegewijd aan Sint-Salvator, Onze-Lieve-Vrouw, Sint-Pieter en Alle Heiligen te *Stenetland*, een tot op vandaag niet te lokaliseren plaats, wellicht in de omgeving van Sint-Omaars.¹²¹ De basiliek werd vóór 831 geschonken als *cella* aan de Sint-Bertijnsabdij te Sint-Omaars. Omstreeks 854 stichtten markgraaf Everard van Friuli en zijn echtgenote Gisela, de dochter van Lodewijk de Vrome, een gemeenschap van kanunniken te Cysoing (nabij Rijsel), op één van de kroondomeinen die Gisela als bruidsschat ontvangen had. Alhoewel de gemeenschap al vrij snel de relieken van paus Calixtus ontving, was de kerk in oorsprong toegewijd aan Sint-Salvator en Onze-Lieve-Vrouw.¹²²

Past de oprichting van een kerk toegewijd aan Sint-Salvator in Brugge binnen de Karolingische verspreiding van dit *patrocinium*? Zeker zullen we dit wel nooit zijn maar toch wijzen een aantal zaken in deze richting: de aanwezigheid van een Karolingisch kroondomein vlakbij Brugge, de strategische ligging van de kerk op oud cultuurland langs een belangrijke verkeersas en het feit dat de kerk de zetel van een dekenij wordt. Als bisschoppelijke eigenkerk moet uiteraard in de richting van de *ordinarius* worden gedacht als oprichter, maar een samenwerking met bijv. de Karolingische vorst, de eigenaar van de nabije *fiscus regius* Weinebrugge, kan evenmin uitgesloten worden. De meest voor de hand liggende

121 B. MEIJNS, *Aken of Jeruzalem? Het ontstaan en de hervorming van de kanonikale instellingen in Vlaanderen tot ca. 1155*, Leuven, 2000, I, p. 249-253.

122 MEIJNS, *Aken of Jeruzalem*, I, p. 285-297.

reden om op die plaats een kerk te bouwen is uiteraard de aanwezigheid van een bevolkingskern, die logischerwijs ook op de zandrug ingeplant was en eventueel, zoals door verschillende historici reeds werd gesuggereerd, bij het Simon Stevinplein te situeren valt.¹²³ Indien we uitgaan van de moeder-dochterrelatie tussen de vermoedelijke fiscuskerk en Sint-Salvator heeft het aannemen van een Karolingische origine van deze laatste tevens implicaties op de eerste, die dan minstens ook uit de Karolingische periode moet dateren. Het moet echter gezegd dat er eigenlijk geen enkele contemporaine bron is die de moeder-dochterrelatie tussen de vermoedelijke fiscuskerk en Sint-Salvator bewijst. Voor zover mij bekend behouden ook latere bronnen hierover het zwijgen.

Anders is het gesteld met een mogelijke relatie tussen de Sint-Michielskerk en de kerk op het domein *Gera*. De bisschoppelijke oorkonde uit 1089 waarin de Weinebrugse kerk "*mater*" wordt genoemd bevat immers een indicatie in die richting, meer bepaald in de volgorde waarin de eigenkerken van de kanunniken van Sint-Donaas vermeld worden. Als in diplomatische bronnen opsommingen gegeven werden, was de volgorde zelden arbitrair. Bij nader inzien kan dit ook hier het geval zijn. De opsomming luidt als volgt: "*scilicet Weinabrigga, Gera, Horscamp, Ridaruorda, Wara*" met daarna de vermelding dat zowel Weinebrugge als Oostkamp moederkerken zijn. De bisschoppelijke oorkonde zegt niet met zoveel woorden dat Ruddervoorde en Waardamme dochters zijn van Oostkamp, maar het feit dat er vervolgens over kapellen gesproken wordt naast de moederkerken Oostkamp en Weinebrugge doet wel zoveel vermoeden. Dit vermoeden wordt bevestigd door de grafelijke oorkonde uit 1089 waarin achtereenvolgens gesproken wordt over de *ecclesia Horscamp* ("*de parochiekerk van Oostkamp*") die in het bezit is van de proost, en van de "*capella de Wara et que dicitur Ridrauorda*", "*de kapel van Waardamme en deze die Ruddervoorde genoemd wordt*",

¹²³ HOLLEVOET, 'Het ruimere historische kader' in: *Op het raakvlak*, p. 96-113, hier p. 103-104 en RYCKAERT en HILLEWAERT, 'De vroegste topografische ontwikkeling', p. 150-152 met verwijzing naar de oudere literatuur. J.A. VAN HOUTTE, *De Geschiedenis van Brugge*, Tielt en Bussum, 1982, p. 226 veronderstelde eveneens een Karolingische origine voor Sint-Salvator op basis van het *patrocinium*.

beide eigendom van de kanunniken. Waardamme en Ruddervoorde worden dus systematisch als afhankelijke kapellen aangeduid.¹²⁴ Beide plaatsen worden in de bisschoppelijke opsomming meteen na hun moeder vermeld, nl. Oostkamp. Moet *Gera*, dat onmiddellijk volgt op *Weinabrigga*, dan als een dochter beschouwd worden van de vermoedelijke fiscuskerk? Opvallend genoeg verschijnt de kerk van *Gera* in de grafelijke oorkonde uit 1089 ook meteen na de vermoedelijke fiscuskerk in de *enumeratio* van de goederen voor de kanunniken: “*Capella sanctę Crucis in villa que dicitur Gera cum omnibus decimis et terris adiacentibus.*”¹²⁵ Daarna worden meteen de kapellen van Waardamme en Ruddervoorde vermeld (“*Capella de Wara et que dicitur Ridrauorda cum omnibus decimis et terris sibi attinentibus*”).

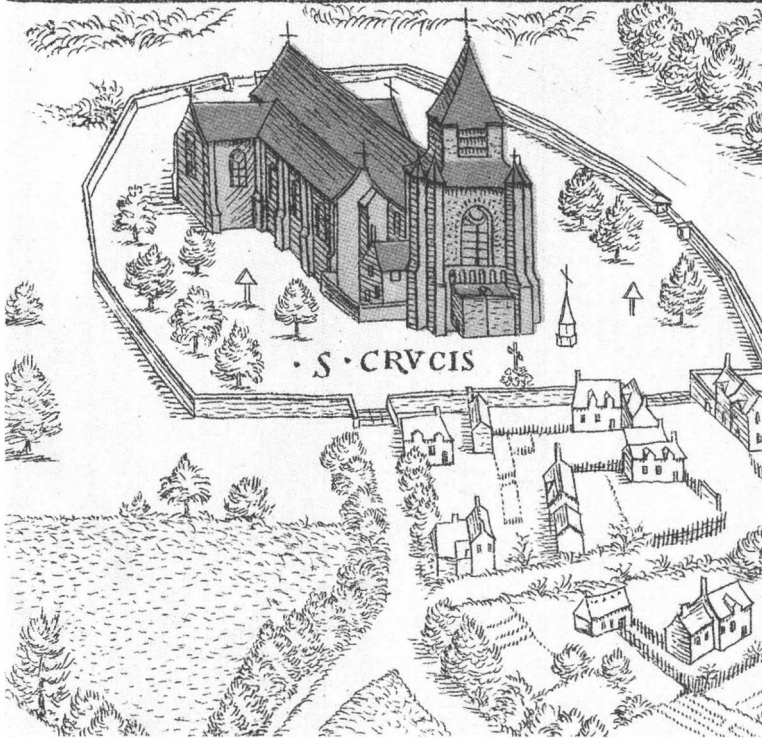
De grafelijke oorkonde uit 1089 is meteen het oudste document waarin sprake is van het domein *Gera* en van de kapel aldaar ter ere van Sint-Kruis. Volgens Strubbe is de parochie Sint-Kruis uit “*het oude Sijsele*” ontstaan en vormde *Gera* een afzonderlijk domein binnen “*het Sijseelse complex*”, getuige de eigen domeinnaam. Deze naam, die volgens Gysseling “*spits toelopend stuk*” betekent waar twee wegen samenlopen, duidt vermoedelijk op een eigenaardigheid qua ligging.¹²⁶ Maar is die kapel wel uit Sijsele ontstaan? In 1089 wordt de kapel op het domein in het bezit bevestigd van de kanunniken van Sint-Donaas, net zoals de vermoedelijke fiscuskerk Weinebrugge. Dit impliceert dat de kerk, en wellicht ook het bijhorende domein, ergens vóór 1089 in grafelijke handen terecht gekomen is, net zoals het geval was met de *fiscus* Weinebrugge aangezien de Vlaamse graaf de belangrijkste begunstiger was van zijn kapittel. In wiens handen het domein *Gera* vertoefde op het einde van de elfde eeuw weten we niet. De ligging van *Gera* en van haar kapel ter ere van Sint-Kruis vertoont grote gelijkenissen met die

124 *De oorkonden*, p. 14, nr. 8. In een oorkonde van bisschop Simon van Noyon-Doornik uit 1135 is sprake van het *altare* van Oostkamp, meteen gevolgd door het *altare de Ridaruorda cum appenditio Wara*. *De oorkonden*, p. 38, nr. 27.

125 *De oorkonden*, p. 14, nr. 8. Voor de vermelding van het domein *Gera* en de Sint-Michielskerk, cf. hoger op.

126 GYSSELING, *Toponymisch woordenboek*, I, p. 398 meent dat *Gera* de oude naam is van Sint-Kruis en ontstaan is “*aan een spriet, waar de weg van Brugge naar Aardenburg zich splitste in een zomer- en een winterweg*”.

EMP

De kerk van Sint-Kruis, zoals afgebeeld aan de bovenrand van het plan van Brugge door Marcus Gerards uit 1562.

van de Sint-Salvatorkerk: eveneens gelegen op de oost-west zandrug die dwars door Brugge loopt en langs de Zandstraat richting Aardenburg.¹²⁷ Opvallend is wel dat de graaf van Vlaanderen in die zone over verschillende goederen kon beschikken waarvan hij en-

127 HOLLEVOET, 'Het wegennet', p. 45.

kele heeft afgestaan aan het Sint-Donaaskapittel. We vermeldden reeds de kapel van Sint-Kruis met alle tienden en afhankelijke gronden voor de kanunniken, maar de proost had er ook bezittingen. In dezelfde oorkonde wordt hij in het bezit bevestigd van 46 dagwand grond en één hoeve (“*In parrochia Sanctę Crucis XLVI mensurę diurnales et unum curtile*”). Andere goederen heeft de graaf voor zichzelf behouden, zoals het iets oostelijker gelegen slot Male. Als de Sint-Kruiskapel op het domein *Gera* een dochterstichting is van de vermoedelijke fiscuskerk Sint-Michiel, is het dan niet mogelijk dat het domein zelf ooit afhing van de Karolingische fiscus? Zoals de recente inzichten hebben aangetoond hadden kroondomeinen niet noodzakelijk het uitzicht van een compacte blok, maar konden ze afhankelijkheden hebben op verschillende andere plaatsen.

Intrigerend is het vocabel Sint-Kruis. We hebben reeds gezien hoe in de Merovingische periode de aartsengel Michael op een aantal plaatsen fungeerde als de beschermer van een kerk of kapel waarin een kruisrelik was ondergebracht. Of hier iets gelijkaardigs aan de hand is, is sterk de vraag want er is niet meteen een indicatie dat er effectief een relik van het Kruis in de kapel op het domein *Gera* bewaard werd. Anderzijds heeft Angenendt bij zijn studie van het Sint-Salvatorpatrocinium vastgesteld dat wanneer Sint-Kruis verschijnt het aanvankelijk vaak in combinatie is met de Verlosser. Zo waren er Sint-Kruisaltaren in de aan Sint-Salvator toegewijde abdijkerken van Saint-Riquier en Fulda. Een tijdlang leek er een soort concurrentieslag te zijn tussen beide *patrocinia* tot Sint-Kruis uiteindelijk de overhand kreeg in de elfde eeuw. In onze contreien kwam tijdens de vroege en hoge middeleeuwen het Sint-Kruisvocabel amper voor. Het enige voorbeeld dat ik heb kunnen vinden is de kerk van Lampernisse bij Diksmuide, die reeds in 857 voor het eerst vermeld wordt (let wel: het vocabel verschijnt pas eeuwen later in de bronnen). Maar zelfs in dit afgelegen polderdorp, is er een link met Sint-Salvator. In 857 behoorde Lampernisse immers toe aan de kerk van het mysterieuze *Stenetland* die aan de Verlosser was toegewijd.¹²⁸ Rond dezelfde

128 De oorkonde van abt Adelard van Sint-Bertijns bevestigt de schenking door Gundbertus, de zoon van de oprichter Goibertus, van de *cella* en haar aanhorighe-

periode wordt een Sint-Kruiskerk gesignaleerd in Kamerijk die vermoedelijk veel ouder is.¹²⁹ Ook in Atrecht was er een Sint-Kruiskapel, voor het eerst geattesteerd in 1090 maar mogelijk een Merovingische stichting.¹³⁰ In Utrecht bevond zich een Heilig Kruiskapel tussen de Sint-Salvatorkerk/Oudmunster en de Sint-Maartenskerk die als kathedraal fungeerde. Een kapittel ter ere van het Heilig Kruis werd ca. 980 gesticht door bisschop Notger te Luik.¹³¹

Om achter de vocabels van de kerken van Sint-Michiel, Sint-Salvator en Sint-Kruis enig grootschalig kerk-programmatorisch masterplan te zien door iemand op een specifiek moment uitgedokterd gaat volgens mij veel te ver. Wel kunnen de *patrocinia* een indicatie zijn wat betreft het tijdstip van de oprichting van de kerk en de initiatiefnemer. De Sint-Salvatorkerk wijst dan in de richting van een Karolingische stichting (achtste of negende eeuw) en hoogstwaarschijnlijk een bisschoppelijke origine. Wat Sint-Michiels en Sint-Kruis betreft bevinden we ons op onvaster chronologisch terrein maar als domeinkerken moet haast zeker in de richting van de domeinheer gekeken worden. Voor Weinebrugge is dat de Karolingische vorst en vanaf het einde van de negende eeuw de graaf van Vlaanderen. Deze laatste komt ook in het vizier met betrekking tot *Gera* aangezien zowel de kerk maar ook verschillende domeingronden later in handen van zijn kapittelkerk verkeren. De *patrocinia* van deze domeinkerken werden vanaf de negende eeuw met het verstrijken van de tijd couranter. Verder moeten we even-

den aan de abdij van Sint-Omaars. *Diplomata Belgica*, p. 56-57, nr. 33. Cf. CARNIER, *Parochies en bidplaatsen*, p. 111-113.

129 Althans volgens de *Gesta episcoporum Cameracensium* uit 1024-1025, die melding maken van de bijzetting van bisschop Johannes in 879 in die kerk. In 1070 wordt er een gemeenschap van kanunniken opgericht door een verwant van bisschop Lietsbert. *Gesta pontificum Cameracensium*, L.C. BETHMANN (ed.), *Monumenta Germaniae historica, Scriptores*, 7, Hannover, 1846, p. 421, c. 57.

130 B. DELMAIRE, *Le diocèse d'Arras de 1093 au milieu du XIVe siècle. Recherches sur la vie religieuse dans le nord de la France au Moyen Âge*, Arras, 1994, II, p. 428-429.

131 B. VAN DEN HOVEN VAN GENDEREN, *De Heren van de Kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen*, Zutphen, 1997, p. 30; M. LAFFINEUR-CREPIN, 'Les sept collégiales, témoins privilégiés de la naissance de la principauté', in: *Liège. Autour de l'an mil, la naissance d'une principauté (X^e-XIe siècle)*, Luik, 2000, p. 187-190.

tueel durven de traditioneel veronderstelde band door te knippen tussen de “*mater*”, de vermoedelijke fiscuskerk van Weinebrugge, en de Sint-Salvatorkerk. De Sint-Kruiskerk te *Gera* daarentegen zou wel eens de lang gezochte dochter kunnen zijn ...

Sijsele, de Onze-Lieve-Vrouwekerk en de Reie

Zoals Strubbe reeds aangaf, is het duidelijk dat de Onze-Lieve-Vrouwekerk uit Sijslele ontstaan is. Twee vroeg-twaalfde-eeuwse oorkonden geven expliciet aan dat de kerk een dochter is van de kerk te Sijslele.¹³² Een overeenkomst tussen het Utrechtse Sint-Maartenskapittel en het Brugse Onze-Lieve-Vrouwekapittel uit 1116 geeft aan dat de Utrechtse kanunniken reeds lang en op onrechtmatige wijze de *ecclesiam, que est in Sisela, cum suis appendiciis* kwijt waren gespeeld. Iets verder wordt duidelijk dat de Onze-Lieve-Vrouwekerk onder die afhankelijkheden valt, nl. “*ecclesia sancte Marie in Brugge, que erat prius in Sisela matri suae subjecta*”. Uit de formulering kan worden afgeleid dat de Onze-Lieve-Vrouwekerk aanvankelijk (“*prius*”) dus ondergeschikt was aan Sijslele, maar dat dit wellicht in 1116 niet langer het geval was, omdat de kerk intussen zelf als een volwaardige parochiekerk functioneerde. De oorspronkelijke afhankelijkheid was men in 1116 wel nog niet vergeten. De oorkonde van bisschop Lambertus van Noyon-Doornik uit 1122 herhaalt hoe het Sint-Maartenskapittel reeds lang beroofd werd *a sua legitima possessione, que est in Sisele, et appendiciis ejus* (“*van haar wettig bezit dat in Sijslele gelegen is en van de afhankelijkheden*”) en uit de verdere inhoud is het duidelijk dat hiermee eveneens de Onze-Lieve-Vrouwekerk wordt bedoeld. Dankzij een pauselijk schrijven van Gregorius VII aan aartsbisschop Mannasses van Reims in 1075 verneemt men voor het eerst dat de Utrechtse bisschop de “*ecclesia Brugensis*” bezat, en dat ten gevolge van een antieke schenking (“*traditione antiqua*”) bijna tweehonderd jaar tevoren (“*ducentis ferme annis*”).¹³³

132 *Het oudste cartularium van het Sticht Utrecht*, S. MULLER (ed.), Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, Serie III, 's Gravenhage, 1892, p. 142-144 (1116) en 124-125 (1124).

133 *Register Gregors VII*, E. CASPAR (ed.), Berlijn-Dublin-Zürich, 1967, I, p. 211-212, nr. II, 58.

Enkele jaren eerder had bisschop Radbod II van Noyon-Doornik echter de eigenkerk van zijn Utrechtse collega afgenomen en aan twee geestelijken gegeven. Aan het eind van de elfde eeuw werd met de toestemming van dezelfde bisschop een gemeenschap van kanunniken ingericht in de Onze-Lieve-Vrouwekerk. De complexe ontstaansgeschiedenis van dit kapittel maar ook de legitimititeit van de eigendomsaanspraken van Utrecht op de Onze-Lieve-Vrouwekerk en haar *mater* in Sijsele heb ik enkele jaren terug bestudeerd.¹³⁴ Het volstaat hier aan te stippen dat er, naast het pauselijk schrijven en de twee begin twaalfde-eeuwse oorkonden, wel degelijk contemporaine bewijzen zijn voor een Utrechtse invloed bij de Onze-Lieve-Vrouwekerk, meer bepaald de cultus van Sint-Hilarius.¹³⁵ Het ligt voor de hand dat de cultus van deze metgezel van de in 754 in Dokkum vermoorde Bonifatius, vanuit Utrecht in Brugge geïmporteerd werd. Bovendien werd de verering behouden nadat de bisschop van Noyon-Doornik de kerk van zijn Utrechtse collega had afgesnoept.

Wat bij het hernemen van dit dossier opvalt, is hoe tot twee maal toe sprake is van een kerk of bezit (*possessione*) van de Utrechtse kanunniken in Sijsele en van *dépendances* van dat bezit. Met andere woorden er wordt niet verwezen naar een *villa* Sijsele, laat staan dat heel dat domein opgeëist werd.¹³⁶ Traditioneel gaat men er vanuit dat de Utrechtse bisschopskerk op een niet nader gekend moment in de vroege middeleeuwen het *domein* Sijsele ontvangen heeft, daarop een eigenkerk heeft gebouwd (met dezelfde patroonheilige als in Utrecht, nl. Sint-Maarten) en van daaruit andere

134 MEIJNS, 'Een 'valse start' en een omstreden erfenis', p. 19-50.

135 Dit blijkt onder meer uit twee liturgische gebeden in een elfde-eeuwse evangelieboek gebruikt in de Onze-Lieve-Vrouwekerk, uit twee twaalfde-eeuwse inventarissen van de plaatselijke reliekenschat en uit een mirakelverhaal van Sint-Donaas dat in de laatste jaren van de elfde eeuw kan worden gesitueerd. Cf. MEIJNS, 'Een 'valse start' en een omstreden erfenis', p. 22-24 en MEIJNS, 'Hoe een heilige verdienstelijk werd', p. 134-138.

136 Opmerkelijk is wel dat in tegenstelling tot bijv. Weinebrugge, waarop het einde van de elfde eeuw de herinnering nog levendig is aan de koninklijke origine van het domein (de *fiscus regius*), dit helemaal niet het geval is bij Sijsele. In de oorkonden is er geen vermelding van *villa* (domein), laat staan dat de term *fiscus* ergens valt. Zowel bij Weinebrugge als bij *Gera* is er sprake van *villa* in de oorkonde uit 1089.

kerken, onder meer de Onze-Lieve-Vrouwekerk, heeft gesticht op het territorium van haar uitgestrekt complex. Er zijn echter geen documenten uit de tiende, elfde of twaalfde eeuw bewaard die melding maken van Utrechtse bezittingen in Sijsele en omgeving, op de twee oorkonden en de pauselijke brief na. Omstreeks het midden van de dertiende eeuw komt het Sint-Maartenskapittel wel opnieuw voor in de Brugse context, maar dan als de instantie waaraan Johannes, de heer van Praet, tienden betaalt op goederen gelegen in de parochies Onze-Lieve-Vrouw, Sint-Gillis, Sijsele, Oedelem en Koolkerke.¹³⁷ Uit de nieuwe inzichten is echter naar voren gekomen dat het tiendressort niet noodzakelijk hoefde samen te vallen met parochiaal ressort, dus uit dit dertiende-eeuwse feit mag niet zomaar geconcludeerd worden dat Utrecht indertijd ook (geestelijke of wereldlijke) bezitsrechten had op die plaatsen.

Het stilzwijgen van de bronnen in de hoge middeleeuwen kan op verschillende manieren verklaard worden: (1) ofwel vormden enkel de religieuze bezittingen (de kerken) toen het voorwerp van conflict - en werden dus daaraan bronnen gewijd - en genoot het Utrechtse kapittel intussen ongestoord verder van haar seculiere bezittingen (zoals gronden, hoeves...) in Sijsele en omgeving, eventueel waren delen ervan reeds in leen uitgegeven maar zorgden deze niet meteen voor problemen; (2) ofwel waren ze hun seculier bezit reeds eerder kwijtgespeeld en vochten ze nu voor het behoud van de weinige zaken die hen nog restten, nl. de door hen opgerichte kerken; (3) ofwel was de oorspronkelijke schenking aan Utrecht veel bescheidener geweest dan men tot nog toe heeft aangenomen en beperkt tot louter de kerkelijke aspecten (oprichting en bezit kerken en kapellen, tienden), waarbij het bezit van de grond en de daarop liggende rechten vanaf den beginne aan iemand anders (edelman, graaf...) toekwam. Kortom, het laten samenvallen van primitieve parochies met vroegmiddeleeuwse domeinen blijkt tegenwoordig problematisch en de contouren van de primitieve parochie Sijsele menen te kunnen aflijnen uit de

137 MEIJNS, 'Een 'valse start' en een omstreden erfenis', p. 24-24 met verwijzing naar de bronnen.

latere heerlijkheid Sijsele, zoals kanunnik De Schepper deed, is te kort door de bocht.

Een ander aspect dat niet langer houdbaar is, is de voorstelling dat de Reie de grens zou zijn geweest tussen de parochies van Sint-Salvator en Onze-Lieve-Vrouw. Kritiek op dit punt werd reeds in 1962 door A.C.F. Koch geformuleerd in zijn lijvig artikel over Brugges topografische ontwikkeling in de twaalfde eeuw, hierbij verwijzend naar een vaststelling van M. English.¹³⁸ Recente grondboringen ten noorden en ten westen van de Onze-Lieve-Vrouwekerk hebben vrijwel met zekerheid uitgewezen dat de loop van de Reie bij die kerk niet verlegd werd, maar steeds gelegen heeft waar ze nu stroomt.¹³⁹ De Onze-Lieve-Vrouwekerk heeft dus steeds op de linkeroever van de Reie gestaan en niet op de rechteroever, waarna de loop mettertijd dan verlegd zou zijn tot de huidige bedding. De Reie heeft dus nooit tussen de Sint-Salvator en Onze-Lieve-Vrouw gestroomd. Maar ook verderop bleek de Reie niet de grens te zijn geweest. Haar natuurlijke bedding liep niet, zoals men steeds had aangenomen, vanaf de Rozenhoedkaai noordwaarts via Kraan- en Spiegelrei, maar wel in oostelijke richting via de Groene Rei en dan noordwaarts via de Sint-Annarei. Oorspronkelijk werd de oost-west lopende zandrug dwars door de binnenstad dus niet onderbroken door de Kraanrei, maar deze werd pas later gegraven. Tevens werd vastgesteld dat de Reiebedding veel breder was dan nu, zeker bij de Dijver en de Sint-Annarei. Bovendien werd de bedding langs weerszijden omzoomd door een lage oeverzone die erg kwetsbaar was bij hoge waterstanden en kon overstromen. Dit is een belangrijke vaststelling want ze impliceert dat de bebouwing oorspronkelijk verderaf lag van de Reie dan nu het geval is. Men mag aannemen dat de lage oeverzones pas geleidelijk aan werden opgehoogd en geschikt werden gemaakt voor bewoning naarmate er een hogere nood was aan bruikbare percelen in de binnenstad.

138 A.C.F.KOCH, 'Brugge's topografische ontwikkeling tot in de 12^e eeuw', in: *HGGB*, 99 (1962) p. 5-67, hier p. 37-38.

139 RYCKAERT en HILLEWAERT, 'De vroegste topografische ontwikkeling', p. 140-148.

Deze vaststellingen zijn van belang voor de territoriale vorming van de parochies. Meer nog, zeker de laatste constatering kan een eigenaardigheid verklaren in de ligging van de latere parochieresorts op het Groot Vierkant. Binnen deze zone verkreeg de reeds bestaande Sint-Walburgakerk in 1239 parochiale rechten. Uit het latere ressort blijkt dat de Sint-Walburgaparochie, die uit de Sint-Salvatorparochie genomen werd, een enclave vormde midden gebied toebehorend aan de Onze-Lieve-Vrouweparochie.¹⁴⁰ Onder deze laatste parochie vielen immers de gronden ten zuiden van de Hoogstraat, ten oosten van de Boomgaardstraat, ten zuiden van de Spinolarei en ten oosten van de Vlamingstraat en de Markt. Neemt men een bredere Reieloop als uitgangspunt die naderhand smaller gemaakt werd, dan lijkt het erop alsof er een of andere regeling moet zijn geweest waarbij de recent gewonnen gronden rechtens toevielen aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk of - indien we het niet in territoriale termen uitdrukken - de nieuwe inwoners van die gedempte gronden onder de jurisdictie vielen van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Maar er is meer.

Het grondgebied van de Onze-Lieve-Vrouweparochie, inclusief de dochterkerk Sint-Gillis die omstreeks het midden van de dertiende eeuw reeds beperkte parochiale rechten kreeg, blijkt zich hoofdzakelijk te situeren in de lageregelegen delen van de binnenstad. Als men de kaart met de morfologische gesteldheid van F. Mostaert erbij neemt, blijken twee van de drie depressies op haar grondgebied te liggen, nl. in het zuiden het grootste deel van de depressie Zonnekemeers, Westmeers, Groeninge en Eekhoutstraat (dit is de zone waar de Kerkebeek vanuit Sint-Michiels, de Reie en de Boterbeek samenvloeien), en in het noorden de depressie tussen de Spiegelrei en de Augustijnenrei.¹⁴¹ De Reie stroomt doorheen de zuidelijke depressie terwijl ze de oostkant van de noordelijke depressie vormt. Mostaert wees ook al op de specta-

140 M. RYCKAERT, *Brugge. Historische Stedenatlas van België*, Gent, 1991, p. 86-88; MEIJNS, *Aken of Jeruzalem?*, I, p. 322-323 n. 891.

141 F. MOSTAERT, 'De geologische en geomorfologische gesteldheid van de Brugge binnenstad', in: H. DE WITTE (ed.), *Brugge onder-zocht. Tien jaar stadsarcheologische onderzoek*, Archeo-Brugge, 1, Brugge, 1988, p. 43-51, kaart p. 45.

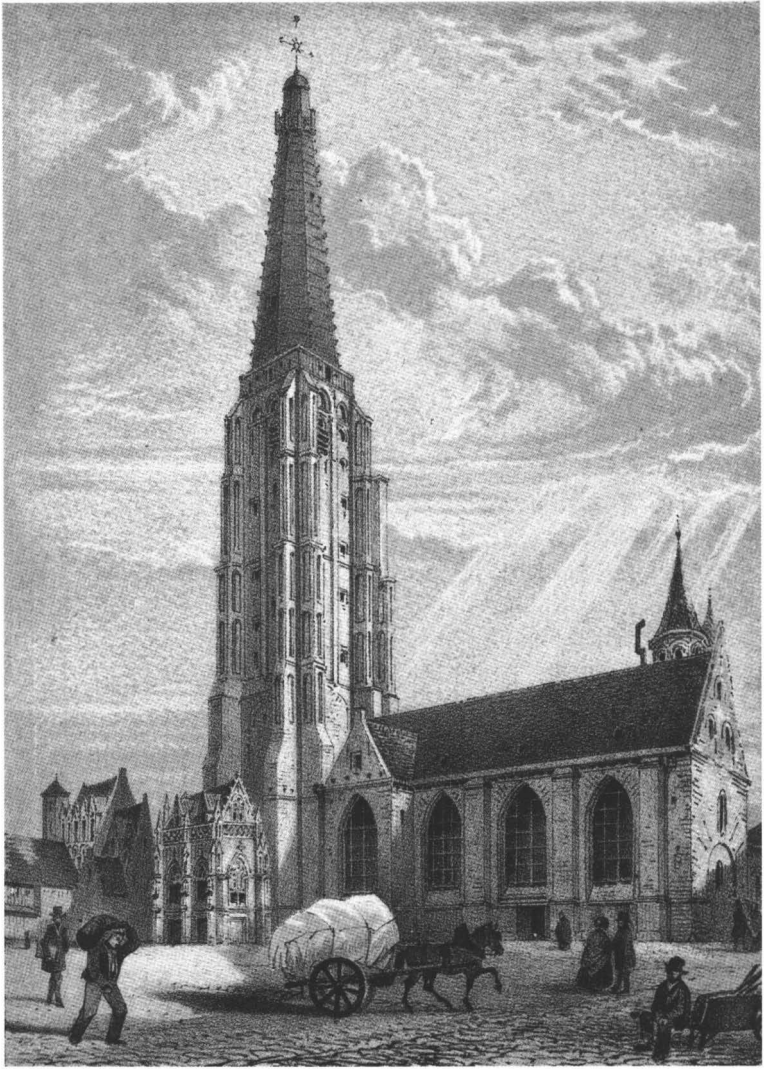
culaire debietschommelingen waaraan de waterloop onderhevig was. Dit betekent dat de waterloop tijdens de winter uit haar oever trad en de depressies in de binnenstad blank zette. Bij het terugtrekken liet ze oeverwallen achter. De link tussen de Onze-Lieve-Vrouweparochie, de Reie en de depressies was ook al Strubbe opgevallen, toen hij een verklaring zocht voor het feit dat de grond op de Verversdijk toebehoorde aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk en niet aan de Sint-Kruisparochie (op wiens grondgebied de Sint-Annakerk opgericht was): *“Het domein [= Gera/Sint-Kruis] had immers vanzelfsprekend vaste grenzen, die niet naar gelang van de omstandigheden en de indijkingen konden uitgebreid worden. Eenmaal vastgelegd, bleven ze onveranderd; de aanslibbingen kwamen aan Sijsele tegoed.”*¹⁴² Tien jaar later trok Koch een verregaander conclusie wat betreft de ligging van Brugges voornaamste kerken. Hij kwam tot het besluit dat de parochie Snellegem en haar *“Brugse Sint-Salvatorsdépendance”* zich vooral bevond op de centrale zandrug. *“Sijsele daarentegen moest genoegen nemen met de hellingen en het wad. Toen Sijsele er toe overging binnen de stad Brugge een kapel - de latere O.L.V.-kerk - te stichten, beschikte het daar op het droge over slechts weinig ruimte.”*¹⁴³

De Onze-Lieve-Vrouwekerk, die in de oudere literatuur ook al eens ‘ter Reie’ genoemd wordt,¹⁴⁴ en haar territorium hebben duidelijk iets te maken met de Reie en met de lagergelegen gebieden die een resultante zijn van debietschommelingen van de waterloop en van haar grotere breedte op bepaalde plaatsen. Veel moeilijker is het om te achterhalen hoe deze situatie gegroeid is.

142 STRUBBE, ‘De parochies te Brugge’, p. 375.

143 KOCH, ‘Brugge’s ontwikkeling’, p. 37-38.

144 Cf. J. GAILLIARD, *Inscriptions funéraires et monumentales de la Flandre Occidentale avec les données historiques et généalogiques. Arrondissement de Bruges. Tome premier, deuxième partie*, Brugge, 1866, p. V (“*qui fut primitivement nommée Onze Lieve Vrouwe ter Reyen*”); DE SCHEPPER, ‘Les paroisses rurales’, p. 370 (“*que les anciens documents désignent sous le nom de Sancte Marie ad Roiam*”) die in n. 2 verwijst naar de editie van Miraeus en Foppens van de oorkonde van bisschop Balderik uit 1101 en de bul van Paschalis II uit 1105. Nazicht in *Opera diplomatica et historica*, A. MIRAEUS & J.F. FOPPENS (eds.), Leuven, 1723, II, p. 955-957, toont echter aan dat deze uitdrukking niet voorkomt in die twee oorkonden. Cf. de titel van DUCLOS, ‘Is St.-Gillis te Brugge’, p. 5-20.

De Onze-Lieve-Vrouwekerk. Lithografie van Henri Borremans, uit: *Monuments et vues de Bruges*, Brugge, z.d. (ca. 1846). (Privé verzameling, Brugge).

Ongetwijfeld kan men een periodisering in de occupatiegeschiedenis van Brugge aanbrengen. Gezien haar hogere ligging zal de oost-west lopende zandrug eerder bewoond zijn geweest dan de drassige, lager gelegen zones. Het is niet toevallig dat de bisschoppelijke Sint-Salvatorkerk net op die zandrug is aangelegd, net zoals de grafelijke burcht. De bewoners van de zandrug ressorteerden later dan ook onder de Sint-Salvatorsparochie. Naarmate er meer behoefte kwam aan bouwpercelen, dus naarmate het succes van de nederzetting toenam (ten gevolge van economische, politieke en/of militaire ontwikkelingen) werden de lager gelegen zones en de oeverwallen aangesproken. Het enige wat we zo goed als zeker weten over de bouwrijp gemaakte oeverzones is dat de bewoners ervan uiteindelijk beschouwd werden als parochianen van de Onze-Lieve-Vrouwekerk, die een dochterkerk is van de kerk te Sijsele. Is dit omdat zij zich vestigden in gebieden die eertijds onderdeel waren van het domein Sijsele? Misschien, alhoewel hun afhankelijkheid van de Onze-Lieve-Vrouwekerk evengoed het resultaat kan zijn geweest van een of andere afspraak waardoor deze kerk (en haar moeder in Sijsele) de parochiale rechten bezaten of meenden te kunnen opeisen over de nieuwkomers in de lager gelegen zones.

De territorialisering krijgt zijn beslag op het einde van de elfde eeuw

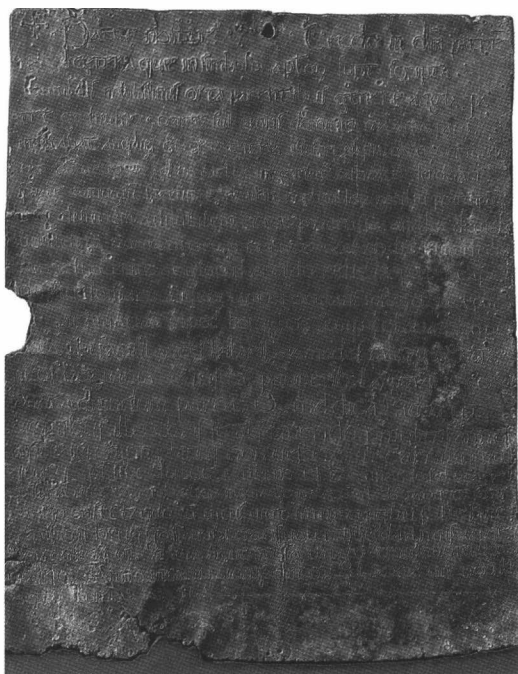
Enkele jaren vóór 1075 deed er zich een majeure wijziging voor in het religieuze landschap. Vrij snel na zijn aantreden als bisschop van Noyon-Doornik in 1068 moet Radbod II de Onze-Lieve-Vrouwekerk (en meteen ook haar moederkerk te Sijsele) ontgenomen hebben aan de kathedraalkanunniken van Sint-Maarten te Utrecht.¹⁴⁵ Hij vertrouwde de zielzorg toe aan twee geestelijken die de functie van *persona* waarnamen en voortaan beschouwde hij deze kerk als zijn *dominium*, de term die hij gebruikte in zijn oorkonde uit 1091, waarin hij bij de kerk een kapittel van

¹⁴⁵ Volgens het schrijven van paus Gregorius VII op 5 maart 1075 had de Utrechtse bisschop reeds klacht neergelegd wegens de 'roof' van de kerk bij zijn voorganger op de troon van Petrus, nl. paus Alexander II (1061-†1073). Cf. MEIJNS, 'Een 'valse start' en een omstreden erfenis', p. 20-28.

seculiere kanunniken inrichtte. Het protest van de bisschop van Utrecht haalde niets uit en ook de twaalfde-eeuwse pogingen van het Utrechtse Sint-Maartenskapittel om tot een restitutie of toch minstens een vergelijk te komen leidden tot niets. Dit betekende dat de bisschop van Noyon-Doornik sinds het laatste kwart van de elfde eeuw de twee belangrijkste kerken op Brugs grondgebied tot de zijne kon rekenen. Zo kwam *de facto* een eind aan het kerkbezit van de Utrechtse bisschop in Brugge en omgeving.

Een decennium later doet een cluster van oorkonden bestemd voor het grafelijke Sint-Donaaskapittel vermoeden dat er nood was aan de afbakening van de rechten van de respectieve kerken op de Bruggelingen. Het is in deze context dat voor het eerst in de Brugse geschiedenis de term *parochia* verschijnt. Eerst is er een summiere oorkonde van bisschop Radbod II op datum van 25 juni 1086 waarin hij de Sint-Donaaskerk tot een parochiekerk inricht.¹⁴⁶ Hiertoe heeft hij het kerkhof en het kloosterpand plechtig ingewijd zodat gelovigen en de plaatselijke kanunniken aldaar begraven kunnen worden. Zoals reeds vermeld in de algemene schets van de ontwikkeling van het parochiewezen is de verlening van begrafenisrechten een beslissend criterium om van een afhankelijke kapel een volwaardige parochiekerk te maken. Dit doet natuurlijk de vraag rijzen onder welke parochiekerk het grafelijke kapittel tot dan geressorteed had. Het antwoord volgt meteen in de oorkonde. Na de inwijding van het kerkhof en *claustrum* volgt een bepaling waarin gestipuleerd wordt dat de parochianen van Sint-Salvator (*parroechianorum autem sancti Saluatoris*) die op het kerkhof van Sint-Donaas willen bijgezet worden eerst aan de bisschop of aan diens vicaris zeven schellingen moeten betalen. Aangezien de Sint-Salvatorkerk gecompenseerd moet worden bij de inrichting van een kerkhof te Sint-Donaas en er geen sprake is van de Onze-Lieve-Vrouwekerk, mag men veronderstellen dat de Sint-Donaaskerk tot dan toe onder de jurisdictie van de Sint-Salvatorkerk viel en dat ze tot 1086 het statuut droeg van een af-

146 *De oorkonden*, p. 11-12, nr. 7.

Grafplaat van prinses Gunildis, zus van koning Harold van Engeland. Loden plaatje met ingegrifte inscriptie in Karolingische minuskels, thans bewaard in de Brugse Sint-Salvatorskathedraal. Gunildis overleed in Brugge op 24 augustus 1087 en werd bijgezet in de Sint-Donaaskerk. Pas één jaar voordien, in juni 1086, was de grafelijke Sint-Donaaskerk tot parochiekerk gewijd. Foto: © Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK/IRPA), Brussel.

hankelijke kapel zonder begrafenisrechten. Dat er vanaf 1086 ook effectief begraven werd in het kloosterpand van Sint-Donaas wordt bewezen door het loden grafplaatje van Gunildis, zus van de Engelse koning Harold, die er op 24 augustus 1087 overleed en werd bijgezet.¹⁴⁷

De oprichting van een derde parochiekerk in Brugge in 1086 ver-

¹⁴⁷ *Grafplaat van prinses Gunildis in: Sint-Donaas. Leven en dood van een kathedraal. Tentoonstelling Gruuthusemuseum 11/11/1999-31/01/2000. Brugse Stedelijke Musea en Museumvrienden. Museumbulletin, 19 (1999) p. 28.*

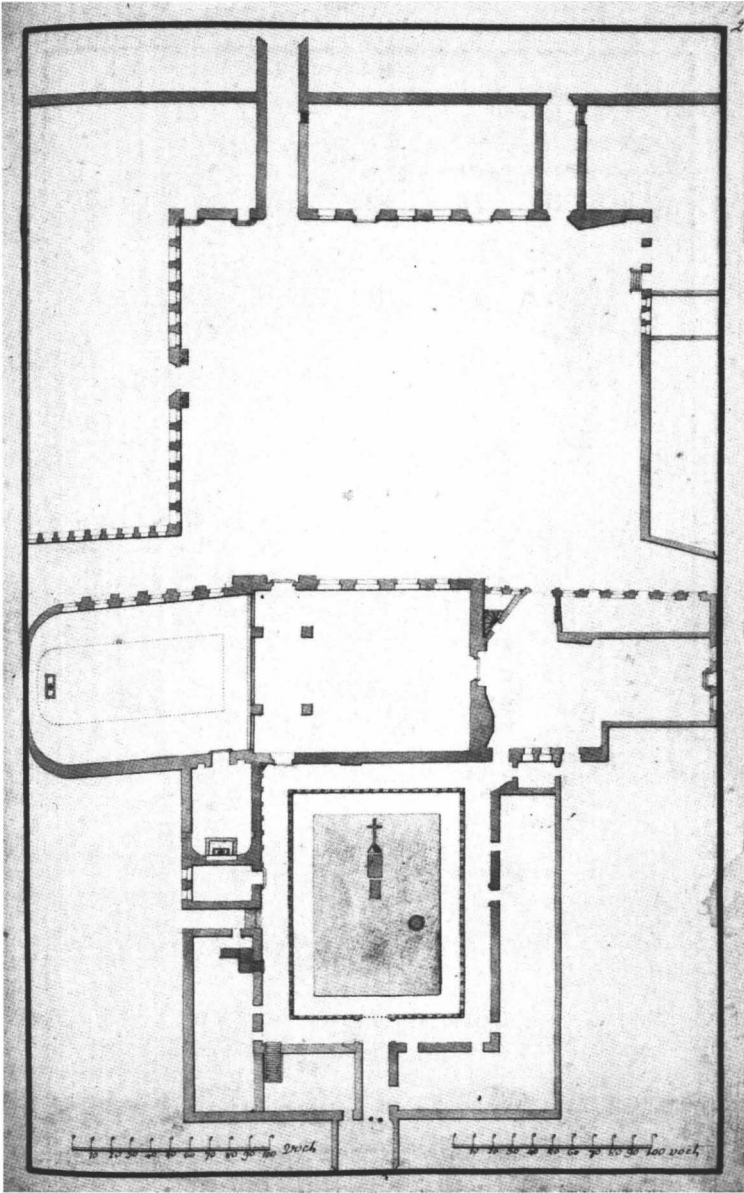
oorzaakte verschuivingen. Het is niet uitgesloten dat verschillende Bruggelingen na hun overlijden wilden bijgezet worden in de grafelijke kapittelkerk, dichtbij de relieken van Sint-Donaas en de liturgische gebedsnagedachtenis door de kanunniken. Vandaar wellicht dat de bisschop twee jaar later, in het kielzog van de belangrijke grafelijke oorkonde voor Sint-Donaas, nog twee oorkonden aflevert voor het kapittel waarin de rechten van de drie Brugse parochies over hun parochianen worden afgelijnd. Op 29 december 1089 laat Radbod in Doornik twee oorkonden opstellen bestemd voor het Sint-Donaaskapittel. In de ene oorkonde bevrijdt hij de kerk in de burcht en al haar huidig en toekomstig bezit van alle lasten (lees: taksen) die hij en zijn opvolgers of die leken haar zouden kunnen opleggen.¹⁴⁸ Hij bevestigt bovendien dat het hele gebied binnen het kloosterpand en de burchtmuren tot een parochie ingericht werd. Het enige recht dat hij voorbehoudt aan zichzelf en aan zijn opvolgers is de verlening van de zielzorg over de parochianen aan de priester die hiervoor verantwoordelijk is en die door de kanunniken verkozen zal worden. Mocht deze man zijn taak verwaarlozen, dan moet de kapittelproost hem aanmanen. Daarna herneemt de bisschop de regeling dat de parochianen van Sint-Salvator die niet op hun eigen kerkhof willen begraven worden, maar wel op dat van Sint-Donaas, aan de bisschop of de vicaris zeven schellingen moeten betalen. Maar nu volgen nog enkele meer gedetailleerde bepalingen in tegenstelling tot de korte oorkonde van 1086. De kanunniken mogen de parochianen van Sint-Salvator, wanneer dezen daarom vragen, een ziekenbezoek brengen en het Heilig Oliesel toedienen, maar de geestelijken van de Sint-Salvatorkerk moeten daarbij aanwezig zijn. Wellicht worden hier de parochianen van Sint-Salvator bedoeld die verlangen op het kerkhof van Sint-Donaas begraven te worden en die ook in hun laatste momenten door de kanunniken wensen te worden bijgestaan. Dit impliceert uiteraard dat de kanunniken over chrisma en oliesel kunnen beschikken en ook daaraan wordt gedacht: deze zaken moeten ze vragen aan de deken, meteen de eerste expliciete vermelding van een deken van de christenheid verbonden aan de

¹⁴⁸ *De oorkonden*, p. 15-17, nr. 9.

Sint-Salvatorkerk. Nu Sint-Donaas een volwaardige parochie is, moeten de geestelijken ook kunnen optreden in geval van inbreuk op hun kerk en kerkhof. Zonder uitstel of betwisting moeten ze het bisschoppelijk verzoeningswater, “*episcopalem aquam in reconciliationem*”, ter herinwijding vragen aan de deken. De bisschop verleent hen verder het recht om invallers in hun kerk en kerkhof een waarschuwing te geven en, indien die lieden geen berouw tonen, mogen ze hen excommuniceren. De zaak moet vervolgens voor de bisschop of diens vicaris gebracht worden. Tot slot bevestigt de bisschop de kapittelkerk in het vrije bezit van haar twee moederkerken en drie afhankelijke kapellen en legt hij de sommen vast voor de betaling van het bisschoppelijk recognitiegeld, de procuratiegelden bij een bisschoppelijke visitatie en het bedrag bij de hernieuwing van de *personae* die aan de kerken (wellicht enkel de moederkerken van Weinebrugge en Oostkamp) verbonden zijn. De andere, veel kortere oorkonde regelt de verhouding tussen de nieuwe Sint-Donaasparochie en de Onze-Lieve-Vrouwekerk, die net zoals Sint-Salvator in handen van de bisschop vertoefde, maar waaraan - in tegenstelling tot deze laatste - wel een *persona* verbonden was.¹⁴⁹ De verlening van de voorrechten beschreven in deze oorkonde is dan ook gebeurd na consultatie en instemming van deze geestelijke die de eindverantwoordelijkheid draagt voor de zielzorg in de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Parochianen van Onze-Lieve-Vrouw die “*pro societate fraternitatis*”, “*volgens de rechten eigen aan leden van een (gebeds)broederschap*”, wensden begraven te worden bij de Sint-Donaaskerk, mogen dat doen op voorwaarde dat ze elk zeven schellingen betalen aan de *persona* van de Onze-Lieve-Vrouwekerk uit respect voor diens parochiale rechten (“*ad respectum iuris parrochiae*”).¹⁵⁰ In dat geval mogen de kanunniken van Sint-Donaas hen zo vaak als ze willen een ziekenbezoek brengen en hen ook het Heilig Oliesel toedienen.

149 *De oorkonden*, p. 17-18, nr. 10.

150 Over de betekenis van deze *fraternitas*: A.J. BIJSTERVELD & P. TRIO, ‘Van gebeds-verbroedering naar broederschap. De evolutie van het *fraternitas*-begrip in de Zuidelijke Nederlanden in de volle middeleeuwen’, in: *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, 6 (2003) p. 7-48 en 9 (2006) p. 1-46.

Grondplan van de Burg, de Sint-Donaaskerk en de kapittelgebouwen met atrium, door kanunnik Pieter-Lodewijk de Molo (†1810). Het noorden bevindt zich onderaan. Pen en waterverf op papier. (Stadsbibliotheek Brugge, handschrift 595 – foto Hugo Maertens, Brugge).

De belangrijke oorkonde die de jonge graaf Robrecht II tijdens de pelgrimstocht van zijn vader Robrecht I naar Jeruzalem geeft aan het Sint-Donaaskapittel op 31 oktober 1089 en waarin hij een aantal opvallende voorrechten verleent aan het kapittel en aan de proost, bevat niet meteen schikkingen van parochiale aard (de oorkonder is dan ook geen bisschop). Wel laat de *enumeratio* van de goederen toegewezen aan de kanunniken en aan de proost toe om een glimp te werpen op het religieuze landschap in Brugge en directe omgeving.¹⁵¹ Zo blijken de kanunniken 32 dagwand grond te bezitten in “*terra Prat*”, wellicht de heerlijkheid Praet, die “*in parrochiae Sanctę Marię*” gelegen is.¹⁵² De proost beschikt over drie erven (“*curtilia*”) en een weiland in de parochie van Onze-Lieve-Vrouw en over twee erven “*in parrochia Sancti Saluatoris in castello forinseco*”. Zoals reeds gezegd wordt de Sint-Kruiskapel in het domein van *Gera* onder de goederen van de kanunniken bevestigd. De proost bezit 46 dagwand “*in parrochia Sanctę Crucis*”, hetgeen doet vermoeden dat de kerk van het domein *Gera*, ook al wordt die aangeduid met de term kapel, wellicht over volwaardige parochiale rechten (doop en begrafenis) beschikt in 1089.

In de jaren 1086-1089 is er al een duidelijke indeling in parochies in Brugge. Er zijn er drie: de grote stadskerken Sint-Salvator en Onze-Lieve-Vrouw, allebei eigenkerken van de bisschop van Noyon-Doornik, en de pas opgerichte burchtparochie Sint-Donaas. Aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk is er bovendien een *persona* verbonden, een functie die enkele jaren later zal verdwijnen bij de oprichting van een kapittel van seculiere kanunniken.¹⁵³ De grafelijke oorkonde maakt ook melding van de Sint-Kruisparochie, genoemd naar de Sint-Kruiskapel op het domein *Gera*. Vraag is of men *parochia* op het einde van de elfde eeuw al moet interpreteren als een vastomlijnd territorium. Voor de Sint-Donaasparochie is dit zeker het geval. De volledige zone binnen het kloosterpand en de burchtmuren “*continetur in parrochiam*”, wordt een parochie, zoals het luidt in de bisschoppelijke oorkonde uit 1089 die de relatie tussen

¹⁵¹ *De oorkonden*, p. 14, nr. 8.

¹⁵² J. DESMET, ‘De evolutie van het Brugse stadsgebied’, in: *HGGB*, 100 (1963) p. 90-99.

¹⁵³ MEIJNS, ‘Een ‘valse start’ en een omstreden erfenis’, p. 28-31.

de parochianen van Sint-Salvator en de Sint-Donaasparochie regelt. Verwonderlijk is dit niet, aangezien we met een burchtparochie te maken hebben, een religieus territorium dat correspondeert met een - uit militair oogpunt - omsloten ruimte. Daarnaast beseften men op het einde van de elfde eeuw zeker dat bepaalde gronden en huizen in deze of gene parochie gelegen waren (zoals de heerlijkheid Praet). Bij de afbakening van de begraafrechten tussen de Sint-Donaasparochie en de twee andere Brugse parochies, is echter steevast sprake van *parrochiani* en niet van *parochiae*, dus een persoonlijke interpretatie (een parochie als een gemeenschap van gelovigen) lijkt het vooralsnog te halen op een territoriale interpretatie (een parochie als begrensde territorium). Waren er nog geen duidelijke zichtbare grenzen in 1086-1089? We weten het niet maar in ieder geval wisten de gelovigen zelf tot welke parochie ze behoorden. In de oorkondenschat van Sint-Donaas wordt pas een eeuw later voor het eerst expliciet melding gemaakt van parochiegrenzen ("*finis*", "*terminis*") en nog niet eens met betrekking tot Brugge.¹⁵⁴ Vermoedelijk in de jaren 1183-1187 scheidden de proost en de deken van het Sint-Donaaskapittel Wenduine als een nieuwe parochie uit de reeds bestaande parochie Uitkerke. De afbakening van de grenzen gebeurde op verzoek van de parochianen van Uitkerke en de scheidslijnen werden in het document zorgvuldig omschreven. Zo lang er geen discussie omtrent grenzen was en iedere inwoner wist naar welke kerk hij of zij moest gaan voor de sacramenten, of zolang er uit een ouder geheel geen jongere parochie gecreëerd werd, zal er wellicht geen nood zijn geweest om duidelijk de grenzen weer te geven.¹⁵⁵

De graaf van Vlaanderen: een laatkomer in het religieuze landschap

Van de drie parochies die op het einde van de elfde eeuw geattesteerd worden is de burchtparochie van Sint-Donaas de jongste en de kleinste. De situatie in Brugge is dus wezenlijk verschillend van Veurne, waar het grafelijke Sint-Walburgakapittel, dat

154 *De oorkonden*, p. 69-70, nr. 50.

155 NOIZET, 'De l'église au territoire', p. 45-56.

wellicht op het einde van de negende eeuw werd opgericht door Boudewijn II, tijdens de middeleeuwen de patronaatsrechten bezat van zowel de burchtzone (de “*binanburgh*”), maar ook van de omliggende nederzetting (“*butanburgh*”) tot aan het landelijke Wulpen.¹⁵⁶ Over het algemeen wordt aangenaam dat Veurne één van de *castella recens facta* is, de cirkelvormige vluchtburgen die kort vóór 891 (attestatie in het *Libellus miraculorum sancti Bertini*) opgeworpen werden tegen de invallen van de Vikingen.¹⁵⁷ Hoogstwaarschijnlijk nam graaf Boudewijn II het initiatief tot de oprichting van deze burchten die de Vlaamse kust moesten beveiligen.¹⁵⁸ Toch was er vóór deze drastische grafelijke ingreep in het landschap al een vorm van nederzetting in Veurne, aangezien de Sint-Bertijnsabdij er in 877 over verschillende *sedilia* beschikte. *Sedilia* is de benaming die men gebruikt om smalle, langwerpige percelen aan te duiden in de context van een haven (*portus*). De term wordt geattesteerd in de tweede helft van de negende eeuw in Hoei, waar zich een niet onbelangrijke haven langs de Maas bevond.¹⁵⁹ Men ontmoet de term ook in Dinant (einde 9de eeuw) en in

156 De aanduidingen ‘binnenburcht’ en ‘buitenburcht’ zijn afkomstig uit een bul van Paschalis II uit 1105 voor het Sint-Walburgakapittel. MEIJNS, *Aken of Jeruzalem?*, I, p. 322-341.

157 J. TERMOTE, ‘Het stadsarcheologisch en historisch-topografisch onderzoek in Veurne in de periode 1982 tot 1992’, in: *West-Vlaamse archaeologica*, 9 (1993) p. 13-22; J. DE MEULEMEESTER, ‘Furnes. Etude d’un cas particulier de peuplement médiéval de la côte flamande’, in: P. ETTTEL e.a. (eds.), *Interdisziplinäre Beiträge zur Siedlungsarchäologie. Gedenkschrift für Walter Janssen*, Rahden, 2002, p. 221-233; A. LEHOUCQ & J. DE MEULEMEESTER, ‘Castra Carolingiens de la plaine maritime flamande. Nouvelles approches des éléments spatiaux de peuplement’, in: *Château Gaillard*, 22 (2006), p. 217-222.

158 P.A. HENDERICKX, ‘De ringwalburgen in het mondingsgebied van de Schelde in historisch perspectief’ in: R.M. VAN HEERINGEN e.a. (eds.), *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland*, Goes-Amersfoort, 1995, p. 70-112; L. TEN HARKEL, ‘A Viking Landscape of Defense in the Low Countries? The ringwalburgen in the Dutch Province of Zeeland’, in: J. BAKER, S. BROOKES & A. REYNOLDS (eds.), *Landscapes of Defense in Early Medieval Europe*, Turnhout, 2013, p. 223-261; Y. HOLLEVOET, ‘Het ruimere historische kader’, in: *Op het raakvlak*, p. 96-113, hier p. 108-109. Cf. de kritische herevaluatie van de zogenaamde *castella recens facta*: D. TYS, P. DECKERS & B. WOUTERS, ‘Circular, D-Shaped and other fortifications in 9th and 10th century Flanders and Zeeland as markers of the territorialisation of power(s) at the end of the Early Middle Ages’ (in voorbereiding). Mijn oprechte dank aan de auteurs voor de inzage van dit nog niet gepubliceerde artikel.

159 A. VERHULST, *The Rise of Cities in North-West Europe*, Cambridge, 1999, p. 49-50, 63 en 74; LEHOUCQ & MEULEMEESTER, ‘Castrum’, p. 291.

Namen (960). We mogen dus veronderstellen dat er voorafgaand aan de grafelijke bouwwerken reeds enige vorm van nederzetting was, mogelijk met omkadering voor de plaatselijke gelovigen. Wat er ook was, het werd volledig uitgegomd door de grafelijke herinrichting van de nederzetting op het einde van de negende eeuw. De latere parochiale indeling was dan ook volledig geaxeerd op de burcht en de zone errond. De graaf heeft in Veurne duidelijk *tabula rasa* gemaakt met wat er reeds was en de hele verdere parochiale evolutie is verlopen met zijn burcht als uitgangspunt.

In Brugge heeft de oprichting van een versterking, vermoedelijk omstreeks het midden van de negende eeuw, geen impact gehad op de rest van de nederzetting en al zeker niet op de (latere) parochiale indeling.¹⁶⁰ Noch de Sint-Salvatorkerk, noch de Onze-Lieve-Vrouwekerk zijn voor zover we weten op enig tijdstip in handen van de Vlaamse graaf terecht gekomen. Uiteindelijk heeft hij zich 'tevreden' moeten stellen met zijn in omvang erg beperkte burchtparochie, waar - indien we de tiende-eeuwse traditie geloven - Boudewijn I reeds een kerk oprichtte om er de uit Torhout gehaalde relieken van Sint-Donaas in onder te brengen.¹⁶¹ Mogelijk was de graaf geen partij voor de bisschoppen van Noyon-Doornik (de eigenaar van Sint-Salvator en vanaf ca. 1075 van Onze-Lieve-Vrouw) en Utrecht (de eigenaar van de Onze-Lieve-Vrouwekerk tot ca. 1075) of verkoos hij om op goede te voet te staan met hen en hun eigendomsrecht op de belangrijkste kerken in de nederzetting niet aan te tasten. Anders was het in de omgeving van Brugge, waar de graaf wel de vermoedelijke fiscuskerk van Weinebrugge en - mogelijk haar dochter - de Sint-Kruiskapel op het domein *Gera* moet in eigendom hebben gehouden alvorens de bidplaatsen te schenken aan zijn eigen kapittel. Dit waren dan ook kerken die

160 Over het tijdstip van de oprichting van een versterking: G. DECLERCQ, 'Bruggas, Bruciam, Brugis. De oudste eigentijdse vermeldingen van Brugge', in: *Op het raakvlak*, p. 129-136 en B. HILLEWAERT, m.m.v. Y. HOLLEVOET, M. RYCKAERT & D. VAN EENHOOGE, 'Wat de archeologie vertelt over de Brugse binnenstad', in: *Op het raakvlak*, p. 118-126.

161 G. DECLERCQ, 'Oorsprong en vroegste ontwikkeling van de burcht van Brugge (9de-12de eeuw)', in: H. DE WITTE (ed.), *De Brugse Burg. Van grafelijke versterking tot moderne stadskern*, Archeo-Brugge, 2, Brugge, 1991, p. 15-45, hier p. 32-39.

een onderdeel vormden van resp. een kroondomein en eventueel een *dépendance* van deze *fiscus*. Op het ogenblik dat het kroondomein Weinebrugge hem toeviel (of op het moment dat hij dat toe-eigende) kwamen wellicht ook de kerk(en) in zijn bezit, tenzij hij zelf na de toe-eigening de bidplaats in het kroondomein en de kapel in het domein *Gera* oprichtte en hij dus een domein zonder kerk had overgenomen.

Toch kan men zich afvragen of de verschillende kapellen die in 1127 blijken af te hangen van het Sint-Donaaskapittel niet geïnterpreteerd mogen worden als een bescheiden grafelijke poging om letterlijk wat meer voet aan de grond te krijgen in de religieuze ruimte van de zich ontwikkelende nederzetting. In de grafelijke oorkonde uit 1089 wordt een “*capella sancti Christofori iuxta forum*” vermeld onder het bezit van de kanunniken.¹⁶² Volgens het relaas van Galbert uit 1127-1128 werden in deze kapel de reliekschrijnen en kostbare liturgische voorwerpen van de kapittelkerk ondergebracht tijdens de belegering van de burcht.¹⁶³ Galbert maakt ook melding van een Sint-Pieterskapel net ten noorden van de burchtmuren, waar de proost en zijn kanunniken een rouwdienst hielden voor de overleden graaf. Aangezien diens vermoorde lichaam een ernstige inbreuk vormde op de zuiverheid van de kapittelkerk is het logisch dat men voor een rouwdienst moest uitwijken naar een andere bidplaats, zolang de kapittelkerk zelf niet ‘gereconcilieerd’ was. In 1214 verschijnt voor het eerst een kapel ter ere van Sint-Walburga in de bronnen, die omstreeks het midden van de dertiende eeuw tot een parochiekerk wordt verheven.¹⁶⁴ In 1305 volgt de eerste attestatie van een Sint-Janskapel op het gelijknamige plein. De kapellen ter ere van Sint-Christoffel, Sint-Pieter en Sint-Jan waren een onderdeel van de heerlijkheid van het Kanunnikse.¹⁶⁵

Wat opvalt is de concentratie van deze kapellen op het Groot Vierkant, nl. de kapellen ter ere van Sint-Pieter, Sint-Jan en Sint-

162 *De oorkonden*, p. 14, nr. 8.

163 MEIJNS, ‘De oorsprong van de Brugse parochies’, p. 136.

164 RYCKAERT, *Brugge. Historische stedenatlas*, p. 216-217.

165 DE SMET, ‘De evolutie’, p. 96; RYCKAERT, *Brugge. Historische stedenatlas*, p. 218.

Walburga. Ook de markt blijkt een gegeerde plaats te zijn voor kapellen: enerzijds de Sint-Christoffelkapel, die er reeds was in 1089 en toegewijd was aan de in Vlaanderen zeldzaam voorkomende patroonheilige van de reizigers; anderzijds bleek ook de bisschop in de late middeleeuwen over een kapel te beschikken nabij de markt, nl. de Sint-Amanduskapel. De zone ten noorden van het Groot Vierkant, wellicht de vroegmiddeleeuwse havenzone, moest dan weer een bidplaats ontberen tot daar omstreeks het midden van de dertiende eeuw (op het grondgebied van de Onze-Lieve-Vrouweparochie en in de heerlijkheid Praet) de Sint-Gilliskapel wordt opgericht die enkele decennia later een volwaardig parochiaal statuut krijgt.¹⁶⁶ Ook wanneer het territorialiseringsproces zijn beslag heeft gevonden, blijven deze kapellen een rol spelen voor de stedelingen. Zelfs al worden de gelovigen vanaf een bepaald ogenblik verplicht om slechts één parochiekerk te frequenteren voor hun voornaamste sacramenten (doopsel, Heilig Oliesel en begrafenissen en eucharistie), niets weerhoudt hen ervan om naar een andere bidplaats te gaan om bijv. missen te laten lezen of offergaven te schenken, bijv. bij de relieken van een heilige, of om de gunst van een specifieke patroonheilige af te smeken. Offergaven in deze kapellen komen de geestelijkheid en de eigenaar van de kapel ten goede. Misschien verklaart dit gegeven wel waarom de meeste van die kapellen net in het economische hart van de nederzetting in de hoge en late middeleeuwen gelegen zijn, nl. bij de markt en in de 'voorburch', de plaatsen die vermoedelijk het dichtst bevolkt waren en waarvan men logischerwijs kan verwachten dat er daar een grote vraag was naar het lenigen van bepaalde spirituele noden.

CONCLUSIE

De ontstaansgeschiedenis van de parochies in Brugge en omgeving heeft altijd al veel weg gehad van een omvangrijke puzzel waarvan de meeste stukken ontbreken. Nu lijkt het echter alsof ook de regels voor het leggen van de stukken radicaal veranderd zijn. De recente inzichten over de groei van het religieuze landschap,

¹⁶⁶ RYCKAERT, *Brugge. Historische stedenatlas*, p. 210-211.

maar ook in verband met domeinvorming nopen de onderzoeker afstand te nemen van de traditionele visie, hoe aantrekkelijk en krachtig die ook is. Oude zekerheden zijn op de helling gezet en ook al zijn we nog ver van een oplossing - als die er ooit komt - het is nu al duidelijk dat deze veel complexer zal zijn, veel fragmentarischer en zonder de minste twijfel veel minder bevredigend. Een andere zekerheid is de noodzaak aan een multidisciplinaire aanpak. In het voorgaande heb ik geprobeerd een aanzet te geven op basis van een hernieuwde lezing van de bekende historische bronnen uit de tiende tot de twaalfde eeuw, maar met de traditionele historische bronnen alleen komt men er niet. Broodnodig is een geïntegreerde aanpak van landschapsgeschiedenis in al haar aspecten, archeologie en geschiedenis. Inzicht in de materiele evolutie van het landschap, van de nederzettingen en van hun bidplaatsen vereist detailonderzoek en het aanboren van een uitgebreide waaier aan bronnen. Bovendien mag de focus niet louter liggen op de religieuze fenomenen, maar ook de domaniale situatie en de grafelijke beleningspolitiek dienen evenzeer voorwerp te vormen van onderzoek. Een grondige en grootschalige studie van de leenroerige situatie in en rond Brugge tijdens de hoge en late middeleeuwen dringt zich op. Enkel op die wijze kan men nagaan in hoeverre kerkelijke rechten verstrengeld waren met feodaal grondbezit en/of justitiële rechten.¹⁶⁷ Uit onderzoek naar

167 Het is intrigerend dat de heren van Assebroek sinds de dertiende eeuw erfelijk ontvanger waren van de *Brevia de Roya*, de inkomsten uit het oud grafelijk domein die voornamelijk betrekking hadden op veenontginning en -verkoop. Tevens bezaten zij de *alliinc van Sinte Marienbrugghe*, een tol op de geladen wagens en paarden die Brugge binnenreden langs de Katelijne- en Gentpoort, alsook de visrechten in de Reie (hetzij als *allodium*, hetzij als grafelijk leen). Deze laatste verkochten ze in 1290 aan de stad. De grondheerlijkheid Assebroek was een leen, gehouden van de heerlijkheid Sijsele en de plaatselijke heren bezaten het collatie- en presentatieright van de kerk van Sint-Catharina, een dochterparochie van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Met dank aan Jan Dumolyn om me hierop attent te maken en aan Andy Ramandt voor de gedetailleerde uitleg over de leenroerige toestand. G. TANGHE, *Beschryving van Assebroeck*, Roeselare, 1856, p. 6; J. DE SMET, *De rekeningen van de stad Brugge, 1280-1319*, Brussel, 1965, I, p. 209; M. VANDERMAESEN, 'Het leen en de heerlijkheid van Assebroek in de middeleeuwen. Pleidooi voor nieuw onderzoek', *Arsbroek*, 21 (2004) p. 6-21; cf. het opgravingsverslag van C. RYSSAERT e.a., *Archeologische evaluatie en waardering van de circulaire structuur van Ver-Assebroek (gemeente Brugge, provincie West-Vlaanderen)*, <https://oar.onroerenderfgoed.be/publicaties/STUA/11/STUA011-001.pdf> laatst geraadpleegd op 27/2/2015.

andere gebieden is immers al naar voor gekomen hoezeer tienden eigenlijk tot de beide sferen (seculier en kerkelijk) behoorden. Een dergelijke onderneming mag dan wel kerken integreren, het is geen kerktorenonderzoek. Uiteindelijk gaat het om de studie van de machtsontwikkeling van bisschoppen, religieuze instellingen en geestelijken, maar evenzeer of misschien zelfs nog meer van vorsten, graven, edellieden en burgers. Welke machtsstrategieën hebben deze verschillende groepen gebruikt? Welke middelen hebben ze daartoe aangewend? Welke dynamische evolutie kan men vaststellen binnen een specifieke regio? Brugge met haar bijzondere historische evolutie vanaf de vroege middeleeuwen, samen met haar ruimere omgeving, die al even uitzonderlijk is door de ligging op de grens van zandstreek en kustvlakte, kortom het historische hart en de commerciële motor van het graafschap Vlaanderen, vormt een uitgelezen testcase voor de controle van de nieuwe wetenschappelijke inzichten.

Enkele gegevens over voeding in de 14de eeuw.
De huishouduitgaven van de "vrouwe van
Pittem" (1386-1391)

In het Rijksarchief te Kortrijk worden onder het archiefbestand van de gemeente Pittem onder nr.31 enkele rekeningen bewaard van de heerlijkheid Pittem, waarover ik het reeds gehad heb ik een vroegere bijdrage¹. De rekening te Kortrijk loopt over de jaren 1386-1388, terwijl op het Algemeen Rijksarchief de rekeningen over de jaren 1389-1390 en 1390-1391 bewaard worden. Hier wil ik het nochtans vooral hebben over een katern dat bij de rekening te Kortrijk werd gevoegd en de opgave van de huishoudelijke uitgaven van de heer van Pittem bevat over de periode juli 1389 tot oktober 1390, m.a.w. een deel van de periode waarvoor de eigenlijke rekeningen te Brussel bewaard worden. Die bijzondere rekening loopt over 15 maanden en 8 dagen en vermeldt uitgaven tot een beloop van 374 lb. 8 s. 10 d. par. of ongeveer 7489 s. par. (wij vermelden hier een omzetting in s. omdat wij de verder volgende berekeningen op die basis uitvoerden).

Op het grondgebied van het huidige Pittem was het leen en de heerlijkheid Pittem een belangrijk adellijk domein alhoewel de heerlijkheid, met een foncier van ongeveer 35 ha. niet bijzonder uitgestrekt was². De heerlijkheid Pittem was in die tijd bovendien belangrijk omdat de heer Jean Deyle (Jan van Heile)³ een belangrijk raadgever van de graaf was geweest, die echter omwille van de twisten tussen Urbanisten en Clementisten⁴ de graaf was afgefallen. Hij was de Urbanisten verder trouw gebleven terwijl de

1. J. Mertens, 'Enkele aspecten van de heerlijke financies op het einde van de XIVde eeuw. De heerlijke rekeningen van Pittem (1386-1390)', in: *De Leiegouw*, 10 (1968), p. 27-38; zie ook J. Mertens, 'De economische leefbaarheid van de lekenheerlijkheid op grond van de heerlijke rekeningen (1300-1500)' in: *Economische geschiedenis van België. Behandeling van de bronnen en problematiek.*, Brussel, 1971, p. 473-489.
2. V. Arickx, *Geschiedenis van Pittem*, I, 1951, p. 58-59.
3. Zie hierover J. Mertens, 'Heile (Deyle, Deylt, Elle), Jan van' in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 4, Brussel, 1970, kol. 403-404.
4. (n.v.d.r.) Deze termen verwijzen naar de respectievelijke aanhangers van de eerste pausen vanaf het Westers Schisma, Urbanus VI (Rome, 1378-1389) en zijn tegenpaus Clemens VII (Avignon, 1378-1394).

nieuwe vorst, Filips de Stoute, de Clementisten steunde. Hierom was hij in de gevangenis te Rijsel terechtgekomen⁵. Het is trouwens zeer waarschijnlijk aan dit feit te wijten dat de rekeningen en de huishoudekening bewaard werden.

HUISHOUDELIJKE REKENING

De huishoudelijke rekening, waarover wij het hier verder willen hebben, bestaat uit zeven dubbel gevouwen bladen, waarvan de afmetingen 23 x 15,5 cm. zijn. De bladen worden doorlopend gefolieerd na de rekening over de jaren 1386-1388 en dragen de nummers 14 tot 27. Ooit hoopten wij deze bijzondere huishoudekening te kunnen gebruiken in een bijdrage over de middeleeuwse voeding maar wij gaven dit plan op, omdat de rekening niet toelaat kwantitatieve voedselgegevens te berekenen. Wij kunnen immers niet bepalen hoeveel monden gevoed moesten worden door de aankopen die in de rekening opgetekend werden. Toch laat de bron toe enkele de kwalitatieve aspecten van de middeleeuwse voeding te benaderen. Wij hebben de uitgaven voor voedingsmiddelen in de mate van het mogelijke gescheiden van de andere uitgaven en vervolgens de voedingswaren per product ingedeeld. Dit was niet altijd eenvoudig. Zo werden in de derde en vierde week van juli 1389 “brood en bier” samen vermeld. Wij namen aan dat “brood” hierbij het leeuwen-aandeel vormde gelet op het feit dat de uitgaven nauwelijks hoger waren dan in de eerste en tweede week van juli, als “brood” alleen werd vermeld. Vanzelfsprekend is het mogelijk dat onder “brood” in de eerste en tweede week van juli ook bier begrepen was zonder dat dit expliciet vermeld werd. Toch is het merkwaardig dat voor de eerste week van augustus 1389 21 s. 2 d. onder “brood” worden vermeld, maar eveneens 42 s. onder “brood en bier”. Voor vlees, vis en wijn zijn de cijfers eenduidiger, alhoewel ook wel eens “vis en haring”, vlees en “poeles”, een kwart lam (*le quart de un anneau*) worden vermeld. Wij rangschikten dit in onze cijfers allemaal onder vis enerzijds en “vlees” anderzijds. Ingewikkelder wordt de uitgavenpost voor boter, die nu eens boter alleen vermeldt, maar dan weer

5 A. Holsters, ‘Moord en politiek tijdens de Gentse Opstand 1379-1385’, in: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks XXXVII, 1983, p. 106-107.

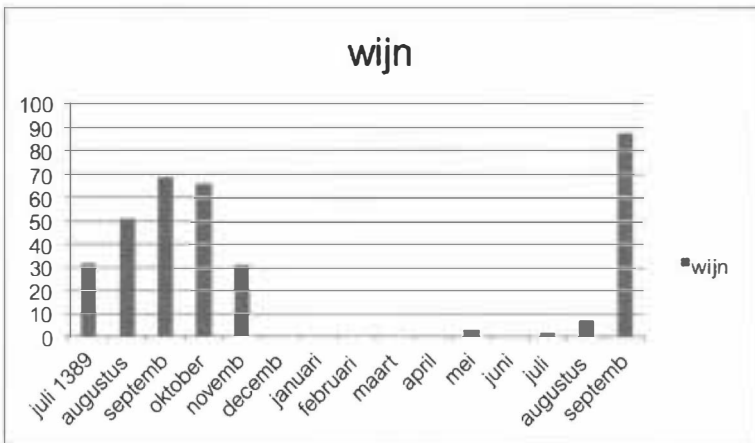
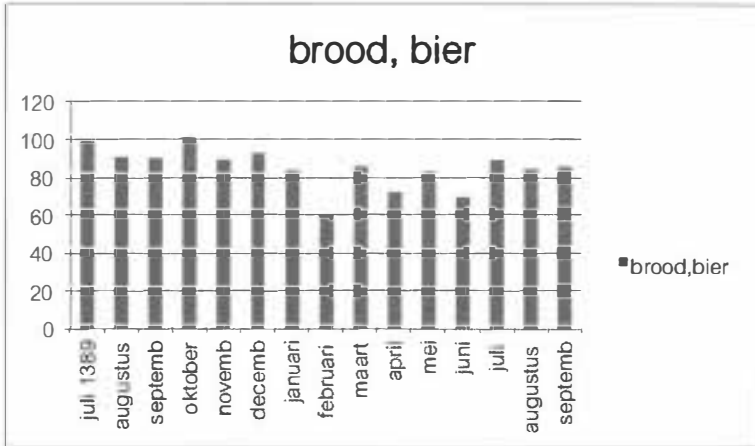
“boter, melk en erwten”, “boter, melk, eieren en kaas” maar ook “boter en azijn”, “boter en mosterd”, “boter, kaas, eieren, ajuin en kaarsen” en “boter en kaarsen”. Het lijkt erop dat “boter” vaak een verzamelpost was voor verschillende, misschien minder levensbelangrijke producten dan brood, vlees, vis en wijn. Zelden worden producten vermeld, andere dan de hierboven genoemde. In de vierde week van september 1389 worden erwten aangekocht voor 6 s.; in de derde week van februari 1390 worden “especes” (épices) aangekocht voor 4 s. en in de vierde week van dezelfde maand worden “azijn en kaarsen” samengevoegd.

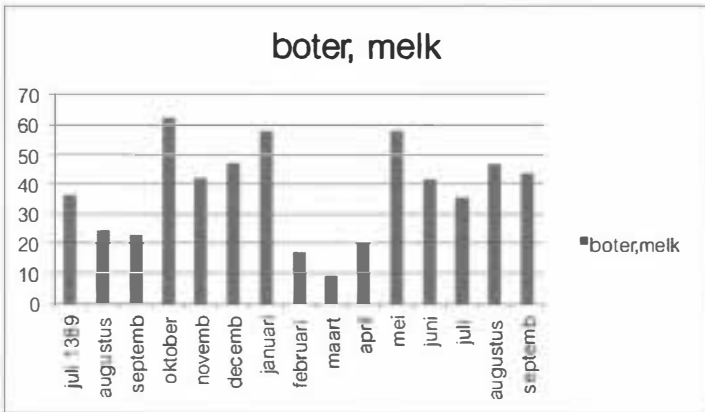
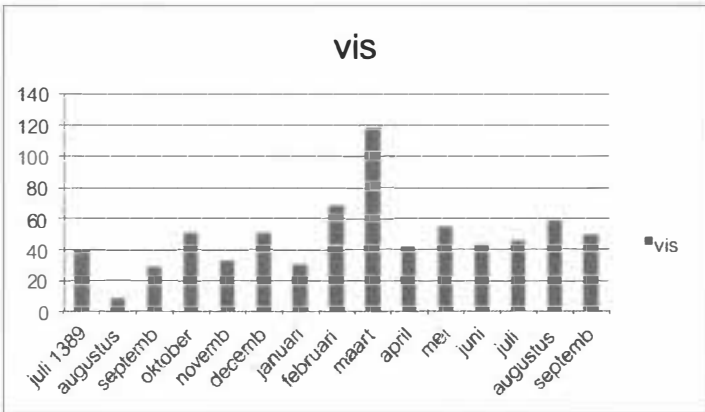
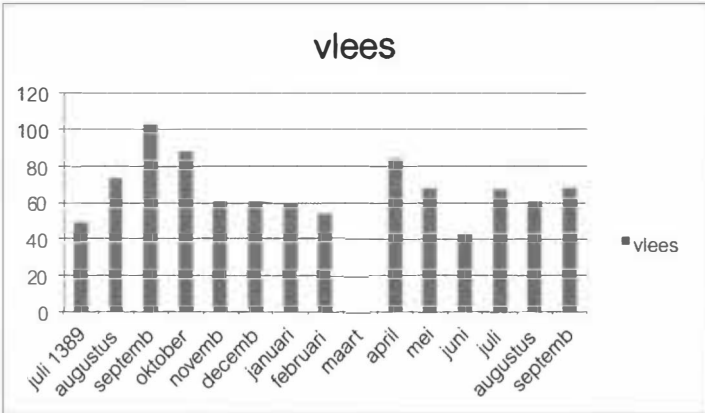
Zelden werd fruit aangekocht. Wij treffen “freses” (aardbeien) aan in de eerste week van juni 1390, kersen (*cherises*, samen met boter en kaarsen) in de derde week van juni, en “pores” en “poere” (prei en peren, samen met boter en melk) in de tweede week van augustus 1390. Om het geheel enigszins overzichtelijk te houden hebben wij een tabel van de kosten voor levensmiddelen opgemaakt die “brood en bier”, wijn, vlees, vis, “boter, melk en andere” als onderdelen heeft.

Kosten van voedingsproducten in s. per volledige maand

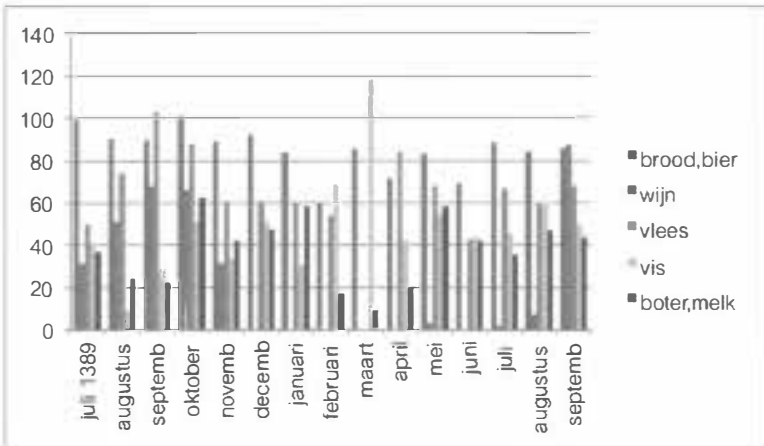
maand	brood (en bier)	wijn	vlees	vis	boter, melk (en an- dere)	totaal voe- ding	to- taal	procentueel aandeel voeding/ totaal
juli 1389	99	31,6	50	40	36,6	257,2	423	60,8
augustus 1389	90	51	74	9	24,3	248,3	434	57,2
september 1389	89,5	68,3	103	29	22,5	312,3	544	57,4
oktober 1389	101	66	88	51	62,6	368,6	470	78,4
november 1389	89	31,3	61	33	42,5	256,8	423	60,7
december 1389	92	-	61	51	47,5	251,5	348	72,3
januari 1390, n.s.	83,5	-	59,5	31	58,3	232,3	298	77,9
februari 1390	60	-	54	65,5	17	196,5	391	50,2
maart 1390	85,6	-	-	118,3	9	212,9	581	36,6
april 1390	71,6	-	84	42	20,3	217,6	987	22
mei 1390	81	3	68	55	58,3	265,3	319	83,2
juni 1390	69,3	-	43	44	42	198,3	470	42,2
juli 1390	88,6	2	67	46	35,6	239,2	344	69,5
augustus 1390	84	7,2	60,5	59	47	257,7	584	44,1
september 1390	85,6	87,3	68	50	44	334,9	424	79
totalen	1269,7	347,6	941	723,8	567,5	3849,4	7020	54,8
gemiddelde/ maand	84,6	23,2	62,7	48,2	37,8	256,6	468	54,8

Grafisch voorgesteld vertoont het beeld van de verschillende uitgavencategorieën volgend beeld :

Totaaloverzicht

In voorgaande grafieken vergelijken wij de tendens van de uitgaven voor brood (vaak samen met bier), wijn, vlees en vis te Pittem. Verder werden in de grafiek ook de uitgaven voor boter en melk (in de bron vaak nog samengevoegd met andere producten) opgenomen.

ANALYSE EN VERGELIJKING

Opvallend is het aankoopgedrag tijdens de vastenperiode. In 1390 valt Pasen op 3 april. Bijgevolg is de vastenperiode ingegaan in de laatste week van februari (24 februari) en inderdaad, de aankopen voor voedsel in februari zijn eerder aan de lage kant en in maart worden die bijzonder klein. De uitgaven voor voedsel belopen slechts 36,6% van het totaal van de uitgaven. Wie evenwel denkt dat vanaf Pasen de teugels zouden gevierd worden vergist zich. De voedseluitgaven bedragen in april slechts 22% van de totale uitgaven. Er worden in maart noch wijn noch vlees aangekocht, maar de visaankopen tellen recordbedragen. In april wordt opnieuw vlees aangekocht en ook de visaankopen laten normale bedragen optekenen. De geringe aankopen voor wijn vallen niet alleen in de vasten maar strekken zich uit over een langere periode, van december 1389 tot praktisch augustus 1390. Het is mogelijk dat de verklaring moet gezocht worden hetzij in een marktschaarste, hetzij in het gebruik wijnaankopen vooral in de herfst te doen.

Wij kunnen enkele interessante vaststellingen doen. Over de hele periode is de verhouding van de aangekochte voeding tegenover het totaal van de uitgaven ongeveer 55%. De uitgaven voor “brood en bier” zijn aan minder grote schommelingen onderhevig dan die voor andere producten.

Als wij een afwijking van 10% in meer of minder tegenover het gemiddelde (54,8%) aanvaardbaar achten dan zijn nog enkele schommelingen op te merken. In meer: oktober en december 1389, januari, mei en september 1390. In minder: maart en april, en in mindere mate juni en augustus 1390.

Laat ons even nagaan of wij een verklaring vinden voor de, in vergelijking met de totale uitgaven, lage voedseluitgaven in maart en april 1390.

In de derde week van maart 1390 worden 152 s. uitgegeven voor “Messire Jehan Deyle pour chevaucier 8 jours à Lescluse”. Als wij dit bedrag als uitzonderlijk beschouwen bedragen de voedseluitgaven 49,6% van de totale uitgaven, een reeds aanvaardbaar percentage. Ook in april 1390 valt een uitzonderlijke grote uitgave te noteren die niets met voedseluitgaven te maken heeft. In de laatste week van april noteert Lanceloot van Yseghem, de rendant van de bijzondere huishoudrekening: “Assise dime vin avant le prinse messire Jehan 240 s” en “Item paies à Adriaen le Prince pour debte que on luy deveit de fevre avant le prinse de messire Jehan Deyle 380 s.”. Als wij deze uitgaven even opzijzetten is de uitgave voor voedsel 217,6 s. op in totaal 367 s. uitgaven of 59,3% van de min of meer als normale uitgaven te beschouwen.

In juni 1390 wordt “paies à Jaquemart Dentieres et à Jehan de le Vechte pour le rente de le maison à Tournay 8 lb. 15s.”. Als wij geen rekening houden met deze grote uitzonderlijke uitgave is het aandeel van de voedseluitgaven in juni 1390 zelfs 67,2%. Ook in augustus wordt de rente aan Dentieres en De le Vechte betaald. Met eenzelfde redenering zijn de voedseluitgaven in augustus 1390 63% van het totaal.

Een nadere ontleding van de uitgaven tijdens de maanden waarin de huishoudelijke kosten hoog waren leert ons dat er in oktober 1390 slechts weinig “algemene kosten” waren, d.w.z. kosten die

geen betrekking hadden op voeding. Zo werd driemaal naar Rijsel gegaan, wat 18 s. kostte, en werden 71 s. uitgegeven “pour laenge” en 10 s. “pour avaine”. Hetzelfde geldt voor december 1389: er werden 52 s. uitgegeven aan de “povres de Saint Brixie de leur rente quil ont sur le maison de le terme Saint Jehan l’an ‘89” en verder nog 26s. 10d. “pour deux jours de novembre” waarvoor het voorwerp van de uitgave onbekend is, en die blijkbaar pas in december werden geboekt. In januari 1390 zijn er praktisch alleen uitgaven voor voedingsmiddelen en hetzelfde geldt voor mei waar, behoudens 19 s., uitgegeven in drie maal “pour aleeur à Lille” praktisch alleen huishoudelijke uitgaven geboekt worden. In juli 1390 zijn er behalve huishoudelijke uitgaven 12 s. “pour aleeur à Lille” en tweemaal 12s. , de ene “baillies à me dame” en de andere “baillies à le mère l’enfant messire Jehan Deyle” waarop doorstreept volgt “par commandement de ma dame”. Ook elders komt deze post voor zodat wij - voor de “petite histoire” - mogen aannemen dat Jean Deyle een kind had bij een andere vrouw dan de Vrouwe van Pittem.

In september 1390 ten slotte zijn er weinig niet-huishoudelijke uitgaven: “pour chavaucier à Lille et à Pitthem pour argent” en “pour escrire une suplicacioen”, samen goed voor 28 s., zodat ook hier effectief een hoog percentage aan huishoudelijke kosten besteed wordt.

Vergelijken wij nu het aandeel van de verschillende soorten tegenover de totaliteit van de uitgaven voor levensmiddelen over de hele periode waarvoor ons gegevens ter beschikking staan.

	wijn	vlees	vis	boter, melk (en andere)	totaal voeding	to- taal	procentueel aandeel voeding/ totaal
totalen	347,6	941	723,8	567,5	3849,4	7020	54,8
gemidd./ maand	23,2	62,7	48,2	37,8	256,6	468	54,8

Voor brood en bier komen wij in de periode van 15 maanden (juli 1389-oktober 1390) tot 33% ten overstaan van de totale voedsel-

uitgaven, voor wijn 9%, voor vlees 24,4%, voor vis 18,8% en voor boter, melk en overige 14,7%. Er valt op te merken dat vlees en vis belangrijk waren in het menu van de “vrouwe van Pittem”.

VERGELIJKING MET DE REKENING 1390-1391

In het Algemeen Rijksarchief te Brussel worden, zoals reeds boven gesignaleerd, nog enkele rekeningen voor Pittem bewaard⁶. Hier beschikken wij niet over een “huishoudboek” dat ons de kosten week per week meedeelt, maar wij hebben wel totalen voor voedingsproducten voor de periode van oktober 1390 tot Sint-Jansdag 1391⁷ m.a.w. voor ongeveer 9 maanden volgend op de rekeningen bewaard in het Rijksarchief te Kortrijk. Hier zijn de cijfers :

uitgaven voor brood (64 s.) en bier (380 s.) samen: 444 s.; uitgaven voor wijn: 738 s.; uitgaven voor vlees: 433 s.; uitgaven voor vis: 151,5 s.; uitgaven voor boter en andere producten (melkproducten, specerijen, groenten): 333,5 s.

Ook nu kunnen wij het aandeel van de uitgaven voor de verschillende soorten voeding vergelijken met de totaliteit van de uitgaven voor levensmiddelen over de periode van negen maanden waarvoor ons gegevens ter beschikking staan, m.a.w. van oktober 1390 tot juni 1391:

	brood (en bier)	wijn	vlees	vis	boter, melk (en andere)	totaal voeding	totaal	procentueel aandeel voeding/ totaal
totalen	444	738	433	151,5	333,5	2100 ⁸	4514,3	46,5
gemidd./ maand	49,3	82	48,1	16,8	37	233,3	501,6	46,5

Hier is het procentuele aandeel van ieder van de “voedselpakketten” ten overstaan van de totale voedseluitgaven tijdens deze pe-

6 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, nrs. 51305 en 51306.

7 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, nr. 51306.

8 De rekening vermeldt 112 lb. 16 s. (voor voeding) (2256 s) op een totale uitgave van 225lb.14 s. 4d. (4514 s).

riode van 9 maanden: voor brood en bier 21%, voor wijn 35%, voor vlees 21%, voor vis 7% voor melk en zuivel (en andere) 16%.

In deze negenmaandelijksse periode wordt dus minder uitgegeven voor brood en bier, en voor vis, dan in de periode van 15 maanden waarvoor wekelijks gedetailleerde overzichten ter beschikking staan. Voor vlees en boter, melk en overige is de uitgave te vergelijken en voor wijn wordt gemiddeld weer meer uitgegeven in de periode oktober 1390-juni 1391 dan in de periode juli 1389-september 1390.

Merkwaardig, zoals ook reeds in de rekening van juli 1389 tot september 1390 te merken was, is de grote verscheidenheid van producten, die wij hier, omdat ze elk op zich weinig belangrijk waren inzake kostprijs, ondergebracht hebben onder “boter, melk (en andere)”. Het gaat om boter, eieren, amandelen, komijn, specerijen, gember, suiker, azijn, rozijnen, vijgen, erwten, mostaard, olie, kaas.

BESLUIT

Uit de gegevens kunnen wij enkele besluiten trekken. Zo wordt een vrij groot deel van de uitgaven besteed aan voedselaankopen. Dit mag zeker niet als uitzonderlijk beschouwd worden. Wellicht zou het aandeel hiervan in de totale kosten zelfs nog groter zijn als deze totale kosten niet zouden bezwaard zijn door het proces en de gevangenschap van Jan van Heile te Rijsel.

De uitgaven voor sommige producten (brood en bier) zijn minder aan schommelingen onderhevig dan andere (wijn, vis, vlees). De uitgaven voor vlees en - in mindere mate - zuivelproducten vertonen een duidelijke daling tijdens de vasten. Daartegenover nemen de uitgaven voor vis tijdens deze periode sterk toe. De uitgaven voor wijn daarentegen lijken eerder gebonden aan de periode van het jaar en de beschikbaarheid of aanvoer. Tenslotte valt de vrij grote variatie in de voedseluitgaven op, misschien niet in hoeveelheid, maar dan toch in verscheidenheid van producten, die zelfs ten dele (vijgen, amandelen, komijn) exotisch kunnen genoemd worden.

Een triptiek voor de Eekhoutabdij door Pieter I Claeissens (+1576)¹

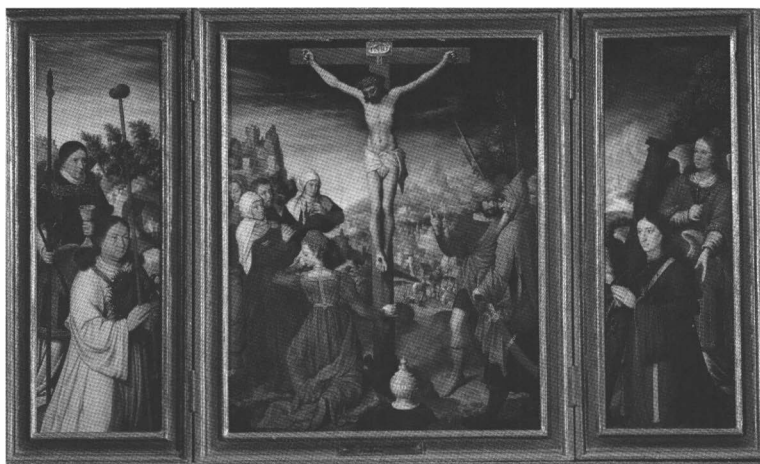
In 2011 vond in het Groeningemuseum te Brugge de tentoonstelling ‘Vorstelijk Verzameld’ plaats. Een selectie van meesterwerken uit het Kunsthistorisches Museum in Wenen met een inhoudelijke link naar de collectie van het Groeningemuseum, werd getoond in drie zalen. Hieronder bevond zich een drieluik toegeschreven aan de Brugse kunstenaar Pieter Pourbus (1523/4-1584) (afb. 1) De triptiek, met op het middenpaneel een kruisiging en op de luiken vier engelen die de passie-instrumenten vasthouden, viel op door de uitzonderlijke iconografie.² Besloten werd het drieluik op te nemen in een onderzoeksproject naar enkele schilderijen van Pieter Pourbus in Brugse collecties. Al spoedig bleek dat het schilderij niet toegeschreven moest worden aan Pourbus, maar aan zijn Brugse collega Pieter I Claeissens (1499/1500-1576). De luiken bleken op een later tijdstip overschilderd te zijn door zijn oudste zoon, Gillis Claeissens (1536/7- 1605), die in de loop van de jaren zeventig het atelier van zijn vader overnam.³

Met radiografieën kan de oorspronkelijke compositie van de luiken zichtbaar gemaakt worden. In deze bijdrage wordt voor het eerst ingegaan op de identificatie van de opdrachtgevers van dit triptiek, die in de Brugse Eekhoutabdij gesitueerd moeten worden. Hiermee kan nog een bestaand schilderij aan dit klooster verbonden worden. De geschiedenis van deze abdij leert ons bovendien waarom de luiken van het drieluik zijn overschilderd.

¹ Met dank aan Virginie D’haene voor commentaar en suggesties op eerdere versies van dit artikel.

² A. VAN OOSTERWIJK, in: *Tent.cat. Vorstelijk Verzameld, Van Eyck, Gossaert, Breugel, Meesterwerken uit het Kunsthistorisches Museum Wenen*, T.-H. BORCHERT & S. FERINO-PAGDEN (eds.), Brugge, 2011, cat. 27, p. 102-103.

³ Deze resultaten heeft de auteur gepubliceerd in ‘the New Connoisseurship’, ed. M. AINSWORTH (publicatie voorzien voor voorjaar 2015).

Afb. 1: Pieter I Claeissens en Gillis Claeissens, *Kruisigingsdrieluik* oftewel het *Eekhouttriptiek*, 1530-1576, overschilderd tussen 1578-1605, olieverf op paneel, 51 x 41 cm (middenpaneel) en 51 x 18 cm (elk luik), Kunsthistorisches Museum Wenen, inv.nr. GG_878. © KHM, Wenen

IDENTIFICATIE VAN DE OPDRACHTGEVERS – DE BESCHERMHEILIGE

De voorstelling van Christus aan het kruis, omringd door aan zijn rechterzijde Johannes de Evangelist en de vier Maria's en aan zijn linkerzijde Longinus en zijn gevolg, komt overeen met de traditionele iconografie. Op de luiken zijn vier engelen afgebeeld die een doornenkroon, de stok met de spons, de nijptang, de spijkers, de lans en de geselwerktuigen vasthouden. Alle vier de engelen huilen. Twee van hen knielen met gevouwen handen neer en hebben opmerkelijk genoeg een individuele fysionomie. Zij nemen bovendien de plaats in die traditioneel was voorbehouden aan opdrachtgevers. Engelen maken regelmatig deel uit van een kruisigingsvoorstelling, maar worden dan veelal zwevend rondom het kruis afgebeeld, terwijl ze Jezus' bloed opvangen.⁴ In een andere beeldtraditie omringen zij een *Man der Smarten*. In deze traditie is Jezus van het kruis genomen en wordt zijn lijden voor de mensheid

4 Een zeldzame uitzondering hierop is het Seilern-drieluik van Robert Campin dat behoort tot collectie van het Courtauld Institute of Art, Londen.

Afb. 2: Detail van afb 1. (linkerluik)

Afb. 3: Infraroodreflectografie van afb 2. © Gicas, UGent

Afb. 4: Radiografie van afb 2. © KHM, Wenen

benadrukt. Er bestaan - zover bekend - geen polyptieken waarin engelen een contemplatieve houding op de luiken aannemen.

Infraroodreflectografische opnamen (IRR) en radiografieën maken duidelijk dat de luiken en met name de figuren overschilderd zijn. De vleugels, de passie-instrumenten, de lange haren en de tranen zijn op latere datum nauwelijks zichtbaar voor het blote oog, over de originele verflagen geschilderd (afb. 2-7). Ook de kleding van staande man op het linkerluik en de knielende figuur op het rechterluik zijn gewijzigd. De staande engel op het rechterluik is zelfs volledig toegevoegd (afb. 7). De bijzondere iconografie blijkt dus een latere wijziging aan het drieluik te zijn.

Door een nauwkeurige bestudering van de radiografieën kan worden vastgesteld dat de twee 'engelen' op het linkerluik en de knielende 'engel' op het rechterluik voorheen een tonsuur hadden, hetgeen erop wijst dat in de oorspronkelijke compositie geestelijken waren voorgesteld (afb. 4 en 7). De staande figuur op het linkerluik neemt de traditionele plaats in van een beschermheilige.

Afb. 5: detail van afb 1 (rechterluik)

Afb. 6: Infraroodreflectografie van afb 5. © Gicas, UGent

Afb. 7: Radiografie van afb 5. © KHM, Wenen

Dat het geen portret is wordt bevestigd door zijn algemene fysionomie. Omdat de staande engel op het rechterluik toegevoegd is aan de compositie en dus volledig nieuw is, moet geconcludeerd worden dat er in het oorspronkelijke drieluik opmerkelijk genoeg maar één beschermheilige was afgebeeld. Dit kan betekenen dat beide monniken dezelfde naamheilige en dus dezelfde naam hadden, of dat ze zich verbonden voelen met dezelfde beschermheilige door een specifieke verering die plaats had in hun klooster. Het is tevens opvallend dat de twee geportretteerden zich samen laten afbeelden in één drieluik, hetgeen een uitzonderlijke band tussen de twee opdrachtgevers suggereert.

Uit de radiografieën blijkt dat de beschermheilige op het linkerluik, in het originele schilderij ook een kruinschering had en dat de banden in Y-vorm (in plaats van de huidige H-vorm) over zijn borst liepen en geornamenteerd waren met edelstenen. Hij draagt liturgische kledij, namelijk een kazuifel. De kelk in de linkerhand was ook in de oorspronkelijke compositie afgebeeld, maar rechts van het gezicht van de geknielde schenker geschilderd. Mogelijk

heeft de kunstenaar dit moeten veranderen toen hij de stok met spons toevoegde aan de compositie. De oude positie van de kelk is echter nog altijd te zien met het blote oog. In de originele compositie hield de staande engel ook geen houweel, hamer en speer in zijn rechterhand. De technische documentatie toont dat hij een heft van een zwaard met de punt naar boven vast hield.

De combinatie van de kazuifel, de tonsuur, de kelk en het zwaard duiden erop dat Thomas Becket, de bisschop van Canterbury hier was voorgesteld.⁵ Deze bisschop werd in december 1170 in opdracht van Koning Hendrik II op brutale wijze in de kathedraal van Canterbury vermoord. Een maand eerder was hij teruggekeerd naar Engeland, nadat hij bijna zes jaar in ballingschap in Frankrijk en Vlaanderen had doorgebracht, een periode waarin hij een reputatie opbouwde. De moord brengt dan ook een grote schok op het vaste land te weeg en de bisschop wordt in 1173 heilig verklaard en sindsdien vrijwel onafgebroken in Vlaanderen vereerd.⁶ Er bestaan verschillende bronnen over zijn reizen door het graafschap, waarin wordt verteld over de plaatsen waar hij zich schuilhield tijdens zijn vlucht, of de mis heeft gelezen. Vele religieuze instellingen gebruiken deze verslagen om hun connectie met Thomas Becket aan te tonen of vereren relikwieën van de bisschop. Hoewel er tegenwoordig vanuit wordt gegaan dat niet alle verhalen op waarheid berusten, neemt dat niet weg dat ze in de tijd wel werden geloofd. De vraag die dus beantwoord moet worden, is welk klooster in de buurt van Brugge tussen 1530 (de start van Pieter I Claeissens carrière) en 1576 (wanneer Pieter I overlijdt) aanspraak maakte op Thomas Becket en eventueel een kunstwerk bij Pieter I Claeissens kan hebben besteld?

De lijst van locaties in Vlaanderen waar Becket zou zijn geweest en waar een vorm van verering plaats vond, is lang. Arnoldus Raissius vermeldt in zijn publicatie *Ad Natales Sanctorum Belgii* uit 1626 ze-

- 5 Veel voorkomend zijn de voorstellingen van zijn moord, waarbij hij vaak knielend voor een altaar met daarop een kelk wordt overvallen en neergestoken door zijn moordenaars. Hij wordt minder frequent afgebeeld als patroonheilige.
- 6 Er zijn drie perioden van verering te onderscheiden: kort na zijn dood, tegen de achtergrond van de contrareformatie waarbij er veel aandacht is voor zijn relieken en vanaf de 19^e eeuw. G. VERSCHATSE, in: tent.cat. *Thomas Becket in Vlaanderen - Waarheid of Legende?*, R. BAUER (ed.), Kortrijk, 2000, p. 96.

ventien bidplaatsen.⁷ Greet Verschatse vraagt zich terecht af of zijn lijst volledig is. Zo is er in een document uit 1547 sprake van een St. Thomas *fonteynkin* in Tillegem en maakt Antonius Sanderus melding van een kapel in Tillegembos (nabij Brugge), op de plaats waar Thomas geschilderd heeft.⁸ Beide locaties (of mogelijk dezelfde) zijn niet opgenomen in de lijst van Raissius. Het grote aantal vereringsplaatsen maakt het dus niet mogelijk vast te stellen voor wie het drieluik werd gemaakt. De triptiek levert gelukkig nog meer aanwijzingen over de opdrachtgevers van dit kunstwerk.

IDENTIFICATIE VAN DE OPDRACHTGEVERS – DE KLEDING

Reeds kwam ter sprake dat de twee knielende ‘engelen’ een individuele fysionomie hebben en dat dit waarschijnlijk portretten zijn. De kleding die deze geestelijken in de originele compositie droegen biedt informatie over de orde waartoe ze behoorden. Ze is nog goed te zien in het linkerluik omdat dit nauwelijks overschilderd is. Alleen de doornenkroon en de banden die deze monnik kruiselings over de borst draagt zijn toegevoegd. De kleding van de knielende monnik op het rechterluik is overschilderd met groene verf, waarbij de plooi in de kleding is aangepast. Kenmerkend voor de kleding van de monnik op het linkerluik is de witte kleur van de pij, de wijd uitlopende lange mouwen en de smalle kraag die wordt samengevouwen net onder de adamsappel. Uit de radiografieën kan daarnaast worden afgeleid dat de knielende geestelijke op het rechterluik een zwarte schoudermantel (mogelijk met kwastjes) oftewel een *cucullae* of een almuis draagt.⁹ Voor de identificatie van deze kleding zijn twee andere triptieken

7 A. RAISSIUS, *Ad Natales Sanctorum Belgii*, Douai 1626, vermeldt Anchin, Arras, Auchy-les-Moines, Blangy-en-Ternois, Beauchampss, Bourbourg, Clairmarais, Diksmuide, Dommartin, Doornik, Douai, Kortrijk, La-Motte-au-Bois, Male, Marchiennes, Mons (Bergen) en St.-Bertijns. Zie ook: VERSCHATSE, in: *Thomas Becket*, p. 112.

8 VERSCHATSE, in: *Thomas Becket*, p. 113.

9 De radiografie detecteert in de schouders van de geestelijke minder loodwit dan in de rest van de kledij. Aangezien dit pigment noodzakelijk is om witte kledij te schilderen, kan dit alleen verklaard worden doordat daar minder loodwit is aangebracht. Vermits deze zone precies overeenkomt met de vorm van een almuis met mogelijk kwastjes op de linkerschouder, was hier waarschijnlijk een almuis afgebeeld die later met groene en bruine verf is overschilderd.

Afb. 8: Cornelis Engelbrechtsz, *Drieluik met de bewening van Christus met stichters en heiligen*, met op de buitenluiken de heiligen Apollonia, Gertrudis van Nijvel, Agatha en Agnes, middenpaneel: drager: 124 × 121,5cm en luiken: drager: 122 × 56,7cm, olieverf op paneel, 124 x 121,5 cm (middenpaneel) en 122 x 56,7 cm (luiken), Museum De Lakenhal Leiden, inv. Nr. S 94. © Museum De Lakenhal, Leiden

en een schilderij met een Noord-Nederlandse herkomst relevant. De twee triptieken werden gemaakt voor het regularissenklooster Mariënpoel in de buurt van Leiden. Het klooster werd geleid door een mannelijke rector. Van 1508 tot 1522 was dit Jacob Martensz. Schout († 1526), die zelf verbonden was aan het regulierenklooster Sint-Willibrord van Heiloo in het graafschap Holland. Hij liet zich in twee drieluiken door Cornelis Engebrechtsz. vereeuwigen (afb. 8). Het is opvallend hoe sterk de kleding van deze reguliere kanunnik overeenkomt met de kleding van de opdrachtgevers op het Weense schilderij. Hij draagt dezelfde hooggesloten, witte pij met uitlopende mouwen en daarover draagt hij een korte zwarte schoudermantel.¹⁰ Hetzelfde geldt voor de vier monniken afgebeeld op het schilderij van de Meester van Spes Nostra. Op deze memorietafel zijn vier kanunniken afgebeeld die allemaal dezelfde kleding dragen:

10 C. ENGELBRECHTSZ., *Drieluik met de Bewening*, Museum Lakenhal Leiden, inv.nr. S 94; en IDEM, *Drieluik met Kruisiging*, Museum Lakenhal Leiden, inv.nr. S.93, zie voor beide kunstwerken: Ch. VOGELAAR, in: *Lucas van Leyden en de Renaissance* (tent. cat. Leiden, 2011), cat. 1 en 2, p. 204-206 (met afbeeldingen en volledige literatuurlijst). De opdrachtgever werd geïdentificeerd door C. E. TAUREL, *De Christelijke Kunst in Holland en Vlaanderen van de gebroeders van Eyck tot aan Otho Venius en Pourbus*, 2 dln., Amsterdam, 1881. Voor de identificatie van de kleding zie: J.G.R. ACQOUY, *Het Klooster van Windesheim en zijn invloed*, 2 dln., Utrecht, 1875-1880, dl. I, p. 103-4.

een hooggesloten witte pij met om de schouders een zwarte almuis met kwastjes.¹¹ De kleding van de monniken op het Weense schilderij is dus identiek aan de kleding van deze reguliere kanunniken uit de Noordelijke Nederlanden. Hoewel ordeklleding door de eeuwen veranderde en er tussen kloosters van dezelfde orde verschillen konden bestaan, bestaat er in dit geval geen twijfel dat op het Weense schilderij twee reguliere kanunniken waren afgebeeld.¹²

Deze kanunniken voelden zich beide verbonden met Thomas Becket, die als enige beschermheilige is voorgesteld, maar in dit geval niet omdat ze dezelfde voornaam hadden. Indien dat het geval was, zouden de opdrachtgevers er wellicht voor geopteerd hebben om naast Thomas Becket, een andere Thomas als naamheilige op het rechterluik af te beelden, zoals bijv. de apostel Thomas of Thomas van Aquino. Daarom is het wellicht aangewezen op zoek te gaan naar een specifieke verering van de heilige Thomas Becket, die de donoren van dit drieluik heeft geïnspireerd.

Reeds werd besproken dat er vele kloosters, kerken en kapellen in Vlaanderen zijn die zich wilden associëren met Thomas van Canterbury. Op basis van de kleding van de opdrachtgevers kan deze lijst nu worden gereduceerd tot de kloosterinstellingen van

11 Er zijn verschillende kloosters voorgesteld waarvoor dit schilderij is gemaakt. Zie hiervoor en voor verdere literatuurverwijzingen de entry van J.P. FILEDTKOK, in: tent.cat. *Vroege Hollanders*, Rotterdam, 2008, cat. 53, p. 286-290 en in de bestands-catalogus van 2010 <https://www.rijksmuseum.nl/nl/onderzoek-en-bibliotheek/early-netherlandish-paintings>. Deze catalogus was tijdelijk niet beschikbaar, maar is sinds 31 maart 2015 weer online. De entry werd mij beschikbaar gesteld door Jan Piet Filedt Kok en Matthias Übl, waarvoor ik hen dankbaar ben. Er zijn vele afbeeldingen van geestelijken in de kledij van reguliere kanunniken bewaard gebleven. De website http://memo.hum.uu.nl/kloosterkleding/Reguliere_kanunniken_en_kanunnikessen.html van de Universiteit Utrecht geeft een overzicht van schilderijen uit de Noordelijke Nederlanden waarop geestelijken van allerlei orden, waaronder de reguliere kanunniken, zijn afgebeeld (geraadpleegd 28 juni 2013). Veelal is identificatie van de geportretteerden niet mogelijk, daarom bespreek ik hier alleen de twee triptieken van Engelbrechtsz. en het schilderij van de Meester van Spes Nostra.

12 Lokale tradities of een gebrekkige beschrijving in de orderegels, ligt ten grondslag aan deze verschillen tussen kloosterkleding binnen dezelfde orde. L. HOONDEERT, *Kloosterkleding in Beeld*, Utrecht, 2010, Masterscriptie Universiteit Utrecht, raadpleegbaar op <http://memo.hum.uu.nl/kloosterkleding/scriptie.pdf>. Kartuizers en karmelieten droegen ook witte kleding. In het geval van de karmelieten gaat het om een witte mantel die over een bruine of zwarte pij wordt gedragen. De kartuizers dragen een scapulier met capuchon. Deze kenmerkende kledingstukken zijn niet aanwezig in het Weense drieluik. Daarnaast is de kleding van de reguliere kanunniken de enige met brede mouwen en de hoge sluiting in de hals.

de reguliere kanunniken. Het feit dat het schilderij door Pieter I Claeissens werd geschilderd en later door zijn zoon Gillis werd gewijzigd, geeft bovendien aan dat de triptiek een bestemming dicht bij zijn productieplaats Brugge heeft gehad. De volgende reguliere mannenkloosters in de omgeving van Brugge komen daarom aanmerking: de proosdij van Hertsberge (ontstaan in de 12^e eeuw en opgeheven in de Franse Revolutie), de abdij van Zoetendale in het huidige Maldegem (gesticht in 1215 en in 1584 opgeheven), het klooster Nazareth in Damme (ontstaan in de 15^e eeuw en ging begin 16^e eeuw op in Zoetendale) en de Eekhoutabdij in Brugge (opgericht in 1130 en opgeheven in de Franse Revolutie).¹³

Van deze vier kloosters koesterde de Eekhoutabdij een speciale band met Thomas Becket.¹⁴ De abdij was namelijk in het bezit van 13 edelstenen van Thomas Becket. Hoewel de edelstenen pas voor het eerst vermeld worden in 1695, toen abt Joseph Beerblock ze liet verwerken in een reliekschrijn (nu in de O.-L.-Vrouwewerk, Gistel) (afb. 9), is het goed mogelijk dat de edelstenen al in de 16^e eeuw of eerder in het bezit waren van de abdij.¹⁵ Uit een briefwisseling van 1624 blijkt dat het feest voor Thomas Becket plechtig gevierd werd in de abdij.¹⁶ Dit wordt bevestigd door de vermelding van de bisschop in het 14^e-eeuwse kalendarium. De notitie 'Thome archiepi' op zijn sterf- en feestdag 29 december is in dezelfde inkt als de andere heilige- en gedenkdagen gedaan, waaruit blijkt dat het geen latere toevoeging is. Uit deze vermelding kan niet worden afgeleid dat er nadruk op zijn feestdag wordt gelegd.¹⁷

13 N. GEIRNAERT, 'Sporen van Windesheimse invloed in en rond het laatmiddeleeuwse Brugge', in: *Serta Devota in memoriam Guillelmi Lourdaux, Mediaevalia Loveniensia*, serie 1/studie xx, Leuven, 1992.

14 De proosdij van Hertsberge was in de 15^e en 16^e eeuw maar een bescheiden klooster, waarbij er waarschijnlijk nooit meer dan twee kanunniken tegelijkertijd verbleven. De abdij van Zoetendale heeft zover bekend geen verbanden met Thomas Becket (GEIRNAERT, 'Sporen van Windesheimse invloed', p. 118).

15 GEIRNAERT, 'Sporen van Windesheimse invloed', p. 118. Huyghebaert wijst er op dat er geen gegevens bekend zijn die aantonen dat de edelstenen vòòr de 17^e eeuw al beschouwd werden als die van Thomas van Canterbury (N. HUYGHEBAERT, 'In de Oude Eekhoutabdij te Brugge, Hagiologische en archeologische rondgang', in *Biekorf*, 69 (1968), p. 229-230).

16 Briefwisseling tussen de prelaat van Troostenberghe en bisschop Christophori (HUYGHEBAERT, 'In de Oude Eekhoutabdij', p. 229).

17 Het Kalendarium wordt bewaard in het archief van het Brugse Grootseminarie, HS. 145/123, f. 6v. Op 20 december, dus in dezelfde maand, wordt eveneens een 'Thome'

Afb. 9: Anoniem, Reliekschrijn met het heilig bloed van Eekhout en de edelstenen van Thomas Becket, 1695, zilver, 36 x 19 cm., Onze-Lieve-Vrouwekerk, Gistel

Behalve de edelstenen zijn in hetzelfde reliekschrijn een druppel van het heilig bloed, een stukje van het heilig kruis, een doorn en een stukje van de tunica van Jezus bevat.¹⁸ Dit waren allemaal belangrijke relieken voor de abdij, waarvan sommige bovendien al lange tijd in hun bezit waren.¹⁹ Hoewel het een traditionele iconografie betreft, is het opvallend dat op het middenpaneel van het drieluik ook het heilig kruis, de doorn van de doornenkroon en het heilig bloed vergegenwoordigd zijn.

Ook in het moederklooster Saint-Nicolas-des-Près in Doornik, van waaruit de Eekhoutabdij werd opgericht en waarmee ze sindsdien een nauwe band had²⁰, nam de verering van Thomas Becket een speciale plaats in. Raissius neemt Doornik op als één van de belangrijke bedevaartoornden voor de verering van Thomas Becket. In Saint-Nicolas-des-Près zou Thomas Becket namelijk de mis

hebben gelezen en werd zijn kazuifel bewaard en vereerd (nu in de O.-L.-Vrouwkathedraal te Doornik).²¹ Hoewel de eerste beschrij-

vermeld. Het achtervoegsel 'apli' sluit uit dat het hier om Thomas Becket gaat. Wellicht wordt de apostel Thomas bedoeld.

18 Ph. HUGO, in: *Thomas Becket*, cat.nr. 2.8, p. 200-201. Onder de edelstenen is het volgende opschrift opgenomen: *GEMMAE S. THOM CANT.*

19 Het heilig bloed van Eekhout, het deeltje van de tunica en de doorn kreeg abt Lubertus Hautscilt (1394-1417) van de hertog Jan de Berry (HUYGHEBAERT, 'In de Oude Eekhoutabdij', p. 149).

20 N. HUYGHEBAERT, 'Eekhout', in: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, R. AUBERT & E. VAN CAUWENBERGH, dl. 14, Parijs, 1960, k. 1456.

21 HUYGHEBAERT, 'In de Oude Eekhoutabdij', p. 230.

ving van deze kazuifel uit 1608 stamt, moet de mantel vóór 1400 worden gedateerd.²² Wellicht wordt met de kazuifel die Thomas Becket draagt op het drieluik wel verwezen naar het exemplaar in Doornik. De sterke connectie van de Brugse Eekhoutabdij met de verering van Thomas Becket en het feit dat hier reguliere kanunniken leefden wijst erop dat het Weense drieluik hiervoor gemaakt werd.

IDENTIFICATIE VAN DE OPDRACHTGEVERS – DE BRONNEN

De vraag die nu nog over blijft is wie de opdrachtgevers van dit drieluik waren. De twee geportretteerde kanunniken van de Eekhoutabdij moeten zich verbonden hebben gevoeld met Thomas Becket en met elkaar. Het obituarium dat in 1553 op basis van een document uit 1284 werd samengesteld en sindsdien steeds werd aangevuld, biedt meer informatie. Reeds kwam ter sprake dat het onwaarschijnlijk is dat twee mannen met de naam Thomas geportretteerd werden en dit wordt eveneens bevestigd door het obituarium. In totaal zijn twee kanunniken met de naam Thomas opgenomen in de lijst. Thomas de Tornaco die prior was, stierf in 1267. Van zijn naamgenoot, Thomas de Cerezo is geen exacte sterfdatum bekend, maar het feit dat de Tornaco in de 13^e eeuw leefde, maakt het onmogelijk dat ze in de 16^e eeuw samen een kunstwerk bestelden.

Wanneer de verbintenis van de geportretteerden niet op de naam gebaseerd is, is het wellicht de connectie met de abdij enerzijds en de onderlinge band tussen de opdrachtgevers anderzijds die tot de opdracht voor het drieluik heeft geleid. Niet alle namen van de kanunniken die tussen 1530 en 1576 in de Eekhoutabdij leefden, kunnen worden achterhaald. Wel bestaat er een lijst van alle abten die vermoedelijk uit de 16^e eeuw stamt en die volledig lijkt te zijn.²³ De abten die leefden in de periode dat Pieter I Claeissens het

22 I. DE JAEGERE, in: *Thomas Becket*, p. 122-127; en VERSCHATSE, in: *Thomas Becket*, cat. 1.5, p. 160.

23 BRUGGE, *Archief Grootseminarie*, HS. 145/123, f.94. Voor het eerst gepubliceerd door N.N. HUYGHEBAERT, 'De Oudste Abtenlijst van de Eekhoutabdij te Brugge' in: *Sacris Erudiri*, jaarboek voor Godsdienstwetenschappen, 18 (1967-1968), p. 555-579, vooral p. 566-567.

drieluik kan hebben geschilderd zijn Charles Trotin vanaf 1513 (†26 sept 1540); Jan VII of VIII Fossaert (coadjutor van Charles Trotin sinds 1537, - †28 juni 1541); Corneille II Pontcasteel (†14 maart 1544); Pierre Belchière (†15 augustus 1571) en Matthieu Longespée (1572 - †24 juli 1603).²⁴ De benoeming van Jan Fossaert in 1537 als coadjutor kon een mogelijke aanleiding zijn dat hij zich samen met de abt liet afbeelden in een drieluik. Ook Matthieu Longespée kon mogelijk met zijn broer Guillielmus samen de opdrachtgever van de triptiek zijn.²⁵ Bij gebrek aan bewijs voor beide mogelijkheden kunnen de opdrachtgevers niet met zekerheid worden vastgesteld. Bovendien kan niet worden uitgesloten dat twee kanunniken waarvan geen van beide abt was het drieluik hebben besteld.²⁶ Wellicht zal meer onderzoek naar de Eekhoutabdij in de toekomst uitsluitsel geven.

WAAROM OVERSCHILDERD?

De vraag die nu blijft bestaan is waarom en wanneer de luiken van dit drieluik werden overschilderd. In 1578, toen de Gentenaren Brugge bezetten en het Calvinistisch regime uitriepen, werd de Eekhoutabdij geplunderd. Zeger van Male (1504-1601) beschrijft deze plundering in zijn *Lamentatie*: ‘De abdye van den Eeckhoutte; de kercke van binnen gheheel ydel ghemaect, gheruymp, gebrocken ende gheprofaneert; het landt binnen heurlieden belooken ligghe al verpacht met de huysinghen ter Geusen profyete; den abt de de canonincken der selver abdye al wegghesonden met ydele handen; heurlieden incommen ontfanghen de Geusen al tot heurlieder profyete.’²⁷ Kortom, de abdij was helemaal leeggehaald en de kanunniken werden weggestuurd met lege handen. Zij zou-

24 HUYGHEBAERT, ‘*Eeckhout*’, k. 1458; IDEM, ‘De Oudste Abtenlijst’.

25 Uit het obituarium blijkt dat Matthieu en Guillielmus broers waren. Guillelmus stierf op 7 november 1584 (J. WEALE, ‘Notice sur la fondation de l’abbaye de l’eeckhout et sur les abbés qui l’ont gouvernée’, in: *La Flandre, revue des monuments d’histoire et d’antiquités*, 3 (1869-1870), p. 352.

26 Het is opvallend dat er geen abtsstaf was afgebeeld in de oorspronkelijke compositie, wat er mogelijk op wijst dat er geen abt was afgebeeld. Met dank aan Benoit Kervyn de Volkaersbeke om mij hierop te wijzen.

27 ‘*Lamentatie van Zegher van Male: behelzende wat datter...*’, (Ch. L. CARTON, ed., in: *Maetschappy der Vlaemsche bibliophilen*, Gent, 1859, p. 10.

den uiteindelijk pas terugkeren nadat Brugge opnieuw katholiek was geworden en de abdij op 26 augustus 1584 opnieuw was gewijd.²⁸ Het is goed mogelijk dat de Eekhouttriptiek tijdens deze plunderingen werd gestolen uit de abdij.

De plundering van de abdij komt in een iets ander licht te staan wanneer we in het *Testament Rhetoricael* lezen hoe de rederijker Eduard De Dene (1505-1578) zich beklaagd over de prioriteiten van de geestelijken die niet langer religieus van aard zijn.²⁹ De Denes gedicht reflecteert waarschijnlijk de opvatting van veel mensen op dat moment. De nieuwe eigenaars van het drieluik hebben mogelijk niet de voorkeur gegeven aan de afbeelding van reguliere kanunniken van de bekende Eekhoutabdij. Hun beslissing om de kanunniken te overschilderen met huilende engelen kon bovendien de empathie van de gelovige opwekken en zo een nieuwe functie aan het schilderij geven.³⁰

CONCLUSIE

Aan de hand van materiaal technische documenten (IRREn radiografie) kan worden vastgesteld dat de oorspronkelijke opdrachtgevers van het Weense kruisigingsdrieluik en hun beschermheilige overschilderd en veranderd zijn in engelen die passie-instrumenten vasthouden. De oorspronkelijke opdrachtgevers waren reguliere kanunniken en lieten zich afbeelden samen met Thomas Becket. De representatie van deze heilige, de vaststelling dat dit reguliere kanunniken zijn, evenals het feit dat de makers van het drieluik belangrijke Brugse kunstenaars zijn, leiden ertoe dat de opdrachtgevers in de Brugse Eekhoutabdij gesitueerd moe-

28 HUYGHEBAERT, 'Eekhout', k. 1457.

29 *Abdie Vanden eechoute / Die vanden eechoutte goe Religieusen / die al te gheerne kuesemeusen / tdyncken my Rechts meschuerckens zynde gheleken / Van zynghene huerlieder Caecten bluesen / Als zynder zom longhe mannen Als Ruesen / zaen Rechts ter stondt steruen zy / als zy preken / dus Int bespreken / zo lon ick meestdeel de ionghelynghe / Liefuer dan zy dood preictten / Liefuer zweetende zynghen / zulck Last anveerd / doet by andre vulbrynghe.*

30 De herkomstgeschiedenis nadat het drieluik uit de abdij is geroofd, is onbekend, totdat het weer opdrukt in 1783 in de keizerlijke verzamelingen van waaruit het in het Kunsthistorisches Museum terecht komt.

ten worden. Vooralsnog ontbreekt aanvullend bewijs om de opdrachtgevers te identificeren.

Vòòr 1576 werd dit drieluik geschilderd, maar tijdens de plunderingen van de Eekhoutabdij in 1578 werd het vermoedelijk uit de abdij geroofd. De kanunniken die aan populariteit hadden ingeboet, werden overschilderd met huilende engelen met passie-instrumenten. Het schilderij kon zo een tweede leven beginnen en een nieuwe functie vervullen.

De Brugse contacten van Bernard Verschoot (1730-1783), eerste hofschilder en Academiedirecteur in Brussel

De studie van de literatuur- en de kunstgeschiedenis gebeurt meer en meer “contextueel”¹. Het mag een modewoord lijken, maar het duidt intussen toch wel duidelijk aan wat ermee bedoeld wordt, m.n. de studie van de “context”, de hem omringende wereld waarbinnen de kunstenaar - hij weze schrijver, schilder, beeldhouwer of architect - zijn artistieke activiteit beoefent en er een carrière mee uitbouwt, er gebruik van maakt om daar hulp, aanmoediging, vooruitgang (maatschappelijk en artistiek) uit te halen. Een kunstenaar in zijn context situeren dus. Hem niet langer als een geïsoleerd individu bestuderen, maar de kunstenaar en zijn oeuvre *in* zijn milieu: wat was en hoe werkte zijn familiale context, wie waren zijn vrienden, zijn begunstigers, zijn opdrachtgevers? En wat waren hun bedoelingen? Met een ander modewoord heet dit het “functioneringsmilieu”, maar een kunstenaar kan zelfs verschillende van die functioneringsmilieus te zijner beschikking hebben. Een dergelijke studieaanpak veronderstelt bij de onderzoeker het aanboren van andere dan de gebruikelijke bronnen: bij een “hofschilder” aan een hertogelijk of prinselijk hof bijv. de studie van hofrekeningen en ambtelijke correspondentie, dagbladnieuwsjes allerhande ook, waaruit die context - en de mentaliteit die daaruit spreekt - te voorschijn gehaald kunnen worden. Brieven - van of aan die kunstenaars - bieden doorgaans interessant materiaal om tot die context, hun functioneringsmilieu, door te dringen. Brieven delven immers vaak een inhoud op die in andere, meer gebruikelijke (archieff)bronnen doorgaans ontbreekt.

Daarom precies deze bijdrage over de Brugse schilder Bernard Verschoot (1730-1783), eerste hofschilder (1769-1780) van gou-

¹ Zie hierover o.a.: J. JANSSENS, ‘Turbodynamiek in Noord en Zuid’, in: *Ons Erfdeel*, 56 (2013), nr. 3, p. 61-65.

Marteling van de H. Christina van Bolsena door B. Verschoot in de O.-L.-Vrouw Zavelkerk te Brussel @ KIK-IRPA, Brussel

verneur-generaal Karel van Lorreinen en directeur (1767-1783) van de Academie voor teken- en schilderkunst van Brussel. Het onderwerp van deze bijdrage is niet het oeuvre zelf van deze verdienstelijke, maar toch minder bekende schilder. Van dit oeuvre, dat zeer gevarieerd en omvangrijk is geweest, zijn momenteel nog altijd maar relatief weinig stukken bekend en/of gelokaliseerd.² Ons opzet is veeleer de specifiek Brugse “connecties” te belichten van deze schilder, wiens carrière zich toch voor het grootste en ruimste deel buiten Brugge heeft afgespeeld, met name in het buitenland en vervolgens in Brussel. Aanleiding tot deze bijdrage was het feit dat we, onverwacht, gebruik konden maken van een aantal niet eerder bekende archiefstukken uit het voormalige familiearchief-Verschoot, die onlangs te koop werden aangeboden³ en die zich momenteel in privé-bezit bevinden. Met onze dank aan de huidige eigenaar van dit archief, voor de welwillende toelating om deze archiefstukken en brieven te consulteren.

Maar eerst, heel beknopt, de vraag: Wie was deze schilder, die - toegegeven - tot de minder bekenden van zijn tijd behoort, maar toch wel een interessant en boeiend figuur blijkt te zijn? Bernard Verschoot⁴, geboren Bruggeling en jong verweesd door de vroege dood van zijn vader in 1733, kreeg zijn eerste tekenopleiding bij schilder Jan Garemijn (1712-1799)⁵, bij wie hij door zijn moeder-weduwe in de leer werd gedaan, en volgde daarna de lessen van de Brugse Academie waar hij directeur Matthias de

- 2 Waaronder één lavistekening, *Vulcanus geeft Achilles' wapenrusting aan Thetis*, bewaard in het Steinmetzkabinet van de Brugse Musea; *Heilige Genoveva*, olieverf op doek, Brussel, O.-L.-V. Zavel; *Marteling van de Heilige Christina van Bolsena*, olieverf op doek, Brussel, O.-L.-V. Zavel; *Karel van Lotharingen in borstbeeld en zijn zuster Anne Charlotte zittend in de tuin*, olieverf op doek (onbekende bewaarplaats).
- 3 E. SPEECKAERT (ed.), [Catalogus], *Varia XVI. Un choix de cent livres, reliures et manuscrits - Een keuze van honderd boeken, banden en handschriften*, Brussel, 2012, p. 21, nr. 29 (Diplôme de nomination de Bernard Verschoot ..., 23 mars 1769, e.a. archiefdocumenten en brieven uit het voormalige familiearchief).
- 4 Zie over hem: P. HUYSS, 'Verschoot, Bernardus Carolus Guilielmus', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 21, Brussel, 2014, kol. 1087-1110 (met bibliografie).
- 5 Zie over hem: B. DE PREST, Garemijn, Joannes Antonius, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 4, Brussel, 1970, kol. 343-347.

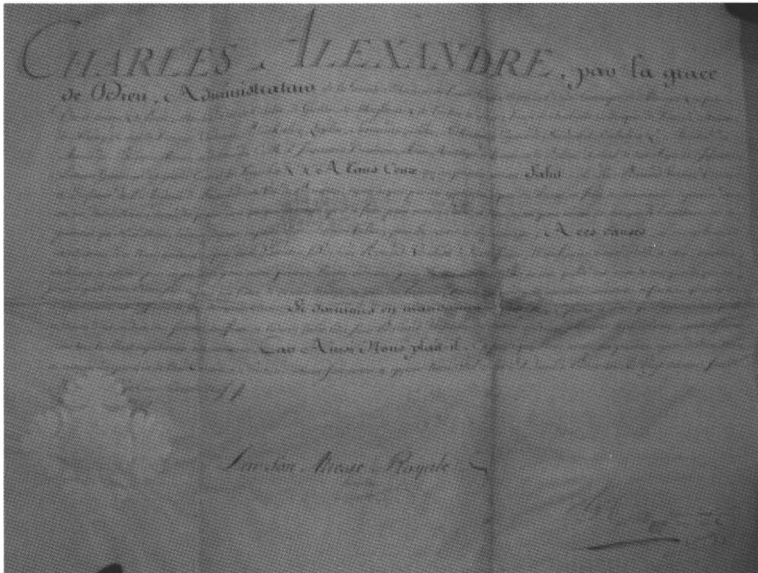
Visch (1701-1765)⁶ als leraar had. In 1749 behaalde hij daar op de leeftijd van negentien jaren de eerste prijs. Die eerste prijs leidde al direct tot een vererende opdracht vanwege de stad in het kader van de “jubilé” van de zeshonderdste verjaardag van de H. Bloedprocessie.

Nadat zijn moeder in 1751 was gestorven, vertrok Bernard Verschoot enige tijd later op *grand tour* om elders zijn kunde in de schilderkunst te vervolmaken. Zijn eerste reisdoel was Parijs; daar liet hij zich inschrijven aan de *Académie Royale*, waar hij achtereenvolgens een derde prijs (1754), resp. een tweede prijs (1755) en een eerste prijs (1756) behaalde, waarna hij kon meedingen aan de zgn. *Prix de Rome* (1757). Ofschoon geen laureaat geworden (de eerste en de tweede prijzen gingen resp. naar L.J.J. Durameau en J.B. Restout), kreeg Verschoot toch een studiebeurs van de Franse koning om zes jaren in Rome door te brengen. Hij verbleef in Italië (Rome, Napels, Florence, Venetië, Lucca en andere steden) tot hij in 1765 door hertog Karel van Lorreinen, gouverneur-generaal der Nederlanden, uit Rome teruggeroepen werd om aan het hof te Brussel bewijs te leveren van zijn veelzijdige artistieke talenten als schilder en decorateur. Zijn eerste opdracht was het schilderen van twee plafonds in het paleis van de gouverneur-generaal. In november 1767 werd hem ook de leiding toevertrouwd van de Tekenenacademie van Brussel, waar hij directeur bleef tot aan zijn dood in 1783. In het voorjaar van 1769 werd hij door Karel van Lorreinen benoemd als eerste hofschilder. Bernard Verschoot trouwde in Brussel op 13 juni 1775 met Catharina Josepha van Gelder, met wie hij een zoon kreeg, Jean Charles Joseph genaamd (Brussel 1776-na 1834).

Bernardus Carolus Guilielmus Verschoot was in Brugge geboren op 1 augustus 1730 en 's anderendaags gedoopt in de O.-L.-Vrouwekerk aldaar.⁷ Eén van de oorzaken van de verwarring

6 Zie over hem: D. DENDOOVEN, ‘Visch, Matthias de’, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 16, Brussel, 2002, kol. 832-836.

7 J.-L. MEULEMEESTER, *De Brugse jubileumfeesten van het Heilig Bloed in 1748-1749, Brugge, 1998*, n. 117; P. HUYS, ‘1730: het geboortjaar van de Brugse schilder Bernard Verschoot’, in: *Vlaamse Stam*, 50 (2014), nr. 1, p. 52-60.

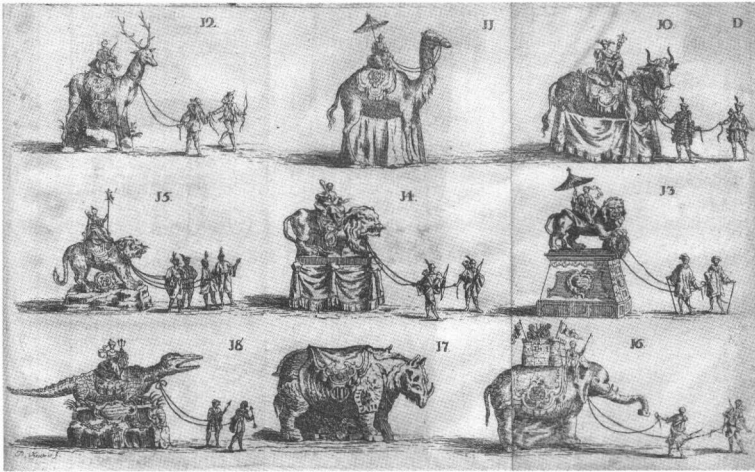
Perkamenten oorkonde van de benoeming van Bernard Verschoot tot eerste hofschilder van Karel-Alexander van Lorreinen, 23 maart 1769 (document in privé-bezit).

rond de juiste geboortedatum was het feit dat vader Guillielmus Verschoot (†1733) aan vier van zijn vijf zonen een reeks van gelijke voornamen meegaf: viermaal zijn eigen doopnaam Guillielmus en driemaal ook de voornaam Bernardus. We vatten de gegevens van ons recent genealogisch onderzoek samen in een overzichtelijke tabel. We vermelden daarin ook de namen van de resp. doopheffers (dooppeters en -meters), om op die manier zicht te krijgen op enkele Brugse “notabelen”, die blijkbaar behoorden tot de kennissen- en vriendenkring van Bernards ouders, het echtpaar Verschoot-Rialt.

Het gezin van het echtpaar **Guilielmus Verschoot** (†1733)-**Aldegundis Rialt** (†1751)

Geboren / gedoopt	Namen van de kinderen	Doopheffers	Opmerkingen
26.05.1723 26.05.1723	Margarita Aldegundis Isabella Verschoot	Thomas Maximilianus Neyts ⁸ & Isabella le Doulx	† Brugge O.-L.-Vrouw 13.06.1735.
20.09.1724 22.09.1724	Christina Antonia Verschoot	Christianus Goormachtigh & nob ^{ma} d ^h Margereta Lvnch ⁹	† Brugge O.-L.-Vrouw 16.09.1748
23.01.1726 23.01.1726	Joannes Ignatius Verschoot	D ^s Ignatius van Tral ¹⁰ & Joanna van Lierde	† Brugge St. Walburga 07.03.1777
29.03.1727 29.03.1727	Bernardus Guilielmus Verschoot	R. D. Joannes Josephus van Lierde ¹¹ & d ^h Maria Anna Devrient	† in 1727 of 1728; niet vermeld in de staat van goed van zijn vader in 1733.
07.10.1728 07.10.1728	Petrus Bernardus Guilielmus Verschoot(e)	Petrus Vannesten & d ^h Maria Anna Devriendt	Als "Pieter Beernaert Guilielmus, 23.j." vermeld in de staat van goed van zijn moeder in 1751.
01.08.1730 02.08.1730	<i>Bernardus</i> Carolus Guilielmus Verschoot <i>Kunstschilder</i>	D ^s Bernardus Matthijs & d ^h Catharina Theresia Vanoutrive	Als "Beernaert Carolus Guilielmus, 20j." vermeld in de staat van goed van zijn moeder in 1751.
06.06.1732 07.06.1732	Joanna Aldegundis Theresia Verschoot	Dominicus de Groote & Joanna Theresia de Baere	† Brugge O.-L.- Vrouw 01.07.1732
31.12.1733 01.01.1734	Guilielmus Joannes Verschoot(e) (<i>posthumus</i>)	Guilielmus Decorte & d ^h Joanna Debaene ¹²	† Brugge 02.10.1814 (81j.); tweemaal gehuwd (in 1758 en in 1776); timmerman van beroep © P. Huys 2015.

- 8 Nobilissimus Dominus Thomas Maximilianus Neyts, *toparcha de Cleijem* (d.i. Kleiem/Zuienkerke).
- 9 Margaretha Lynch (of Liens of Lijns) was de vrouw van Thomas Maximilianus Neyts.
- 10 Dominus Ignatius van Tral, *hu jus civitatis thesaurarius primarius* (= eerste tresaaurier van Brugge).
- 11 (n.v.dr.) Kanunnik Joannes Josephus van Lierde, priester sinds 1722, bezat van 1726 tot zijn dood in 1738 een prebende in het Sint-Salvatorskapittel (BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B49, f.303v; B51, f.60r; B54, f.240v).
- 12 Domicella Joanna Debaene, *uxor Michaelis Brullé*.

Etsen van B. Verschoot voor de jubileumprocessie van het H. Bloed in 1749 (cfr. *infra*, n. 13) © Openbare Bibliotheek Brugge

Geboren in het ouderlijk huis in de “Cromme Waelestraete”, gedoopt en opgegroeid in het hartje van Brugge, is Bernardus Carolus Guilielmus Verschoot tot 1752 (of 1753?) in zijn geboortestad blijven wonen. Hij geraakte er op jonge leeftijd bekend als een beloftevol tekentalent. Het toeval wil dat in 1749, het jaar dat hij aan de Brugse Academie een eerste prijs behaalde, ook de zeshonderdste verjaardag werd gevierd van de H. Bloedprocessie. Jan Garemijn, Verschoots eerste leermeester, werd belast met het ontwerpen van de praalwagens voor de feeststoet. Bij de Brugse stadsdrukker Andreas Wydts werd een *jubilé*-brochure¹³ uitgegeven, waarvoor Bernard Verschoot de etsplaten mocht graveren: in totaal 36 afbeeldingen, waaronder zeven door paardenspannen getrokken praal- of triomfwagens, en daarnaast een zeilschip

13 Ch. MAELFEYT, B. VERSCHOOT & A. WYDTS, *Beschryvinge van de Vreugde-Teekenen de welcke op den 3 mey 1749 sullengeschieden in het ses hondert-jaerig Jubilé van het Heylig Bloedt*, Brugge, 1749, met 6 uitvouwbladen met gravures.

en een Ros Beyaert, alsook afbeeldingen van de vele in de stoet meestappende exotische dieren (olifant, leeuw, walvis, struisvogel, kameel, neushoorn) met hun begeleiders, en verder allegorische figuren zoals een oosters uitgedoste seigneur, twee freules en andere opvallende processiegangers meer. Elk van de zes koperplaten (afgedrukt op uitvouwbladen, 19,4 x 31,6 cm) is in de benedenhoek gesigneerd met “*B. Verschoot, f[ecit] 1749*”. Een unieke gelegenheid voor de getalenteerde jongeman om zich meteen in gunstige zin te doen opmerken, in zijn stad zelf, maar ook ver daarbuiten.

In 1750 werd de twintigjarige Bernard Verschoot in het Brugse jezuietencollege toegelaten tot het Jongelingengenootschap van de H. Moeder en Maagd Maria (“*Sodalitas Adolescentum Magnae Matris et Virginis Mariae, titulo assumptionis ejusdem*”); het in het Latijn gestelde “diploma van toetreding” werd ondertekend door Aloysius van der Ka, *director*, Ferdinandus Maertens, *praefectus*, en Inghelmondus de Roo, *secretaritus* (*sic*).

Toen hij vanaf de tweede helft van 1752 zijn vertrek naar Parijs aan het voorbereiden was, had de nog altijd minderjarige wees - blijkens de staat van goed van zijn in 1751 overleden moeder werd hij onder voogdij gesteld van zijn oudste broer Joannes Ignatius - enkele identiteitspapieren nodig, waaronder een doopattest (het stuk draagt de datum 21 juli 1752) en een bewijs van domiciliëring in Brugge (gedateerd 27 juli 1752). Deze beide documenten bleven bewaard in het voormalige familiearchief. Daarna zijn er tot begin 1765 geen sporen van contacten tussen Brugge en de schilder, die toen in Frankrijk en Italië verbleef. Brieven, die allicht gewisseld werden tussen het buitenland en het thuisfront, ontbreken uit die periode.

Uit enkele andere stukken uit het voormalige familiearchief blijkt dat Bernard Verschoot, eind 1764 en begin 1765, plande om naar Wenen te gaan. Het keizerlijk hof lokte hem blijkbaar aan. Van zijn mobiliteit binnen Italië tijdens de lente van 1765, met Wenen als uiteindelijk reisdoel, getuigen enkele in het familiearchief bewaarde paspoorten of brieven van vrijgeleide: zo is er

één, uitgereikt in Rome op 12 april 1765 op naam van “le Sieur Verschoot, peintre françois (*sic*), allant à Florence”, en een andere, in het Italiaans gestelde “passo franco”, uitgereikt in Lucca op 13 april 1765 aan “Monseur Verscot, Fiammingo”, die per koets onderweg is van Rome naar Florence; het document werd vijf dagen later (18 april) in Florence voor bevestiging afgetekend. In die stad zou hij nog enkele maanden verblijven, genietend van de gastvrijheid van markies de Botta-Adorno¹⁴, minister en kunstmecenas.

Verschoots voornemen om naar het hof in Wenen te gaan wordt volop bevestigd door een brief, die enkele maanden eerder vanuit Brussel aan hemzelf was gestuurd door een andere Bruggeling, de architect Jean Faulte¹⁵, die toen al geruime tijd aan het hof van Karel van Lorreinen was verbonden. Vanuit Rome had Bernard Verschoot blijkbaar zijn stadsgenoot Faulte om bemiddeling gevraagd voor het bekomen van enkele aanbevelingsbrieven, die hij meende nodig te hebben onderweg van Rome naar Florence en verderop in Wenen. Eén van de invloedrijke personen waarvoor hij een dergelijke aanbeveling nodig achtte, was precies de voornoemde markies de Botta. Over deze man vernemen we een en ander in Faultes brief, onder meer dat van hem gezegd werd: “Il fait un bon accueil aux artistes, il les protège aussi, mais il n’est pas amateur assez pour les employer” (*cfr. Bijlage I*). Diezelfde brief bevat ook informatie over de baron de Saint Odile in Rome, alweer één van die diplomaten van wie getuigd werd dat zij “reçoivent fort bien les artistes des Pays-Bas autrichiennes”.

- 14 Keizerin Maria Theresia had markies Antonio de Botta-Adorno (1689-1774) op 22 februari 1749 benoemd tot minister “près du Sérénissime prince, mon beau-frère” (d.i. Karel van Lorreinen) (*cfr. [Catalogus], Europalia 87 Oesterreich: Karel Alexander van Lorreinen, gouverneur-generaal van de Oostenrijkse Nederlanden*, Brussel, 1987, p. 4, nr. II/31 (portretgravure, 1765). Zie ook L. DEREN, L. DUERLOO & J. ROEGIERS, *De gouverneurs-generaal van de Oostenrijkse Nederlanden*, Brussel, 1987, p. 26 (tekst) en 28 (portret).
- 15 Jean Faulte (Brugge 1726-Brussel 1766), hofarchitect in de dienst van hertog Karel van Lorreinen te Brussel. Hij ontwierp voor hem in 1757 het kasteel van Tervuren (*cfr. [Catalogus] Europalia 87 Oesterreich: Karel Alexander van Lorreinen...*, p. 7, nrs. IV/4 & 6).

Op de terugreis vanuit Rome, per rijtuig, belandde Verschoot op 23 oktober 1765 in Parijs; hij was voorzien van een aanbevelingsbrief van markies de Botta-Adorno voor de graaf von Starhemberg¹⁶, de ambassadeur van Maria Theresia bij het Franse hof in Parijs. Vanuit de Franse hoofdstad schreef Verschoot op 25 oktober 1765 een brief (*zie Bijlage II*) naar de voornoemde architect Jean Faulte om diens bemiddeling te vragen voor het bekomen van tolvrijheid voor de studies (tekeningen en schilderijen) die hij uit Rome naar Brussel mee wou brengen. Faulte zorgde daar inderdaad voor en schreef daartoe een aanbeveling (*zie Bijlage III*), waarin we een beknopte Verschoot-biografie te lezen krijgen.

Teruggekeerd naar de Zuidelijke Nederlanden en voorgoed werkzaam aan het hof, bleef Bernard Verschoot vanuit Brussel toch contact houden met enkele Brugse familieleden en vrienden, en onder meer ook met de Academie van Brugge, waarvan Jan Garemijn van 1765 tot 1775 de nieuwe directeur was, in opvolging van Matthias de Visch. Die contacten met Brugge blijken uit enkele brieven, bewaard in het voormalig familiearchief. Deze brieven zijn in extenso afgedrukt in de *bijlagen IV tot VI*.

In 1771 werd daar door de Academie plechtig hulde gebracht aan de 28-jarige Brugse schilder Joseph Benoit Suvée¹⁷, die op 31 augustus met zijn schilderij “De strijd tussen Mars en Venus vóór Troje” (nu in het Museum te Rijsel) in Parijs laureaat was geworden van de *Prix de Rome* en die van 1772 tot 1778 in Rome zou verblijven. Op de Brugse huldiging van Suvée, op 16 oktober

- 16 Georg Adam prins von Starhemberg (1724-1807) was toen nog ambassadeur van Maria Theresia bij het Franse hof in Parijs, waar hij “le renversement des alliances” had weten te bewerken. Deze grand seigneur, ook ridder van het Gulden Vlies, werd na de dood van Karel graaf von Cobenzl (†1770) naar Brussel gehaald als gevolmachtigd minister en kon opperbest opschieten met Karel van Lotharingen.
- 17 Over Suvée (Brugge 1743-Rome 1807) zie: L. DEVLIEGHER, ‘Suvée, Joseph Benoit’, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 1, Brussel, 1964, kol. 928-930, alsook S. JANSSENS & P. KNOLLE (red.), *Joseph Benoit Suvée en het neoclassicisme*, Gent, Snoeck, 2007 en D. MARECHAL, ‘De nachten van Joseph B. Suvée (Brugge 1743-Rome 1807). De Heilige Familie en andere nocturnes’, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 144 (2007), p.247-264. Zie ook n. 19.

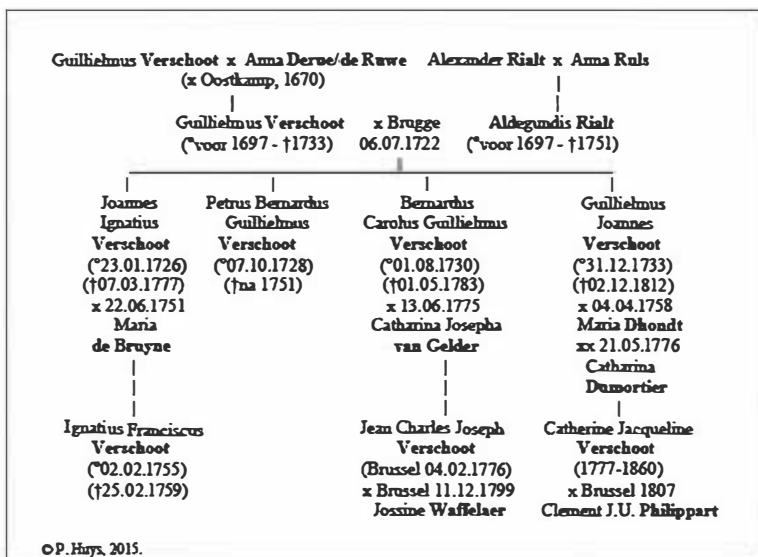
- daags na het feest van de H. Theresia van Avila, naamfeest van de keizerin - 1771, waren ook delegaties van de zusteracademies van onder meer Gent, Brussel en Kortrijk uitgenodigd, maar door zekere omstandigheden kon oud-stadsgenoot Bernard Verschoot op die plechtigheid niet aanwezig zijn. In een brief van 10 november, vanuit Brugge verstuurd (zie Bijlage IV), bericht directeur Jan Garemijn zijn Brusselse collega-directeur uitvoerig over het verloop van de voorbije huldiging. Hij vertelt dat onder meer Bernards broer Guilielmus (*cf. infra*) wel op het feest aanwezig was geweest, maar niet “onsen bisschop”, omdat deze die dag de mis had moeten celebreren in de Brusselse Sint-Goedelekerk “causa St. Thresia”. In dezelfde brief ook schrijft Jan Garemijn aan Verschoot dat hij begin oktober uit Rome een brief heeft gekregen met nieuws betreffende de Leuvense schilder Pieter-Jozef Verhaegen¹⁸, die in Rome “met groot reputatie was”, als zijnde “den ver[r]eesen Rubbens”. En ook dat “Maelfeyt den ou[d]sten tot Brugge is gearriveerd, terug van Rome”. Een brief zoals deze illustreert genoegzaam, hoe veelvuldig en intens de nieuwsuitwisseling onder de bevriende kunstenaars was, zelfs ver over de landsgrenzen heen ...

In het eerder vermelde familiearchief van Verschoot is ook een ontvangstbewijs bewaard, dat getuigt van zijn erelidmaatschap als confrater van de Brugse “Academie van de Teecken- ende schilderkonst”. Daarvoor betaalde hij in november 1774 een bijdrage van 40 schellingen groten wisselgeld, d.i. viermaal een jaarbijdrage van telkens 10 schellingen, in één keer tegelijk bedoeld voor de jaren 1771, 1772, 1773 en 1774. Deze ledenbijdrage was bestemd “tot voordeel ende onderwysing van de leergierige jonckheyt”.

18 Pieter Joseph Verhaegen (Aarschot 1728-Leuven 1811) was sinds 1753 in Leuven gevestigd; hij kreeg vooral om zijn historiestukken en zijn godsdienstige taferelen bekendheid. In 1771 werd hij door Karel van Lorreinen tot gewoon hofschilder benoemd en later door Maria Theresia bevorderd tot eerste schilder van Hare Majesteit. Het Museum van Gent bezit van hem *De presentatie van Jezus inde tempel* (1767) en *De familie van Darius voor Alexander* (1780).

In 1780 zou Suvée in Brugge andermaal gehuldigd worden.¹⁹ Uit dat schrikkeljaar bleef in het Verschoot-familiearchief een brief bewaard van Paulus Jozef de Cock²⁰, die in 1775 de nieuwe directeur van de Academie van Brugge geworden was (zie *Bijlage V*). De Cock vraagt op 29 februari (!) aan zijn Brusselse collega aanwezig te willen zijn op de feestelijke intocht, die door de stad Brugge zal worden aangeboden als huldebetoon aan Suvée, die op 29 januari van dat jaar in Parijs de benoeming tot “peintre du Roi” verkregen had. Of Bernard Verschoot aan die uitnodiging gevolg heeft kunnen geven, is ons niet bekend.

Wat nu de in Garemijns brief van 1771 (*Bijlage IV*) vermelde “broer Guilielmus” betreft. Dit was Bernards jongste broer Guilielmus, die in Brugge was blijven wonen en die, in december 1775 weduwnaar geworden, een half jaar later een tweede huwelijk zou aangaan.

- 19 J.-L. Meulemeester, 'Twee feestelijke huldigen van kunstschilder Jozef Suvée in Brugge', in *Jaarboek Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen*, 1991, p. 199-209.
- 20 Over Paulus de Cock (1724-1801) zie: D. DENDOOVEN, 'Cock, Paul Jozef de', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 16, Brussel, 2002, kol. 278-282.

In maart 1782 stuurde Guillielmus aan zijn broer Bernard in Brussel een brief (*zie Bijlage VI*), met late nieuwjaarswensen en verder familienieuws. Uit de brief blijkt dat de schilder op dat ogenblik “in ongesontheit” verkeerde. Broer Guillielmus wenste hem geduld en spoedige beterschap, met de goedbedoelde raad in de komende zomer eens naar Brugge te komen om er “de veranderinge te gaen beseghtigen van de Brugsche kom die werdigis om sien, als oock de vergrootinge van de stadt Hostende benevens het duinlant van Blanckenberge”, wat hem op andere gedachten zou brengen, gunstig voor zijn gezondheid. In dezelfde brief wordt ook allusie gemaakt op het tweede huwelijk van Guillielmus (met Catharina Dumortier). De erbij horende briefomslag aan de bestemming, Bernard Verschoot, vermeldt als diens toenmalig adres “op den bourg Val tot Brussel”, d.i. de Borgvalstraat aan het Sint-Gorikspein bij de Beurs. Ditzelfde adres vinden we later nog eens terug op een in juni 1782 vanuit Aalst verstuurd brief, waarop als adres staat geschreven: “Mr. Verschoot, directeur etc. . . , sur le Borg-Val à côté de la Brasserie du Chameau, à Bruxelles”.

* * *

De hierna tekstueel afgedrukte brieven - dat moge intussen duidelijk zijn geworden - hebben vooral belang voor de persoonlijke biografie van de kunstschilder zelf. Vanuit algemeen kunsthistorisch oogpunt gezien zijn ze weliswaar niet bijzonder relevant, maar in specifiek cultuurhistorisch opzicht verdienen ze toch wel de passende aandacht. Er moge gewezen worden op diverse aspecten om dit te verduidelijken.

1. In die briefwisseling vinden we de bevestiging van een Brugse “netwerking”, die de stadsgenoten - Verschoot, Gareminj, Maelfeyt, Faulte . . . - onderling verbond, ook (lang) nadat ze de geboortestad hebben verlaten, zoals Verschoot zelf contact bleef houden, zowel vanuit Italië als later vanuit Brussel, toen hij daar aan het hof werkzaam was.

2. De in de brieven vermelde huldigingen van de succesrijke Brugse schilder Suvée (in 1771 en daarna nogmaals in 1780) getuigen van het grote belang dat de stadsmagistraat, en met hen de hele stede-

lijke gemeenschap, hechtte aan de eervolle onderscheidingen die door andere stadsgenoten werden behaald op het artistieke terrein. Bernard Verschoot, als Academie-laureaat in 1749, had dat overigens zelf mogen ervaren, toen hem de eervolle opdracht was toegewezen van de illustratie van de jubileumbrochure voor de H. Bloedprocessie van dat jaar.

3. In de brieven vinden we ook het bewijs van de - voortdurende en intense - onderlinge nieuwsuitwisseling tussen de kunstbroeders onderling (cfr. Verschoot/Faulte/Verhaeghen/ de Maelfeyts...).

4. Vooral de brief van Faulte aan Verschoot (1765) verleent inzicht in de - onder kunstenaars gebruikelijke - politiek van “aanbevelingen” bij de vorstenhoven, hofkringen en ambassades. We lezen er onder meer over de maecenas-houding van markies de Botta in Florence en van baron de Saint-Odile in Rome. En over het belang van de kamerknechten, die - door hun heel directe nabijheid bij hun meesters - inzake “aanbeveling” waardevoller blijken te zijn dan andere hogergeplaatsten. Dit moge eerder anekdotisch aandoen, maar het is toch boeiend te lezen, bijv. dat aan het Weense hof twee uit Brussel afkomstige kamerdienaars verbleven; van de ene “valet de chambre” wordt gezegd “qu’il est un des meilleurs violons de l’Europe et fort connu en Italie, où il a été”, en over de andere “garçon de chambre” vernemen we “qu’il est très aimé de son maître *et connoisseur*” en dat Zijne Hoogheid “se rapporte beaucoup à lui en protégeant les artistes”.

5. Boeiend is ook de briefpassage, waarin Faulte een beroep doet op de bemiddeling van Verschoot bij het verwerven (en het verzenden, liefst per waterweg via Holland) van de Romeinse albumprenten van de vermaarde Piranesi, wiens prijzen “per stuk” blijkbaar hoger oplopen dan voor de totaliteit van het album. Het bewijst tevens de invloed - via de verspreiding van deze en andere prentenverzamelingen - van de (antieke) Romeinse architectuur op de Brusselse hofcultuur van de late achttiende eeuw²¹.

21 Met dank aan prof. em. Romain Van Eenoo voor enkele nuttige suggesties.

Bijlage I.

Brief van de architect Jean Faulte aan de schilder Bernard Verschoot (1765)

Uit het voormalig familiearchief-Verschoot (nu in privé bezit, X.D. te B.).

Monsieur,

Je vous demande pardon de n'avoir plustôt répondu à votre lettre du 1er décembre passé, laquelle j'ai bien reçu[e]. La cause est telle: vous me demandiez par cette lettre quelque puissante recommandation pour le baron de St Odill²², pour obtenir de ce seigneur une autre pour le marquis de Botta, pour être bien reçu à Florence. A ce sujet j'avois écrit au baron Charvet²³, notre chancelier de cour, actuellement en Lorraine, lequel m'a répondu que vous n'aviez aucunement besoin de cela, que le baron de St Odill à Rome, et le marquis de Botta à Florence reçoivent fort bien les artistes des Pays-Bas autrichiens.

Je le crois aussi, mon cher ami, que ces sortes de protection sont de point de conséquence, sur tout pour vous qui veut quitter Rome et rester peu de temps à Florence. J'ai bien connu marquis de Botta, et souvent parlé lorsqu'il estoit premier ministre ici, il fait un bon accueil aux artistes, il le[s] protège aussi, mais il n'est pas amateur assez pour les employer. En conséquence vous pourrez sans aucun obstacle lui voir et parler, dire qui vous êtes et déclarer l'intention que vous avez d'aller à Vienne. Il aime surtout les artistes de notre pays, et je suis très persuadé qu'il vous fera accueil le plus gracieux.

Vous trouverez ci incloses deux lettres de recommandation pour mes amis, auxquels je vous adresse à Vienne. Je vous les envoie ouvertes, mais je vous prie de les cacheter avant de les remettre. Vous serez peut-être surpris que je vous adresse à un valet de chambre et à un garçon de chambre. C'est parce qu'ils sont tres accrédités chez son A[ltesse] R[oyale] et vous savez, sans doute, que telles protections valent plus chez les grands seigneurs que toutes autres.

(f° 2) Au sujet de votre arrivée à Vienne, permettez moi, mon cher ami, que je vous joins ici quelques instructions. Les deux messieurs, auxquels

22 Titelvoerend baron de Saint Odile was in die tijd Mathieu Dominique Charles Poirat de la Blandinier (1715?-1775). Hij was van 1752 tot 1774 ambassadeur van Toscane in Rome, waar hij met veel luister de Villa Medici bewoonde, waarvan hij de tuinen liet heraanleggen. Hij was ook bijzonder in archeologische opgravingen geïnteresseerd.

23 Baron Charles Charvet de Vaudrecourt, was lid van de Raad van State en persoonlijke raadsheer van Karel van Lorreinen (wiens leraar hij vroeger was geweest). Zie *Groeten Brugschen Comptoir-Almanach*, 1774, p. 4-5.

je vous adresse, sont tous les deux de Bruxelles. Le valet de chambre est un des meilleurs violons de l'Europe et fort connu en Italie, où il a été; le garçon de chambre est très aimé de son maître et connoisseur. Je vous conseille de vous adresser surtout à lui, il est toujours avec S.A.R., qui se rapporte beaucoup à lui en protégeant les artistes. Je serai[s] d'avis aussi que vous portiez quelques petits tableaux de votre composition avec, ou que vous fassiez un [tableau] à Vienne, ne fût il qu'un portrait ou une tête, il est indifférent en quel genre, avant de vous présenter, car S.A.R. aime à voir de l'ouvrage, ayant souvent été trompé par les grandes apparences des médiocres artistes français. Cela vous fera connoître chez sa dite A.R., où étant une fois connu, vous n'aurez point de peine à vous induire chez S[a] M[ajesté].

Je vous ai parlé plus haut du baron de St Odill. Si j'aurais eu le temps de finir le dessin pour notre autel qui doit être exécuté en marbre à Rome, je vous l'aurais envoyé, mais je suis actuellement si chargé d'autres ouvrages, que je n'ai point le temps à y songer. Cela vous aurait sans doute donné l'entrée chez lui, ce que vous paroissez (*sic*) désirer par votre lettre. N'importe, je crois que vous pourrez l'aller voir et en lui demandant un passeport pour Vienne, lui parler de cet autel, ayant déjà reçu des lettres pour cela.

Il me reste à vous remercier pour la complaisance que vous avez eu de voir monsieur Piranesi²⁴ et de m'envoyer le catalogue de ses ouvrages. Ce catalogue est assez détaillé, mais je ne comprends pas pourquoi il met un prix appart pour chaque vue de Rome, sans fixer un prix total pour tout le corps de l'ouvrage qu'il dit former un grand atlas. A ce sujet, comme j'espère de recevoir encore une lettre de vous avant votre départ de Rome, je vous prie de m'informer du prix, en sequins²⁵, de la collection complète de tous les (f° 3) ouvrages du susdit seigneur Piranesi. Le plus difficile sera de le faire transporter ici, car je crois que la meilleure voie sera celle de la mer, comme la moins coûteuse - je veux dire d'attendre l'arrivée et le départ de quelque vaisseau hollandais à Civita Vecchia²⁶, qui les transporte en Hollande d'où il est facile de l'avoir ici. Si cependant, mon ami, vous connoissez quelque expédient pour cela, je vous prie de me le communiquer et mes obligations envers vous seront sincères.

24 Giambattista Piranesi (1720-1778), Italiaans architect en graveur, bekend om zijn etsen van de antieke bouwresten van het antieke Rome. Het door Faulte bedoelde corpus is vermoedelijk het bekende album *Antichità Romane* (1756).

25 Sequin (Ital. *zecchino*): gouden muntstuk, van wisselende waarde, destijds in omloop in Italië en in de Levant.

26 Civita Vecchia: havenstad aan de Tyrrheense Zee, ten NW van Rome gelegen.

Je finis en vous priant d'être persuadé de l'attachement le plus parfait avec lequel je suis,

Monsieur,

vôtre très humble et très
obéissant serviteur.
Joan[nes] Faulte.

Bruxelles, le 6 [janvier] de l'an 1765.

Bijlage II.

Brief van Bernard Verschoot aan architect Jean Faulte (1765)

BRUSSEL, *Koninklijke Bibliotheek, hs. II-1200 (karton 10, fardes 3, document 12)*

Parijs, de 25 oktober 1765²⁷

Mijnheer,

De tijd dat ik genoodzaakt was in elke stad te blijven om rijtuigen te vinden, heeft mij - de hele reis door - een aanzienlijke vertraging bezorgd en dat is er de oorzaak van dat ik pas de 23^e van deze maand om zes uur 's avonds [in Parijs] ben aangekomen.

Ik heb de eer u te zeggen, mijn dierbare vriend, dat ik een voorspoedige reis maak. En gisteren heb ik het genoegen gehad ter post uw brief te vinden, gedateerd van de 26^e van verleden maand, waarin ik de belangstelling lees die ge u zo vriendelijk zijt geweest te mijnen opzichte te willen betonen. Ik hoop dat ik ervoor kan zorgen dat u eer behaalt van de mij bewezen attentie en aanbeveling. Uit uw brief maak ik op dat ge me de vrijheid laat om de vermelde plafonds te schilderen, hetzij nu of in de lente, en dat ge mij de afmetingen zoudt toesturen die ik nodig heb om met de studie ervan te beginnen, ingeval ik nog enige tijd in Parijs zou willen blijven of in Brugge. Ik heb de eer u wat deze aangelegenheid betreft te zeggen, dat om een plafond degelijk te schilderen, men eerst de plaats zelf moet zien vooraleer met de compositie te beginnen. Want men moet zich schikken naar de plaats om een min of meer treffend (*piquant*)

27 Deze (origineel in het Frans geschreven) brief werd eerder al gepubliceerd door P.-E. Claessens in een bijdrage over B. Verschoot in *L'Intermédiaire des Généalogistes*, nr. 120 (nov. 1965), p. 312. Voor het gemak van de lezer brengen we de brief niet in het Frans (bij Verschoot wemelt het van grammaticale en spelfouten), maar in een woordelijke vertaling in het Nederlands, met behoud van de eenvoud van stijl waarin de brief gesteld is.

effect te bekomen. Ook ben ik van plan - vooraleer mijn beschermheren hier gezien te hebben - u te verzekeren dat ik binnen de veertien dagen zou vertrekken naar Brugge, waar ik slechts twee dagen zou verblijven; waarna ik mij naar Brussel zou begeven, waar ik de eer zal hebben u te zien bij mijn aankomst.

Ik bid u mij toe te staan om u twee voorstellen te doen. Het eerste betreft de studies die ik in Italië gemaakt heb, zowel in tekening als geschilderd; na ze hier bij de douane gelood te hebben, zou ik ze willen adresseren aan Zijn Koninklijke Hoogheid, met betaling van de vervoerkosten per rijtuig. Ik vraag u dit opdat de commies in Vlaanderen het niet zou verknoeien bij een onderzoek en tegelijk zou ik vrij van douanekosten zijn. Ik geloof dat ge dit gemakkelijk via uw vrienden kunt bekomen. Ik heb hetzelfde gedaan overal waar ik voorbijgekomen ben. Maarschalk Botta heeft mij tolvrij laten passeren door heel Toscanië en de heer markies d'Urfort, ambassadeur, heeft mij door heel Frankrijk laten passeren. Ik heb een brief van maarschalk Botta voor de ambassadeur van de Keizer, met name sieur de hertog van Starhemberg²⁸ in Parijs.

Het tweede voorstel is, of ik logement zou kunnen krijgen op kosten van de prins. Ik bid u mij uw mening terzake te zeggen. Als dat kan lukken, zou ik onmiddellijk al mijn spullen opsturen bij de eerst-beste gelegenheid. Ik vraag u mij zo spoedig mogelijk te willen antwoorden of het u mogelijk zal zijn, opdat ik de schikkingen zou kunnen nemen om alles in te pakken en om zo snel mogelijk te vertrekken. Want ik vrees dat, indien ik hier begin te werken, ik nooit uit Parijs weg zou kunnen geraken.

In afwachting van de eer van uw antwoord, wees ervan overtuigd dat ik met alle mogelijke vriendschap ben, Mijnheer, uw zeer nederige en gehoorzame dienaar.

(get.) B. Verschoot.

Geadresseerd: "A Monsieur, Monsieur Faulte, architecte de son Altesse Royal[e] à la Cour à Bruxelles".

28 Georg Adam prins von Starhemberg (1724-1807) was ambassadeur van Maria Theresia bij het Franse hof in Parijs, waar Bernard Verschoot hem ontmoet heeft.

Bijlage III.

Aanbeveling van Jean Faulte ten gunste van Bernard Verschoot (1765)

BRUSSEL, Koninklijke Bibliotheek, hs. II-1200 (karton 10, farde 3, document 13)

[Brussel] 11 november 1765²⁹

Bernard Verschoot, geboortig van Brugge, leerling van dhr. Garemijn, beroemd schilder, vertrok twaalf jaar geleden, nog zeer jong zijnde, van hier, na het behalen van de prijs van de academie voor schilderkunst etc. Aangekomen in Parijs, behaalde hij daar eveneens de drie eerste prijzen van de Koninklijke Academie van schilderkunst, beeldhouwkunst etc. Ter beloning van zijn talenten stond de Koning hem een pensioen toe met de toelating om zes jaren te gaan wonen in Zijn Academie te Rome. Hij maakte deze reis met de markies de Durfort³⁰, die zijn beschermheer was, en had de eer deze markies te vergezellen naar diens dubbele ambassade [resp.] aan het hof van de koning van Napels en van Venetië, hetgeen hem de mogelijkheid gaf om alles te bekijken en te bestuderen wat de scholen van Napels en van Venetië hebben voortgebracht aan het mooiste in de schilderkunst. Hij vestigde zich daarna in Rome waar hij verscheidene werken maakte waarvan hij veel eer en aanzien haalde als een groot schilder.

Gedurende deze zomer [van 1765] heeft hij besloten naar Wenen te gaan en zich daartoe naar Florence te begeven. De markies van Botta, die zijn talenten kende, weerhield hem daar enige tijd en bezorgde hem een voortreffelijk onthaal. De dood van Zijne Keizerlijke Majesteit³¹ doorkruiste echter zijn plannen en hij begaf zich op weg, omstreeks het midden van de voorbije maand (= oktober 1765) om naar zijn vaderland terug te keren.

29 Dit document werd eveneens, net als het vorige, gepubliceerd door P.-E. Claessens in *L'Intermédiaire des Généalogistes*, nr. 120 (nov. 1965), p. 313. Ook van dit stuk geven we hier niet het Franse origineel weer, maar een vertaling in het Nederlands. Het document vermeldt in *marginé* de foutieve datering 1763, terwijl het in feite in 1765 werd ingediend. Het kreeg in november 1765 goedkeuring in de "Raad van Financiën" (zie BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief, Secretarie van State en Oorlog*, nr. 1753, f° 10r: Résolution de S.A.R. - Renvoyé le 9 novembre 1765. - Extrait de Protocole du 6 novembre 1765: "Jean Faulte demande qu'il soit permis à Bernard Verschoot, Peintre, de faire entrer sans payer des droits ses études ... pour s'en servir pour l'exécution de deux plafonds du Palais de S.A.R. - Accord pour la libre entrée des peintures et desseins, que ce peintre apporte avec lui. (sign.) Le conseiller Paradis, rapporteur.").

30 Markies Jacques de Durfort-Civrac was de Franse ambassadeur van de koning der Beide Siciliën.

31 Keizer Frans I overleed te Innsbruck op 18 augustus 1765.

Hij bevindt zich momenteel in Parijs.

Daar Zijne Koninklijke Hoogheid³² hem had uitgekozen om twee plafonds te schilderen in zijn paleis, heeft hij zich direct hierheen (= naar Brussel) begeven. In dit verband vraagt hij U, zeer illustere Heren, dat zijn studies - zowel schilderijen als tekeningen - helemaal tol- en onderzoekvrij zouden mogen vervoerd worden doorheen alle gebieden van Zijne Majesteit, om hier te worden ontladen (*déchargés*) en hem tot model te dienen voor de uitvoering van de voornoemde twee plafondschilderingen. De schilder genoot diezelfde gunst in Italië en Frankrijk, zoals blijkt uit de hierbijgevoegde brief.

Ik onderteken en bevestig het hierbovenstaande als waarachtig.

(get.) Joan[nes] Faulte.

Bijlage IV.

Brief van academiedirecteur Jan Garemijn aan Bernard Verschoot (1771)

Uit het voormalig familiearchief-Verschoot (nu in privé bezit, X.D. te B.).

Mynheer,

Met dese occasie van Sieur Coppyn, timmerman, aen UE[dele] bekend, sende UE. eenighe van onse exemplairen die tot de feeste van onsen primus Suvéé hebben gedient. Waer het saecke wy UE. hadden mogen tot dese feeste ontfangen, UE - soo ick geloove - soude content hebben geweest. Want dese feeste zeer prachtig was ende een yder daer af ten hoogste heeft voldaan geweest, want men geen meerder pracht tot eenen intree aen een prins conde doen. En waer het saecke onsen bisschop³³ niet en hadde moeten de misse celebreren tot Brussel causa St. Thresia³⁴, syn koetse met zes peerden hadde gedient voor den primus ende den bisschop hadde met syne presentie oock de feesten bygewoont aen tafel. Onsen heer president heeft sanderdagh[s] den heer hoogh bally ende de geheele

32 Hiermee is uiteraard Karel-Alexander van Lorreinen bedoeld, de gouverneur-generaal der Zuidelijke Nederlanden.

33 De Brugse bisschop was Joannes Robertus Caimo (1754-1775), Brusselaar van geboorte, uit een oud-adellijke Milanese familie; als bisschop leidde hij een vrij luxueus leven.

34 Suvéés huldiging door de stad Brugge werd gehouden op 16 oktober, dat was daags na het patroonsfeest van de H. Theresia van Avila, waarop het naamfeest van keizerin Maria Theresia werd gevierd, hetgeen de aanwezigheid van de Brugse bisschop in Brussel noodzakelijk had gemaakt.

jointe³⁵ in syn huys aen een alderprachtigste noenma[e] ontfangen ende dan hebben de heeren hoogh bally, ende d'ander heeren feesten gegeven, im[m]ers alle daege kermisse, en ben blyde den primus vertrocken is. Den dagh van synen intree en vroght (=werkte) niemant; alleman was op de been, en hadden hunne huysen schoon verciert. Soo men alle daege de saeke vernieuwt met te seggen [dat] het wonder schoon was, hebbe [ick] vereert geweest van de gedeputeer[d]e van de academies van Gent, Cortrijcke etc. Im[m]ers in het stadhuis was het geselschap luysterlyc van alle persoonen van d'eerste rangh. En alhoewel het dien morgen van desen intree geheel quaet weder was, ende oock een orcaan, hebben wy godt lof geen (f° 2) de minste ongelucken gehad, ende dese treffelycke feeste is in een aldergewenst order geëyndigt tot eere van de schilderconst ende de Brugsche academie. UE. broeder Guill[au]m[e] heeft oock in de feeste met ons in het stadhuis ter tafel geweest, en is wonder content en een yder met hem. 't Present (=geschenk) tgone tMagistraet van Brugge aen den primus heeft gedaen, is seere schoon.

Hebbe briefuyt Rome ontfanen vanden 8. octobre ende men schrijft my dat Mr. Verhaegen van Loven (= Leuven) aldaer met groot reputasie was, ende hadde vertelt [dat] ick over een jaer by hem tot Loven hadde geweest, ergo als hy weder naer Brabantsal comen, en sal men niet meer hooren [dat] hy den vereesen Rubbens [is], maer hy is den vereesen Titien³⁶. Maelfeyt den ousten³⁷ is tot Brugge gearriveert van Rome; synen jonsten broedere is crancksinnig en sit vas[t] (=zit opgesloten), dit van verwaenthey.

Eyndighe met te gelooven UE. nog welvaerende syt en ick oock. Maer hebbe in geen twee maenden iets gevrocht met 't penseel. Suvée heeft al wat van daer de oorsaek geweest.

Groete UE. en blyve oprechtelyk, Mynheer, UE. Dienaer.

J. Garemyn.

Brugge den 10^{en} novembre 1771.

35 Jointe: de stadsmagistraet.

36 De Venetiaanse schilder Titiaan (1477-1576), met wie Verhaeghen wordt vergeleken als diens "verrezen" alter ego.

37 De gebroeders Eustachius (° 1736) en Jozef (° 1745) Maelfeyt, zonen van Eustachius sr. en Anna Leut, waren allebei oud-leerlingen van de Brugsche Academie. De oudste, Eustachius, kunstschilder, was in 1766 primus van de klas naar model en trok daarna naar Parijs en Rome en was ook enige tijd soldaat in Napels, vooraleer naar Brugge terug te keren. Zijn jongere broer Jozef was tekenaar. Ook hij reisde door Frankrijk en naar Rome, maar moest in 1775 wegens krankzinnigheid terugkeren. Zie D. DENDOOVEN, *De Brugsche Academie in de 18e eeuw*, Brussel, onuitg. lic.verh. VUB, 1994, hfdst. 4 (noot 1109/15-16).

Bijlage V.

Uitnodiging vanwege Academiedirecteur Paulus de Cock³⁸ aan Bernard Verschoot (1780)

Uit het voormalig familiearchief-Verschoot (nu in privé bezit, X.D. te B.).

Brugge den 29 februari 1780.

Myn Heer,

Naer seer minsaeme groetenisse en twyfele geensins of Ul. hebt mynen lesten [brief] door Mr. Dumortier³⁹ ontfangen. En sende Ul. volgens belofte een vermaen billiet inhoudende de manier op welcke wy den H. Suvéé gaen ontfangen. Voorders belieft Ul. van het geselschap te syn, sult ons veel eere en plaisier doen. Onsen Heer president Simon⁴⁰ gaet ten dien eynde aen de Heeren der jointe en de Heeren gedeputeerden een grooten diné geven. Blyvende, na doende (?) de complementen aen Jof[frouw] Ul. Lief[s]te en aen onse night,

Ul. Dienaer,

Paulus de Cock.

Ben wederom in veel
ambras met die saecke.

- 38 De briefschrijver Paulus de Cock was zelf een oudleerling van de Brugse Academie, primus van de klas naar plaaster in 1741 en primus in de architectuurklas in 1743. In 1748 trok hij naar Parijs en Valenciennes. In 1775 werd hij directeur van de Brugse Academie, in opvolging van Jan Garemijn, en bleef in die functie tot aan zijn dood in 1801. Zie D. DENDOOVEN, *De Brugse Academie ...*, passim.
- 39 Het is ons niet bekend wie hier is bedoeld. Was deze Mr. Dumortier misschien verwant met Catharina Dumortier, de tweede vrouw van Bernard Verschoots jongste broer Guillielmus?
- 40 President der Academie was toen sieur François Xaverius Simon, tevens schout der stad Brugge. Zie *Den grooten Brugschen comptoir almanach voor het jaer 1781*, p. 162.

Bijlage VI.

Brief van Guilielmus Verschoot aan zijn broer, de schilder Bernard Verschoot (s.d. = 1782)

Uit het voormalig familiearchief-Verschoot (nu in privé bezit, X.D. te B.).

Seer Beminde Monfrère⁴¹,

Hebbe UE. Brief van den 28 januari wel ontfangen, benevens die van den 11 februari, waer uyt verstaende UE. ongesontheit, het welcke my drouve geweest heeft om hooren, jae meer inwendig als dat ick nog uytwendig hebbe betoont, benevens matante ende myn doghter Maria Anna⁴², alsoock myne huysvrauwe; maer hope met godts gratie dat UE. alaest (=vlug) sult herstelt syn, als UE. maer u corasie (=courage) niet en laet vallen, ende moet het somer tydt syn, neemt daerin pasientie (=patiëntie), en peyst: “alsdan gaen ick eens de veranderinge gaen beseghtigen van de brugsche kom die werdig (=waardig) is om sien, als oock de vergrootinge van de stadt Hostende benevens het dun (=duin) lant van Blanckenberge. Ick versekeren UE. dat sulcke gedaghten UE. sullen dienen tot gesontheit. Ende waer (=ware) het saecke dat UE. den intrest vande vojasje (=voyage, reis) wederhiel[d], wel peyst integendeel godt sal het voorsien. Neemt een exempel naer my, als ick over ses jaeren (=1776) met myn been gebroken lag drye maenden lanck, berooft van een vrouwe⁴³, die al myn troost was / (p. 2) wel, hadde ick dan myn gedaghten niet latten vallen op een ander [vrouw], en peysende “Soo haest als ick maer te been en can ge-

- 41 De briefschrijver, Guilielmus Joannes Verschoot (Brugge 31.12.1733-02.12.1814), timmerman van beroep, was de jongste broer van de schilder Bernard Verschoot. Guilielmus Verschoot huwde tweemaal, resp. op 4 april 1758 met Maria Dhondt en op 21 mei 1776 met Catharina Dumortier (†1832). Uit zijn eerste huwelijk had Guilielmus tien kinderen, geboren tussen december 1759 en augustus 1768; van die tien kinderen zijn er (ten minste) acht op zeer prille leeftijd gestorven. Uit zijn tweede huwelijk werden tussen oktober 1777 en februari 1787 nog eens zes kinderen geboren, van wie er vier jong gestorven zijn; één van de twee overlevenden uit dat tweede huwelijk was het oudste kind, Catharina Jacoba (Brugge, 01.10.1777-01.01.1860), dat op 7 januari 1807 in Brussel huwde met de plafonneerder Clement Joseph Ursmare Philippart (°Anveloy, 02.01.1771), met wie ze vier kinderen kreeg, in Brugge geboren tussen juni 1807 en november 1816. De jongere dochter, Maria Theresia Norbert (Brugge 03.09.1783-01.01.1858), bereikte eveneens een leeftijd van bijna 75 jaar.
- 42 Anna (Maria) Verschoot (Brugge, 15.05.1762-02.03.1829) was het derde kind en de oudste dochter van Guilielmus Verschoot uit diens eerste huwelijk met Maria Dhondt.
- 43 Verwijst naar het overlijden van zijn eerstevrouw, Maria Dhondt († 24.12.1775), “zes jaar geleden”. De brief moet dus in februari of maart 1782 geschreven zijn als antwoord op Bernards brieven van 28.01 en 11.02.1782.

raecken, ick gaen daer al wederom aen”, gelyck het gebleken heeft. Want als ick voor den pastoor stont⁴⁴, hadde nog een stock noodig ter oorsaecke dat ick nog niet ten vollen herstelt en was, so siet daer uyt “naer lyden komt ordinairelyck verblyden”. Ende troost UE. daer mede, gy sult alhaest herstelt syn.

Wat aengaende myn neglesentie van op UE. brief niet geantwoort te hebben, de reden hiervan is dese: myn swaeger met syn vrouwe en de ander brugssche jouffrauwe hadden my voor hun vertreck versoght van een briefken met hun voor UE. mede te geven ende ick UE. daerin kennende, hebbe dat wel willen vernegliseren, hebbe hun versoght van ons de complementen aen UE. te doen. Dan hebbe ick willen waghden naer hun afkomste van hun vojasio, om hun te hooren spreken, hoe sy het al gestelt hebben op hun vojasio en hoorende dat sy by UE. wel onthaelt geweest hebben, dat heeft my pleyssier gedaen. Maer masuer UE. beminde heeft den nagel op het hoofd geslaegen als sy tegen UE. seyde dat het sekerlyck syn vrouwe was, dat can ick versekeren buyten veel andere dat het een houwelyck is / (p. 3) maer vinde dat belagge-lyck [*lacune wegens beschadiging van de bovenrand*] ... willen paseren voor jongman, ick en bestaen alsoo niet; al hadde ick van te vooren getimmert, nog en soude ick niet laeten te paseren voor getrauw, te weten als ick getrauw soude syn gelyck hy is.

Het is nu al 7 à 8 maenden dat myn huys voor een refusie (=refuge) dient; hier tegen UE. geseyd, en wenste wel dat sy al in menasie waeren om den ambras, maer hope dat het sal lucken van dese somer, vermidts sy een huys hebben alhier dat hun compiteert, maer het is verpagt en de menschen gaen daeruyt, soo dat sy sekerlyck een heynde daervan sullen maecten; hy is tot Hostende anterprineur (=entrepreneur) ende heeft aldaer diefrente huysen aengenomen “sloter in d’handt” te leveren : het eene heeft hy aengenomen 15 000 guldens en het ander 16 500 guldens, het welcke een heynde moet nemen, alheer ick can weten of hy daer voordeel by sal doen of niet, waer aen ick grootelyckx twyffelen, immerts ten syn myn affeyrens niet. Niettegenstaende sal ick my wachten van nievers (= nergens) geen borge te teekenen. Versoucke UE. van aen hem niet te spreken dat ick van syn affeyrens aen UE. geschreven hebbe, als hy by UE. nog mogelyckx soude komen. Waarmede blyve met de complimenten aen UE. beminde, UE. dienstwillige dienaer ende broeder,

Guillielmus Verschoot.

44 Verwijst naar zijn tweede huwelijk, op 21 mei 1776, met Catharina Dumortier.

In margine staat nog volgende toevoeging geschreven :

Bidde UE. van myn negligentie te vergeten ick sal in het toekomende beter en opservanter in UE. regart syn, wenshende UE., benevens Masuer ende sone⁴⁵ een goet salig nieujaer, vervult met alle zegen ende gesontheit.

45 Die zoon was Jean Charles Joseph Verschoot (Brussel 1776-na 1834), zoon van Bernard Verschoot en Catharina Josepha van Gelder.

Koen Goeminne

Analyse van het profiel en de bestraffing van de bunkerbouwers in Vlaanderen na de Tweede Wereldoorlog

‘20 juni 1945. Voor de krijgsraad van Brugge verschijnt de aannemer M.H. Als bestuurder van een bouwfirmag gespecialiseerd in gewapend beton, wordt hij door de substituut-krijgsauditeur W. Declercq beticht van economische collaboratie. Declercq eist de doodstraf, daarbovenop willen het openbaar ministerie en de Belgische overheid een torenhoge schadevergoeding. De reden voor dit alles: bouwen voor de bezetter uit winstbejag. Vanaf 1941 speelde M.H zich immers rijk met de aanleg van vliegvelden in Noord-Frankrijk voor de Luftwaffe. In 1943 startte de bouwfirmag met diverse werken voor de Organisation Todt. Hierbij werd het kursaal in Oostende afgebroken en verscheen er in de plaats een gigantische bunker, als onderdeel van de befaamde Atlantikwall. Overall in Oostende en omstreken werden onder auspiciën van deze bunkerbouwer versterkingen en luchtafweergeschut neergepoot. Het bedrijf floreerde en zag zijn aantal werknemers stijgen van 40 naar 150 man. M.H verdedigde zich door te stellen dat hij werd opgeëist door de bezetter. De rechter oordeelde echter dat deze opeisingsargumentatie niet opwoog tegen de gretigheid waarmee hij voor de Duitse bezetter wou werken. De conclusie van de krijgsauditeur was dan ook een terdoodveroordeling ‘bij middel den wapens’. Het doek viel over het betonimperium van deze aannemer uit Oostende.’²

Dit verhaal is het relaas van één van de 1.060 mensen die na de Tweede Wereldoorlog werden bestraft voor economische collabo-

¹ Dit artikel is gebaseerd op het onuitgegeven K. GOEMINNE, *De repressie van economische collaboratie bij de aannemers aan de Belgische kust betrokken bij de bouw van verdedigingswerken voor de bezetter*. Masterpaper, UGent, 2010, promotor prof dr. Dirk Luyten, 191 p.

² BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Dienst archieven, Sectie incivisme, 575/B/45, strafdossier van M. Hermant, krijgsraad Brugge, 20 juni 1945.

ratie. Bijna zeventig jaar na de oorlog blijven over de economische collaboratie en de repressie (de vervolging en bestraffing ervan) verschillende vooroordelen bestaan in Vlaanderen. Zo zou er een Vlaams-Waals onderscheid in strafmaat zijn geweest, waarbij dan de idee leeft dat de idealistische Vlaming slachtoffer werd van een wraakzuchtig België. Voorts wordt gedacht dat de kleine collaborateurs na de oorlog zwaarder zouden bestraft geweest zijn dan de grote. En een derde bewering is dat er net na de bevrijding, onder druk van de publieke opinie, zwaardere straffen zouden uitgesproken zijn door het gerecht; wie het eerst een proces kreeg, zou dan het meest benadeeld zijn.

In deze bijdrage worden deze drie opvattingen uitgediept en kritisch onderzocht aan de hand van de strafdossiers van de bunkerbouwers aan de Belgische kust, bewaard in het Brusselse Justitiepaleis.³ De centrale vragen hierbij zijn wie deze mensen waren en hoe ze werden aangepakt door het gerecht na het verdrijven van de Duitse bezetter.

Het onderzoek

Terwijl de repressie van politieke en militaire collaboratie zeer goed gedocumenteerd is, blijkt dit bij andere vormen van collaboratie veel minder het geval. Zo was de repressie van economische collaboratie tot voor kort een blinde vlek. Het is dan ook verwonderlijk dat over de groep van collaborateurs waar rond 1944-1946 in de politiek de hevigste onrust ontstaan was, eigenlijk de meest elementaire informatie tot voor kort ontbrak.

Een belangrijk algemeen werk voor wie zich wil inlezen in het thema van de collaboratie is dat van Luc Huyse en Steven Dhondt.⁴ De studie van Dirk Luyten geeft aanvullend een specifiek kader voor het onderzoek naar de economische collabora-

3 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Dienst archieven, Sectie incivismisme.

4 L. HUYSE en S. DHONDT, *Onverwerkt verleden: collaboratie en repressie in België, 1942-1952*. Leuven, 1991, 312 p.

tie.⁵ In beide werken wordt geopperd dat de meest aangewezen manier om de economische collaboratie te bestuderen een diepteonderzoek met een sectorale focus is. Hierbij dienen de straf-dossiers van de veroordeelden geanalyseerd te worden. Voor ons onderzoek werden 25 strafdossiers onderzocht, die betrekking hebben op 40 personen. Deze personen vormden de harde kern van bunkerbouwers aan de Belgische kust. Alle dossiers werden, op vier Gentse na, behandeld voor de krijgsraad van Brugge.

De geschiedenis van de muren die het duizendjarig rijk moesten beschermen

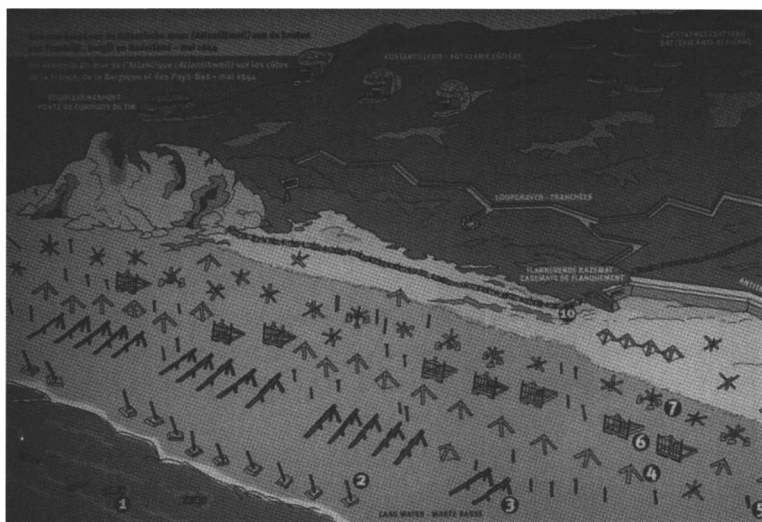
De evolutie van de kustverdediging in Vlaanderen valt tijdens de Tweede Wereldoorlog grofweg op te delen in twee grote periodes. De periode voor de *Atlantikwall*, tot maart 1942, en de periode na de bouw van deze Atlantische muur. Bij de evolutie en uitbouw van deze kustverdediging werd steeds het principe gevolgd dat wanneer de kwaliteit en het aantal aanwezige troepen daalde, de kustverdediging sterker moest uitgewerkt worden.⁶ In die optiek werd met de bouw van de *Atlantikwall* begonnen in maart 1942. Op dat moment werd immers beslist dat de West- en Noord Europese kusten enkel konden beveiligd worden tegen een mogelijke geallieerde aanval door een *neue Westwall*. Het moest een ondoordringbare gordel van bunkers worden, waarop de vijand zichzelf zou vastrijden. Het idee voor een verdediging met echte muren werd ook op andere plaatsen toegepast. Naast de *Atlantikwall* bouwden de Duitsers de *Ostwall* (aan de grens met Polen), de *Westwall* (aan de grens met Frankrijk en België) en de *Südwall* (langs de Middellandse Zee).⁷

Voor de bouw van de *Atlantikwall* bestond de Duitse kustverdediging in België vooral uit een aantal veldversterkingen en licht betonnen constructies op strategische punten, zoals in de ha-

5 D. LUYTEN, *Burgers boven elke verdenking? Vervolg van de economische collaboratie in België na de Tweede Wereldoorlog*, Brussel, 1996, p. 157.

6 A. VAN GEËTRUYTEN, *De Atlantische muur. Deel 1, De bouwheren*, (België onder de wapens, 17), Erpe, 2000, p. 7.

7 F. PHILIPAERT, *Atlantikwall. Bunkers van de Tweede Wereldoorlog in België*, Antwerpen, 2014, p. 43.

De Atlantische muur, een ondoordringbare aaneenschakeling van bunkers en versperringen van Noorwegen tot Spanje (Brussel, Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis).

vens van Nieuwpoort, Oostende en Zeebrugge. In deze fase van de oorlog was Duitsland immers in het offensief en dit vertaalde zich in het ontbreken van een sterke kustverdediging. Nadat duidelijk werd dat Groot-Brittannië onder eerste minister Churchill niet van plan was het op een akkoord te gooien met Duitsland om het wereldimperium te verdelen, was een confrontatie niet meer te vermijden. Met operatie *Seelöwe* zou Duitsland de macht over het Kanaal en Engeland trachten te verwerven. Om de luchtslag boven Engeland efficiënt te kunnen aanpakken, was de aanleg van vliegvelden langs de Belgische kust prioritair. En verwacht werd dat de Britten weerwerk zouden bieden door met een landingsvloot ergens tussen Frankrijk en Nederland op het vasteland te komen. De nieuwe verdedigingswerken moesten dan ook vooral bescherming bieden tegen de schepen die deze landing zouden uitvoeren.

De *Luftwaffe* deed voor de bouwwerken vanaf de zomer van 1940 reeds beroep op de *Organisation Todt*, het rijksaannemersbedrijf

genoemd naar de oprichter *Fritz Todt*. Deze organisatie zou in de loop van de oorlog uitgroeien tot de grootste bouwheer van de *Atlantikwall*.

De Duitse troepen die aan de verovering van het Westen hadden deelgenomen, werden in staat van paraatheid gebracht om de aanval op Engeland te kunnen inzetten.⁸ Met de succesvolle verovering van Frankrijk, Nederland en België fris in het geheugen heerste een optimistisch gevoel over een korte, intensieve invasie van Engeland. Uit volle borst zongen de staalhelmen “Denn wir fahren, denn wir fahren, denn wir fahren, gegen Engeland”. Toen de invasie uiteindelijk van start ging, werden de Duitsers echter minder hoopvol op een snelle verovering. De *Royal Air Force* met zijn snelle *Spitfires* bleek immers een geduchte tegenstander te zijn. Het grootste probleem was de grote afstand die de Duitse piloten met hun toestellen moesten overbruggen. Terwijl de Britten snel brandstof en munitie konden opladen en terug vertrekken, moesten de Duitsers veel verder vliegen om zich van het nodige te voorzien. Daarnaast konden de Duitse bommenwerpers met hun grote brandstoftanks veel verder vliegen dan de hen escorterende gevechtsvliegtuigen, die noodgedwongen rechtsomkeer moesten maken. Hierdoor verloren de logge bommenwerpers vaak net voor hun doel de essentiële luchtsteun en vielen ze ten prooi aan de Britse jachtvliegtuigen. Daarbovenop hinderde het Britse sterk geavanceerd radarsysteem de Duitse piloten.⁹ Na het fiasco van de *Battle of Britain* werd het duidelijk dat een aanval op Engeland uitgesteld zou worden; een mogelijke tegenaanval van over het Kanaal werd nu zelfs een mogelijkheid. Daarom werden de West-Europese verdedigingswerken vanaf 1941 verder uitgebouwd. Militair strategische plaatsen zoals havensteden werden sterker verdedigd, en er werden kustbatterijen gebouwd. Onmiddellijk na de slag om Engeland ging het echter nog steeds om open betonnen of bakstenen stellingen, waarin het geschut geplaatst werd.

8 J.M. PYLYSER, *Kustvolk in de vuurlijn. Deel 3, De Atlantikwall (1942-1944)*, Middelkerke, 2003, p.16.

9 A. SAX, *Bezette kust: leven in de schaduw van de Atlantikwall*, Antwerpen, 2014, p. 42.

Gezien het Duitse luchtoverwicht aan het westelijk front werd nog niet direct gevreesd voor een massieve aanval.¹⁰

Het omslagmoment voor de kustverdediging kwam er vanaf september-oktober 1941 naarmate het Oostfront meer en meer manschappen begon op te eisen. *Operatie Barbarossa* was volop aan de gang en de Duitse troepen verloren er enorm veel manschappen.¹¹ De aan het westfront achterblijvende divisies bestonden nu vooral uit oudere en jonge onervaren soldaten, wat sterkere stellingen nodig maakte. Het oorlogsverloop op land had duidelijk gevolgen voor de situatie aan de kust. Op 14 december 1941 werd dan ook door het *Oberkommando der Wehrmacht* (O.K.W.) het 'Erweiter Befehl für den Ausbau der Kanalküste zum neuen Westwall' uitgevaardigd.¹² *Generalfeldmarschall* Gerd von Rundstedt kreeg het bevel over de werken in België, Nederland en Frankrijk. December 1941 was niet alleen een keerpunt in de Duitse visie op de kustverdediging, maar wordt ook gezien als het meest fundamentele keerpunt van de Tweede Wereldoorlog.

Het definitieve plan voor de *Atlantikwall* kwam, na een moeizame opstart, rond augustus 1942 echt aan uitvoering toe. Er werd opdracht gegeven voor de bouw van 15.000 bunkers langs de kusten van Noorwegen tot Spanje. Deze bunkerbouw was essentieel om de 300.000 manschappen, nodig voor de kustverdediging, in te positioneren. Het einddoel van deze gigantische bouwdrift moest een ononderbroken lijn worden die een invasie kon tegenhouden en de verdedigende manschappen en geschut veilig stellen.¹³ Deze Atlantische 'muur' bestond in de praktijk uit verschillende bunkers en bunkercomplexen in de duinen op een afstand van elkaar, waarbij het geschut een zo wijd mogelijk bereik moest hebben. Ter bescherming van de bunkers werd een hindernissenparcours van mijnen, prikkeldraad en andere obstakels op het strand aangelegd.

10 A. VAN GEETRUYEN, *De Atlantische muur*, p. 10.

11 Operatie Barbarossa was de codenaam van de Duitse inval in Rusland die startte op 22 juni 1941.

12 A. VAN GEETRUYEN, *De Atlantische muur*, p. 13.

13 F. PHILIPAERT, *Atlantikwall. Bunkers van de Tweede Wereldoorlog*, p. 49.

Het Duitse concept van een bunkergordel ter verdediging steunde op het idee dat een vijandelijke aanval diende gefragmenteerd te worden. De vijand moest zich immers opsplitsen om alle weerstandshaarden één voor één op te ruimen. Terwijl de vijand daarmee bezig was, zou er voldoende tijd blijven om een tegenaanval voor te bereiden met troepen van achter de verdedigingslinie. Elke batterij in de verdediging moest in staat zijn om minstens 60 dagen te kunnen functioneren zonder hulp van buitenaf op het vlak van voorzieningen en voorraden.¹⁴

In de eerste plaats werden U-boot steunpunten en havens voorzien van bunkers van het *Ständige* (zware) type, met een betondikte tussen de 2 en 3,5 meter. De havens werden als prioritair gezien op de *Freie Küsten*. Het systeem van *Stützpunkte* (een aanschakeling van batterijen, bunkers en versperringen over een groter gebied) trad nu definitief in voege, waarbij vooral aandacht was voor Breskens, Zeebrugge en Oostende. De voor potentiële landingen strategisch belangrijkste kuststroken moesten verder worden uitgebouwd tot ondoordringbare verdedigingslinies. Aan iedere verdedigingsstelling werd een definitieve belangrijkeheidsgraad gegeven, afhankelijk van de ligging en de kans op een geallieerde aanval.¹⁵

Om de nodige bouwwerken vlot te laten verlopen was er nood aan een reorganisatie ten opzichte van de pre-*Atlantikwall* periode. Er werd een ingewikkeld systeem ontwikkeld met een duidelijke hiërarchische structuur, eigen aan een militaire organisatie. Het zwaartepunt kwam te liggen bij de *Festungspionierstäbe* en de *Organisation Todt*. Alle bunkers in de *Atlantikwall* waren van een bepaald type en werden gebouwd volgens een vastgelegd plan op een bepaalde locatie. De coördinerende *Festungspioniere* waren belast met het opstellen van bunkerplannen voor de bouw van de *Ständige* bunkers en met het nagaan welke bunkertypes het best waar geplaatst werden. De vastlegging van de definitieve inplan-

14 F. PHILIPAERT, D. PEETERS en A. VAN GEETRUYEN, *De Atlantikwall. Van Willemstad tot de Somme*. Tielt, 2004, p. 34.

15 A. VAN GEETRUYEN, *De Atlantische muur*, p. 18-20.

ting in het terrein was het werk van een speciale verkenningsstaf van de plaatselijke infanteriedivisies. Voor de eigenlijke bouw van de bunkers werd aanvankelijk beroep gedaan op verschillende instanties. De *Organisation Todt* zou zich vanaf 1943 echter opwerpen tot de bouwmeester bij uitstek en het merendeel van de bouwwerken voor haar rekening nemen. Voor het Westen werden deze werken uitgevoerd door de *O.T. Einsatzgruppe West*.

Concreet leidde de *Organisation Todt* dus de werken. Daaronder bestond er een waternetstelsel van grote Duitse of lokale ondernemers (*General Unternehmers*) die op hun beurt verder beroep deden op onderaannemers. Terwijl de *Festungspioniere* en de *O.T.* bij de aanvang van de werken vooral met Duitse bouwfirma's samenwerkten, veranderde dit naar het einde van de oorlog toe. Naarmate de werken belangrijker en groter werden, is meer en meer beroep gedaan op plaatselijke bouwondernemingen in onderaanneming. Toen rond eind 1943 een grotere bescherming van Duitsland zelf nodig was, en meer Duitse bouwfirma's zich binnen hun landsgrenzen terugtrokken, kregen de plaatselijke burgerbouwfirma's bijna het alleenrecht op de uit te voeren werken. Zo werden deze plaatselijke bouwfirma's hoofdaannemers, die dan zelf eventueel nog onderaannemers konden aanwerven.¹⁶

Bij het vervaardigen van de bunkers werd een specifiek stramien gevolgd. De bouwmaterialen werden via spoorbanen naar de juiste plaats gebracht. Daar werd dan het skelet van de bunkers gemaakt, die bestond uit twee houten bekistingen waartussen dan het beton kwam. De zwaarste bunkers werden voorzien van een modern buizenstelsel voor luchtverfrissing, elektriciteit, afwatering en communicatie. Eenmaal de beton voldoende droog was, werd de bekisting verwijderd en kon het camoufleren beginnen.¹⁷ Met verf en camouflagenetten veranderden de bunkers tot een onderdeel van het omliggende landschap. Sommige bunkers waren voorzien van een dak of beschilderd met ramen en deuren om

¹⁶ A. VAN GEETRUYEN, *De Atlantische muur*, p. 52-53.

¹⁷ A. SAX, *Bezette kust*, p.66.

de indruk te wekken dat het om gewone burgerwoningen ging. Tussen de bunkers onderling werd een gangenstelsel aangelegd, zodat de manschappen zich vlot van de ene naar de andere plaats konden bewegen en de vijand weerstand konden bieden waar het nodig was.

De *Atlantikwall* onderging eind 1943-begin 1944 nog een laatste korte aanpassing na inspecties van Generaal Veldmaarschalk Erwin Rommel op de Europese stranden. De voormalige ‘woestijnvos’ was aangesteld als algemeen inspecteur van versterkingen in het westen en hechte aanzienlijk meer belang aan de *Freie Küsten* dan *Von Ründstedt* deed. De ‘slag om Europa’ zou volgens Rommel op de kusten uitgevochten worden en niet in de zwaar-bewapende havens. De kusten werden daarom voorzien van talrijke obstakels en mijnevelden. En verder in het binnenland moesten velden onder water gezet kunnen worden om er de zogenaamde *Rommelasperges* te plaatsen.¹⁸

Een passage in het boek van Meyers en Selleslagh geeft een idee van de massale omvang van de werken: ‘De ganse kust is versperd met prikkeldraad die voorzien is van toestelletjes die alarm maken wanneer ergens de draad werd doorgeknipt. Alle villa’s op de Zeedijk zijn ondermijnd. Langs de hele lengte van de zeedijk zijn ondergrondse gangen gemetseld die met de villa’s, met de gangen in de duinen alsook onderling met elkaar in verbinding staan. Deze gangen zijn bijna iedere 50 meter voorzien van gemetste schietstanden voor mitraillette of lichte DCA. Deze schietstanden zijn tot nu toe nog allemaal onbezet. De deuren en vensters langs de zeezijde der villa’s zijn op het gelijkvloers toegemetst en de straten zijn dichtgemetseld met een muur van 2,5 a 3 meter hoog. Achter de muur bevindt zich dan nog pantserversperring en prikkeldraad.’¹⁹

18 Dit zijn palen die aangebracht werden op velden om een luchtlanding tegen te gaan, al dan niet met een explosieve kop. Deze obstakels werden in de volksmond ook wel aangeduid als ‘pit en stake’.

19 W. MEYERS en F. SELLESLAGH, *De vijand te lijf. De Belgen in het verzet*, Antwerpen, 1984, p. 34.

Bundesarchiv, Bild 1011-291-1213-20
Foto: Müller 1 August 1942

Een bunker van de *Atlantikwall* in aanbouw, augustus 1942 (Bundesarchiv Duitsland).

De landing in Normandië op 6 juni 1944 maakte abrupt een einde aan het idee van een 'onneembare vesting'. Ondanks de gigantische verliezen aan geallieerde zijde, werd deze verdedigingslijn immers bij de eerste grote beproeving doorbroken. De *Atlantikwall* had niet standgehouden en een ontruiming van de aanwezige verdedigingsstroepen was nodig. Belangrijk werd nu om de *Westwall* te verbeteren en Duitsland veilig te stellen voor de nakende geallieerde opmars. De aan de kust gelegen infanteriedivisies vertrokken vanaf augustus 1944. De kuststellingen werden vernietigd en onbruikbaar gemaakt.²⁰ De eens zo roemrijke en onneembare *Atlantikwall* begon aan een periode van verval.

De bunkerbouwers aan de Belgische kust

Wie zich schuldig maakt aan economische collaboratie overtreedt artikel 115 van het Belgisch Strafwetboek. Dit artikel luidt als volgt:

20 H. SAKKER en J.N. HOUTERMAN, *Atlantikwall in Zeeland en Vlaanderen gedurende opbouw en strijd, 1942-1944*. Rijswijk, 2000, p. 41.

‘Met de dood wordt gestraft: hij die hen (de vijanden van de staat) helpt door het verschaffen van soldaten, manschappen, geld, levensmiddelen, wapens of munitie’. Dit artikel 115 is na de Eerste Wereldoorlog zeer ruim geïnterpreteerd zodat veel handelingen strafbaar werden gesteld. In 1914-1918 weigerde het merendeel van de industriëlen immers te werken voor de Duitse bezetter. Na de oorlog was het dan ook zeer duidelijk dat de zeldzamen die toch hadden samengewerkt met de bezetter, de echte verraders waren en dat deze dan ook hard moesten bestraft worden.²¹ Na de Tweede Wereldoorlog lag de kwestie echter een stuk moeilijker. Tussen 1940 en 1944 hadden de Belgische industriëlen, in afwezigheid van de gevluchte regering, er immers voor gekozen om voorwaardelijk samen te werken met de bezetter. Door deze politiek ‘van het minste kwaad’ zou een totale economische catastrofe zoals in 1914-1918 vermeden worden. Het fundament van deze economische gedragslijn tegenover de bezetter werd uitgestippeld door het Galopin Comité en vastgelegd in de zogenaamde Galopin doctrine. Deze doctrine werd genoemd naar de gouverneur van de Société Générale, de toenmalige grootste holding van het land. Het Galopin Comité bestond uit een groep vooraanstaande industriëlen, bankiers en bedrijfsleiders die als schaduwkabinet de economische en sociale lijn uitstippelden in België. Deze gedragslijn vond vooral navolging in de grote industrieën. Na de bevrijding hebben veel collaborerende ondernemers zich hierachter trachten te verbergen om hun activiteiten te verrechtvaardigen. De vraag was echter of de rechterlijke macht zou meestappen in hun verhaal. Als het gerecht niet iedereen op het schavot wou zetten, was een even strikte interpretatie van het artikel 115 van het Belgisch Strafwetboek, zoals na de Eerste Wereldoorlog, onmogelijk.²² Een strikte instemming met de Galopin doctrine hield dan weer het risico in van te lichte bestraffing.

Krijgsauditeur-generaal Ganshof Van der Meersch moest de moeilijke knoop rond de economische collaboratie ontwarren en

21 M. VAN DEN WIJNGAERT e.a., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen, 2004, p. 180.

22 D. LUYTEN, *Burgers boven elke verdenking?*, p. 25-28.

dus concreet beslissen over de interpretatie en toepassing van artikel 115. Als hoofd van de rechterlijke macht en ‘architect van de repressie’ gaf hij met rondzendbrieven aan de auditoraten en op vergaderingen met zijn auditeurs het vervolgingsbeleid vorm.²³ Ganshof ijverde voor een strenge bestraffing, waarbij de vervolging van kleine ondernemers niet de prioriteit was.²⁴ Opvallend was dat hij de criteria voor vervolging en bestraffing veel ruimer interpreteerde dan het Galopin Comité deed.²⁵ Het gevolg was dan ook een blijvende spanning tussen de rechterlijke macht en de economische elite.

Bij zijn opdracht bevond Ganshof zich daarenboven ook middenin een politiek krachtenveld. Zijn beleid werd vanuit verschillende hoeken en vanuit verschillende allianties betwist. In het algemeen beschouwd was er politiek links met de stelling dat er strenger moest bestraft worden en dat de grote economische collaborateurs teveel buiten schot bleven. Daarnaast waren er de katholieken, later ook gesteund door de liberalen, die de zakenwereld vertegenwoordigden en aanstuurden op een mildering.²⁶ In de strijd om hun visies door te drukken, lieten de verschillende belangengroepen het niet na de publieke opinie op een handige manier te bespelen. Het vermoeden bestaat dat veel van de mythes rond collaboratie in dit conflict hun oorsprong vonden. Te midden van deze politieke tegenstellingen probeerde Ganshof zijn visie door te drukken, wat hem wisselend succes opleverde. In de strafdossiers die voor dit onderzoek geanalyseerd zijn, is het gemakkelijk aan te tonen dat het debat grotendeels gepolitiseerd was. Zo zetelde (de latere minister) Joseph Pholien als advocaat in het strafproces van één van de grootste bunkerbouwers. Op het moment van het proces was Pholien echter eveneens actief als katholiek parlementslid en deed

23 J. GOTOVITCH en C. KESTELOOT (eds.), *Het gewicht van het oorlogsverleden*. Gent, 2003, p. 76.

24 D. LUYTEN, ‘Grote en kleine ondernemers tijdens de repressie van de economische collaboratie: kanttekeningen bij de discriminerende werking van de Galopin-doctrine, de strafwet en de consequenties voor het vervolgingsbeleid’, in: *Belgisch tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 76 (1998), nr. 2, p. 525-526.

25 J. GOTOVITCH en C. KESTELOOT (eds.), *Het gewicht van het oorlogsverleden*, p. 99.

26 D. LUYTEN, *Burgers boven elke verdenking?*, p. 42.

hij publieke uitspraken over de berechting van economische collaboratie. Ondertussen schreef het socialistisch blad 'De Volkswil' over ditzelfde proces de volgende harde woorden: 'C. mag niet aan het executiepeloton ontsnappen'.²⁷

Portret van de bunkerbouwers

Het hier uitgevoerde onderzoek naar de bestraffing van een groep bunkerbouwers levert een algemeen beeld op. De gemiddelde bunkerbouwer aan de Belgische kust was bij veroordeling 41 jaar oud; de gemiddelde collaborateur een twintiger. Alle bunkerbouwers waren mannen; voor alle vormen van collaboratie in België gaat het in 88% om mannen.²⁸ Het waren in hoofdzaak grote aannemers; slechts in beperkte mate ging het om zeer grote ondernemingen en in geen enkel geval om een kleine onderneming.²⁹ Met deze resultaten kunnen we alleszins al de opvatting nuanceren dat, althans voor de bouwsector, enkel de kleine bedrijfjes zouden bestraft geweest zijn.

De activiteiten van de bunkerbouwers bestonden in het rechtstreeks of onrechtstreeks uitvoeren van werken van militaire aard. In het merendeel van de gevallen maakten de uitgevoerde werken deel uit van de aanleg van de *Atlantikwall*. De *General Unternehmers* hielden zich bezig met de lucratieve bouw van zware bevel- en munitiebunkers en bunkers voor afweergeschut, en werkten rechtstreeks voor de bezetter. De firma's NV Byttebier en Cornelis waren hierbij de grootste en voerden de zwaarste taken uit, zoals de bouw van *Ständige* bunkers en het optrekken van geschutstanden.

27 BRUSSEL, *Justitiepeleis*, Dienst archieven, Sectie incivisme, krantenknipsel uit 'De Volkswil', 01.09.1946 in straf dossier van C.

28 Zowel Luc Huyse als Aline Sax in *Voor Vlaanderen, volken Führer*. Antwerpen, 2012 komen uit op 88%. Aangezien beide onderzoeken voldoende straf dossiers omvatten, beschouwen we deze cijfers als representatief.

29 Inzake de indeling van de collaborerende ondernemingen hanteren we het systeem van Dirk Luyten: kleine ondernemers bij een retributie (geldboete na de oorlog) van minder dan 1 miljoen frank; grote ondernemers bij een retributie tussen de 5 en de 50 miljoen frank; zeer grote ondernemers bij een retributie van meer dan 50 miljoen frank.

Terwijl de firma Cornelis het stuk van de *Atlantikwall* tussen Wenduine tot aan de Franse grens bouwde, werden de werken in oostelijke richting vanaf Wenduine tot aan de Nederlandse grens door de Gentse firma NV Byttebier uitgevoerd. De firma Byttebier bouwde verder ook nog anti-tankmuren en onderaardse gangen. Tot de belangrijkste werken behoorden de Tobrukstelling³⁰ in Knokke, stellingen in Bredene, stellingen in Steene, de *Tirpitz 1* en 2 stellingen te Raversijde, de *Von Leepstelling* in Middelkerke, de *Auerstadt- en Stella Marisstelling* te Lombardsijde, de *Tilly-Nicolasstelling* in Nieuwpoort, de *Von Runstedt-, Mannstein-, Wrangel- en Wissenlagerstelling* in De Panne en de *Von Schlieffenstelling* in Adinkerke. In samenwerking met de firma Cornelis werd te Bredene een twee kilometer lange *Pantzergrabe* aangelegd. Naast deze kustwerken was de firma Byttebier nog actief in het uitvoeren van militaire werken in Noord-Frankrijk en aan de tweede Duitse verdedigingslinie bij de IJzer. Verder werden er werken uitgevoerd aan militaire vliegvelden, zoals het aanleggen van startbanen in Epinoy, Vlamertinge en Ursel. Te Kwatrecht werd de *SS Polizei-Reichsschule Flandern* ingericht.³¹ De firma Cornelis bouwde naast de zware bunkers overdekte loopgrachten, prikkeldraadversperringen, ondergrondse kazernes en uitkijktorens. Ook werden strandversperringen aangelegd die verbonden waren met zeemijnen. Deze mijnen kwamen bij aanraking met een landingsvaartuig tot ontploffing. Verder voerde Cornelis zeer veel camouflagewerken uit, waarbij bunkers tot woonhuizen werden gecamoufleerd. Naast de uitbouw aan de kust werd de *Atlantikwall* door deze laatste bouwfirmas ook in de diepte uitgebouwd, met werken tot in Diksmuide, Roeselare en Kortrijk.³²

De omvang van de werken van deze grote ondernemers liet zich

30 Een 'Tobruk' is een Duitse eenmansbunker, ontworpen voor het gebruik van een machinegeweer. Deze bunker ontleende zijn naam aan de Noord-Afrikaanse stad Tobruk, waar het Duitse leger deze soort bunkers voor het eerst gebruikte.

31 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Dienst archieven, Sectie incivismisme, 327/B/49, uiteenzetting der zaak in strafdossier van de gebroeders Byttebier, krijgsraad Gent, 23 september 1946.

32 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Dienst archieven, Sectie incivismisme, 283/B/49, uiteenzetting der zaak en deskundig verslag in strafdossier E. Cornelis, krijgsraad Gent, 27 juni 1947.

ook voelen in de evolutie van het aantal werknemers en in hun winstcijfers. De firma NV Byttebier telde in 1940 200 arbeiders en in 1944 2.000. Tijdens de oorlog vertienvoudigde het aantal werknemers dus, terwijl de omzet verzesvoudigde.³³ De firma Cornelis zag zijn personeelsaantal tussen 1939 en 1944 oplopen van 269 tot 4.063; de winsten bedroegen gedurende de oorlog 31.818.817 frank. Van de uitvoerde werken tijdens de oorlog was 87,5% voor de bezetter en 77% vond plaats aan de kust.³⁴

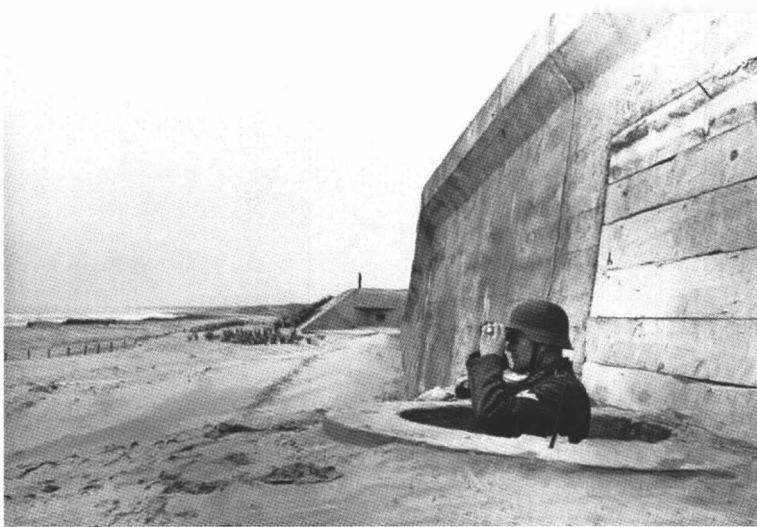
De kleinere aannemers voerden meestal lichtere werken uit, zoals de aanleg van manschapsbunkers en barakken, de bouw van veldwerken en de aanbreng van prikkeldraadversperringen. Daarnaast werden vaak ook infrastructuurwerken in de bunkers zelf uitgevoerd, zoals de aanleg van ventilatiebuizen en schilderwerken. Deze aannemers werkten voor de *Organisation Todt*, de *Luftwaffe*, de *Wehrmacht* en de *Festungspionierstab*, al dan niet rechtstreeks of in onderaanneming van de voornoemde hoofdaannemers. Hun inzet en betrokkenheid varieerden in de tijd en per bedrijf, en waren zeer verschillend: sommige onderaannemers werkten naar het einde van de oorlog toe rechtstreeks voor de bezetter en bouwden ook zware bunkers, terwijl anderen heel de bezetting lang in onderaanneming bleven opereren en vooral lichtere werken uitvoerden. Daarnaast waren deze bedrijfjes soms terzelfdertijd onderaannemer en aannemer. Hun personeelsverloop en winstcijfers zijn niet eenduidig. Bepaalde aannemers kenden een personeelstoename; bij anderen bleef het personeelsbestand stabiel of daalde zelfs naar het einde van de oorlog toe. Een goede interpretatie van al deze ontwikkelingen wordt bemoeilijkt door het feit dat veel bedrijven hun boekhouding na de oorlog vernietigden of vervalsten, zodat een stijgend zakencijfer niet steeds kan gelijk gesteld worden met een toenemend aantal personeelsleden en omgekeerd. De gerechtsdeskundigen die tijdens de collaboratie-

33 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Dienst archieven, Sectie incivism, 327/B/49, deskundig verslag in strafdossier van de gebroeders Byttebier, krijgsraad Gent, 23 september 1946.

34 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Dienst archieven, Sectie incivism, 283/B/49, deskundig verslag in strafdossier E. Cornelis, krijgsraad Gent, 27 juni 1947.

processen verslagen moesten opstellen en de werkelijke intenties van de beklagden in beeld brengen, baseerden zich veelal noodgedwongen op andere bronnen zoals brieven, opeisingsbevelen en getuigenissen.

Bij de onderzochte aannemers is het opvallend dat slechts iets meer dan de helft het beroep reeds voor de bezetting uitoefende. In de andere gevallen was er sprake van een transformatie van onderneming en dus van opportunisme. De ondernemers die veranderden van stiel, deden dit meestal uit financiële overwegingen; slechts in enkele gevallen waren er ideologische elementen mee gemeoid.

Bundesarchiv, Bild 1011-283-1580-13

Foto: Witte | 1944, Antfang

Een Duitse soldaat op de uitkijk langs de *Atlantikwall*, begin 1944 (Bundesarchiv Duitsland).

De bestraffing

Over alle sectoren heen genomen blijkt 66,3% van de vonnissen inzake economische collaboratie uitgesproken in Vlaanderen.³⁵ Betekent het dan dat de Vlamingen harder werden aangepakt dan

35 J. GOTOVITCH en C. KESTELOOT (eds.), *Het gewicht van het oorlogsverleden*, p. 91.

de Walen en dat er sprake was van een anti-Vlaamse repressie? De sociaaleconomische telling van 1937 toont aan dat er gewoon al meer ondernemingen waren in Vlaanderen dan in Wallonië. Bovendien was er in het zuidelijke landsdeel vooral zware industrie gevestigd. En aangezien de Galopin doctrine in deze grote industrietakken beter werd nageleefd, was er ook minder vervolging.³⁶ Ook de geografische ligging speelde een rol. In Vlaanderen, en specifiek nog aan de kust, was er een grote vraag naar plaatselijke ondernemers om de Duitse infrastructuur te bouwen. Deze enorme concentratie van vraag naar nieuwbouw, onderhoud en uitbreiding van militaire infrastructuur op de luttele 67 km kustlijn, verklaart mede het hoge aantal vonnissen in de bouwsector in Vlaanderen. De grote vraag naar ondernemers in combinatie met meer en kleinere ondernemingen in Vlaanderen, maakte de 'kans' op economische collaboratie er veel hoger. Verder mag ook niet vergeten worden dat naarmate de bezetting en de ermee gepaard gaande armoede vorderde, er steeds minder opdrachten waren om burgerlijke bouwwerken uit te voeren. Militaire werken uitvoeren voor de bezetter werd dan ook financieel interessanter.

Hoe kon de idee van een Vlaams-Waalse tegenstelling ooit zo wijdverspreid geraken? Koen Aerts stelde: 'De algemene toestand in België vormde allerminst een uitzondering op die in onze buurlanden. Ook daar waren er regionale verschillen in de rechtspleging door de staat, waren er excessen tijdens de bevrijdingsdagen of bij interne zuiveringen in de privésector. Het enige verschil is dat de perceptie er niet wordt vertekend door twee identiteitscategorieën die vandaag politiek actueler zijn dan ooit. Landverraders heten er landverraders, en dat adagium wordt er doorgaans niet aangevuld met één of ander regionaal gebonden prefix als taal of bodem.' De reden waarom het beeld van een anti-Vlaamse repressie zo gemakkelijk ingang vond, moeten we zoeken in de bruikbaarheid van deze gedachtegang. Politiek betekende de repressie voorstellen als een middel om de Vlaamse beweging te breken,

36 J. GOTOVITCH en C. KESTELOOT (eds.), *Het gewicht van het oorlogsverleden*, p. 90-92.

wind in de zeilen van een prille Vlaams-nationalistische partijvorming. Daarnaast konden de vele collaborateurs vergoelikt worden via een aantrekkelijke kromme redenering als ‘aangezien de repressie anti-Vlaams was, waren diegenen die gestraft werden, enkel gestraft omdat ze zich voor Vlaanderen geëngageerd hadden.’³⁷ Deze gedachten vonden gretig ingang en versterkten de idee van onrechtvaardigheid. Zo speelden ze in het voordeel van het beeld van een anti-Vlaamse repressie. De eigenlijke misdaad of de collaboratie kwam al snel in de schaduw te staan van het gevolg, de bestraffing.³⁸ Aerts stelt dan ook dat een vergelijking op basis van de verschillende rechtbanken waarschijnlijk dichter bij de realiteit aanleunt. Daarenboven is bij een grondig onderzoek naar rechtsongelijkheid tevens een incorporatie van andere parameters zoals het politiek klimaat, lokale realiteiten, het milieu van de actoren en de invloed van de media noodzakelijk. Als conclusie pleit Aerts voor het schrijven van een sociale geschiedenis van de collaboratie en repressie, die rekening houdt met de bredere context en structuren.³⁹

De collaboratie in cijfers.⁴⁰

- Na de Tweede Wereldoorlog kregen 53.005 collaborerende Belgen een criminele of correctionele straf opgelegd. Hiervan werden 1.060 individuen bestraft voor economische collaboratie.
- 2.940 collaborateurs kregen de doodstraf, waarvan 242 veroordeelden effectief de dood met de kogel stierven (ter vergelijking: in Nederland kregen 138 mensen de doodstraf, waarvan er 36 officieel uitgevoerd werden).
- In 1945 zaten er 39.258 collaborateurs in de gevangenis of een interneringskamp; tien jaar later zaten er nog maar 3 gestraften in de cel; in 1975 zaten er geen collaborateurs meer in de cel.

37 K. AERTS, ‘De bestraffing van de collaboratie na de Tweede Wereldoorlog: mild in Vlaanderen en streng in Franstalig België?’, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 73 (2014), nr. 1, p. 58-60.

38 K. AERTS, *Repressie zonder maat of einde? – De juridische re-integratie van collaborateurs in de Belgische Staat na de Tweede Wereldoorlog*, 2014, p. 13.

39 K. AERTS, *De bestraffing van de collaboratie*, p. 58-63.

40 K. AERTS, *Repressie zonder maat of einde?*, 558 p.

Uit het onderzoek naar de bouwsector is gebleken dat krijgsauditeur-generaal Ganshof Van der Meersch geen specifiek vervolgingsbeleid voor deze sector ontworpen had. Toch konden de bunkerbouwers maar moeilijk ontsnappen aan strafvervolging door het gerecht. Een analyse van de circulaire van Ganshof toont aan dat artikel 115 van het Belgisch Strafwetboek zeer ruim geïnterpreteerd moest worden. Zo stelde de circulaire van 22 maart 1945 dat het leveren van cement voor schuilplaatsen en vliegvelden gelijkgesteld werd als de levering van 'wapens en munitie'. Verder werden criteria voor vervolging ingesteld, waarbij transformatie van onderneming, winstbejag en uitbreiding om aan de Duitse bestellingen te kunnen voldoen, een grote rol speelden.⁴¹ De circulaire van 9 juli 1945 stelde dat naast de bouw van bunkers en kazernes, ook het plaatsen van elektriciteit en sanitair in militaire installaties moest vervolgd worden.⁴²

De vraag is echter in welke mate er rekening werd gehouden met de instructies van de krijgsauditeur-generaal. Zijn de instructies terug te vinden in de strafdossiers van de onderzochte groep collaborateurs?

Voormalig bakker en schepen uit Heist J. Dhauw had zich tijdens de oorlog omgeschoold tot aannemer. Zijn bedrijf specialiseerde zich in het vervaardigen van camouflagenetten en in het leveren van materiaal aan de *Wehrmacht* zoals koorden, draad, heidekruid en verf. Het geleverde materiaal werd aangewend om versterkingen aan de kust te camoufleren. Daar hij 300 man werk verschaftte, had hij naar eigen zeggen gehandeld om de werkloosheid in Heist tegen te gaan. Vanuit zijn schepenambt zou hij dit verplicht zijn aan de gemeenschap. Hij verklaarde verder dat hij wou beletten dat pro-Duitse personen de bouwwerken zouden leiden en dat hij als schepen dan maar liever zelf de touwtjes in handen nam. De deskundige van het gerecht was er echter van overtuigd dat het Dhauw vooral om de grote inkomsten verbonden aan het produ-

41 D. LUYTEN, *Burgers boven elke verdenking?*, p. 32-34.

42 D. LUYTEN, *Burgers boven elke verdenking?*, p. 85-86.

ceren voor de bezetter te doen was. Er werd volgens de krijgsraad geoordeeld dat er overduidelijk sprake was van economische collaboratie uit winstbejag. Tevens was een mogelijke verplichting om de werken uit te voeren uitgesloten. Zijn omscholing van bakker tot aannemer was hierbij een verzwarend element. Dhauw kreeg in eerste aanleg de doodstraf en een som van 65 miljoen frank werd als retributie tot eigendom van de schatkist verklaard. Een bedrag van 70 miljoen frank moest betaald worden aan de Belgische Staat. In beroep kon hij zijn straf echter herleiden tot 20 jaar dwangarbeid; de andere strafelementen bleven ongewijzigd.⁴³

E. Van Der Cruysse uit Blankenberge was reeds voor de bezetting handelaar in grondstoffen en zette tijdens de oorlog zijn activiteit voort. Hierbij leverde hij voor 52% van zijn zakencijfer aan Duitse firma's of firma's die werkten voor de bezetter. De leveringen bestonden uit rijnzand, cement, keien, betonstukken en andere bouwstoffen waarmee de kustverdediging kon opgetrokken worden. Zo meende de krijgsraad dat het door de leveringen van Van Der Cruysse mogelijk werd om een *Flak*batterij en de batterij *Hindenburg* in Uitkerke uit te bouwen. De door de betichte geleverde betonplaten werden gebruikt voor de bouw van loopgrachten, terwijl betongewelven bunkers overdekten. Daarnaast wees het onderzoek ook uit dat hij vloeren en faiencetegels in bunkers in België en Nederland, en in het *Soldatenheim* te Blankenberge had geplaatst. Als verdediging stelde de betichte dat er geen sprake was van winstbejag, aangezien het zakencijfer vier keer lager lag aan het einde van de bezetting dan voor de oorlog en intussen ook het aantal werklieden gehalveerd was. De opgestreken winst zou net voldoende geweest zijn om zijn gezin te onderhouden. Verder betwistte hij dat het bewezen was dat de geleverde bouwmaterialen gediend zouden hebben voor werken die vielen onder artikel 115 van het Belgisch Strafwetboek. Verschillende opeisingsbrieven moesten ten slotte aantonen dat er sprake zou zijn van morele dwang. De Brugse krijgsraad oordeelde de betichte toch schuldig

43 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Dienst archieven, Sectie incivisme, 964/G /45, uiteenzetting der zaak, deskundig verslag, verhoor, vonnis en arrest in het strafdossier van J. Dhauw, krijgsraad Brugge, 28 juni 1945.

aan economische collaboratie en gaf geen gehoor aan de door de verdediging opgeworpen rechtvaardigingsgrond dat de geleverde bouwmaterialen niet als wapens en munitie kunnen beschouwd worden ‘overwegende dat de woorden wapens en munitie van artikel 115 van het Strafwetboek in den breedsten zin dienen uitgelegd als al datgene wat een oorlogvoerende macht of leger te velde nodig heeft’. Ook was er volgens de krijgsraad wel degelijk sprake van winstbejag en handelen uit vrije wil. Het deskundig onderzoek bracht aan het licht dat er gesjoemeld was met de boekhouding. Naast de elementen aangedragen door dit onderzoek was er nog een brief uit september 1943 gericht aan de Duitse bouwleiding van doorslaggevend belang. Hierdoor werd duidelijk dat de verdachte er alles had aan gedaan om zoveel mogelijk te kunnen leveren aan de bezetter. Het ontbreken van vroegere veroordelingen werd als verzachtende omstandigheid gezien. Van Der Cruysse werd in eerste aanleg veroordeeld tot zeven jaar opsluiting en 2.074.325,4 frank werd als retributie eigendom van de schatkist. Dit bedrag was bekomen door het totaal van de leveringen aan de *Wehrmacht* waarvoor een opeisingsbrief bestond (6.159,6 frank) af te houden van het totale bedrag aan leveringen (2.080.485 frank). De Belgische Staat kreeg 1 miljoen frank schadevergoeding toegewezen.⁴⁴

Uit de strafdossiers van de onderzochte groep bunkerbouwers blijkt duidelijk dat er rekening werd gehouden met de instructies van de krijgsauditeur-generaal. Zowel transformatie van onderneming, winstbejag en uitbreiding van de zaak om aan de Duitse bestellingen te kunnen voldoen, werden altijd en zonder uitzonderingen bestraft. Alle werken met een onroerend militair karakter werden vervolgd. Het ging niet alleen om de bouw van militaire infrastructuur zoals bunkers en veldwerken, maar eveneens over bijvoorbeeld de plaatsing van elektriciteit en sanitair in militaire installaties.

44 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Dienstarchieven, Sectie incivisme, 471/B/45, uiteenzetting der zaak, deskundig verslag, verhoor en vonnis in het strafdossier van E. Van Der Cruysse, krijgsraad Brugge, 22 mei 1945.

In de onderzochte groep lag het aantal doodstraffen op 20%. Dit is opmerkelijk hoog, rekening houdend met het feit dat dit de zwaarste straf was en in Vlaanderen 'slechts' in 4,2% van de gevallen van economische collaboratie voorkwam.⁴⁵ Alle ter dood veroordeelden waren aannemers die zware bunkers hadden gebouwd en hierbij grote winsten hadden opgestreken. Terwijl in Vlaanderen voor de volledige bouwsector in 41,3% van de gevallen in eerste aanleg criminele straffen werden uitgesproken, was dit voor deze onderzochte groep 60%. De reden voor de zware bestraffing moet gezocht worden in de aard van de activiteiten: ze hadden vaak een militair karakter, waardoor ze in principe altijd strafbaar waren. Daarnaast waren de uitgevoerde werken meestal in de openbaarheid gebeurd, zodat de feiten nadien niet konden verloochend worden. Eerder dan dat er sprake was van een kloppijacht op aannemers, moet het hoge aantal vervolgingen verklaard worden door de aard van hun activiteiten.

Zoals eerder aangehaald hadden de wijzigende politieke krachtsverhoudingen een invloed op het vervolgingsbeleid. Onmiddellijk na de bevrijding tot september 1945 lag de strafmaat hoog. Onder druk van de publieke opinie werden de wraakgevoelens toen immers gekanaliseerd via een harde bestraffing door de rechters en parketmagistraten.⁴⁶ In alle onderzochte aannemersprocessen van het jaar 1945 werden zware straffen uitgesproken. In meer dan de helft van de gevallen ging het om criminele straffen.⁴⁷ Hierbij moet wel rekening gehouden worden met het feit dat het gerecht er voor opteerde om de vervolgingen aan te vatten bij de middelgrote ondernemers, die goederen met een militair karakter hadden geleverd.⁴⁸ In deze 'voorbeeldprocessen' werd dan ook streng gestraft, aangezien de feiten quasi onweerlegbaar waren.

Luc Huyse en Steven Dhondt stellen dat vanaf oktober 1945 tot

45 D. LUYTEN, *Burgers boven elke verdenking?*, p. 146.

46 L. HUYSE en S. DHONDT, *Onverwerkt verleden*, p. 249.

47 Een criminele straf is een gevangenisstraf van meer dan vijf jaar, zo ook de doodstraf en levenslange opsluiting.

48 J. GOTOVITCH en C. KESTELOOT (eds.), *Het gewicht van het oorlogsverleden*, p. 81.

juni 1947 de strafmaat een pak lager kwam te liggen, om vervolgens na juli 1947 weer te stijgen. Bij de onderzochte groep aannemers wordt deze these bevestigd. Vanaf eind 1946 werden duidelijk lichtere straffen uitgesproken. De belangrijkste verklaring hiervoor ligt in een soort van 'correctiebeleid' dat eind 1946 - begin 1947 werd gevoerd. Men wenste te streven naar een meer evenwichtige strafmaat en naar de re-integratie van collaborateurs.⁴⁹

Vanwaar deze koerswijziging? De toenmalige regering, bestaande uit een coalitie van socialisten en christendemocraten, was het er over eens dat de collaboratie onmiddellijk na de bevrijding te hard was aangepakt en dat een correctie zich opdroeg. Het automatisch opleggen van hoge straffen zorgde immers voor rechtsongelijkheid en liet geen onderscheid meer toe tussen zware en lichte gevallen van collaboratie.⁵⁰ Verder speelde een economisch motief mee: volle gevangenissen kostten de schatkist immers handenvol geld en deze situatie was niet houdbaar. Ten slotte vreesde men dat het repressiebeleid op de duur schadelijk zou zijn voor het voortbestaan van de nationale eenheid: er zou een soort 'opstandelingenleger' kunnen ontstaan dat België van binnenuit kon bedreigen.⁵¹ De grootste bekommernis was nu de heropbouw van België bewerkstelligen en dat werd bemoeilijkt door van collaborateurs een soort tweederangsburgers te maken. De haat moest wijken voor een gebaar van verzoening.⁵² Met andere woorden: hoe verder in de tijd een zaak voor de krijgsraad verscheen, hoe groter de kans op een mildere bestraffing.

49 L. HUYSE en S. DHONDT, *Onverwerkt verleden*, p. 170.

50 L. HUYSE en S. DHONDT, *Onverwerkt verleden*, p. 249.

51 L. HUYSE en S. DHONDT, *Onverwerkt verleden*, p. 151.

52 Deze uitdrukking komt van CVP-voorzitter De Schrijver (*Parlementaire Handelingen*, Kamer, 26 maart 1947, p. 4).

Ronald Van Belle

De Gelder Madonna (Groeningemuseum Brugge)

De “Meester van het geborduurde loof” en de “Meester van de Madonna van Gelder”.

In 1971 verwierf de Belgische Staat te Londen een paneel met Madonna met kind gekroond door twee engelen afkomstig uit de verzameling Van Gelder (Ukkel-Brussel) (fig.1).¹ Het paneel werd in bestendige bruikleen toevertrouwd aan het Groeningemuseum. Van deze Madonnavorstelling zijn er nog vier andere, uit vrijwel dezelfde tijd (ca. 1479-1500) doch door verschillende meesters geschilderd, te weten te Edinburg (National Gallery), te Williamstown (Sterling and Francine Clark Art Institute), te Rijsel (Musée des Beaux Arts) en in het Minneapolis Institute of Art (vroegere verzameling E.Pröhl, Amsterdam).² Deze laatste versie werd door Friedländer (1926) toegeschreven aan de *Meester van het geborduurde loof* (fig.2). Er werd toen beweerd dat de versie van Minneapolis het origineel zou zijn waarnaar de voornoemde varianten gekopieerd werden en dat in het verleden ook vaak ten onrechte aan de *Meester van het geborduurde loof* werden toegeschreven. De Brugse versie werd evenwel door Dirk De Vos beschreven als het meest kwaliteitsvolle en ook als de vroegst dateerbare uit de reeks. Hij beschouwde het als anoniem Brussels (?) van het einde van de 15de eeuw.³

De versies zijn niet allen gelijk. Te Rijsel en te Minneapolis zit de Madonna voor een open landschap, terwijl die van Brugge op

1 D. DE VOS, *Stedelijke Musea Brugge. Catalogus schilderijen 15de en 16de eeuw*, Brugge, 1979, p. 61-62. Inventaris nr. o.1660.I; A. JANSSENS DE BISTHOVEN, M. BAES-DONDEYNE & D. DE VOS, *De Vlaamse Primitieven. Groeningemuseum-Brugge*, deel 1, Brussel, 1981, p.31-36 & pl. XIV-XXVI.

2 JANSSENS DE BISTHOVEN, BAES-DONDEYNE & DE VOS, *Vlaamse Primitieven*, p. 36-37.

3 JANSSENS DE BISTHOVEN, BAES-DONDEYNE & DE VOS, *Vlaamse Primitieven*, p.38.

Madonna met kind gekroond door twee engelen, "Meester van de Madonna van Gelder", ca. 1500. © Musea Brugge-Groeningemuseum.

een bank met brokaat zit dat verder naar boven als een erebehang doorloopt; hierachter is een afsluiting wat als voorstelling van de Maagd in een "besloten hof" kan geïnterpreteerd worden. De Madonna wordt hier ook gekroond, wat niet het geval is bij de andere exemplaren. Volgens Dirk De Vos vormt de Brugse Madonna

Madonna met kind, "Meester van de Grog Madonna" (Aert van den Bossche?), eertijds als werk van de "Meester met het geborduurde loof" geïdentificeerd. Minneapolis Institute of Art (vroegere verzameling E.Pröhl, Amsterdam).

een compilatie van twee verschillende composities van Rogier van der Weyden die tot één geheel werden samengevoegd en is er ook invloed van de Meester van Flémalle (Robert Campin)⁴ waar te nemen. Het exemplaar van Rijsel was één van de blikvangers van de

4 JANSSENS DE BISTHOVEN, BAES-DONDEYNE & DE VOS, *Vlaamse Primitieven*, p.33.

in 2005 te Rijsel gehouden tentoonstelling over de *Meester van het geborduurde loof* en het werd als een basiswerk van deze meester beschreven.⁵ Het was duidelijk dat al de schilderijen die aan deze meester werden toegeschreven een heterogene groep vormen en Didier Martens verdeelde die in drie groepen. Het Brugse exemplaar kreeg de noodnaam “*Meester van de Madonna van Gelder*” naar de vroegere Brusselse bezitter en vormde volgens deze vorser het sleutelwerk van een groep waaraan ook een Diptiek met de voorstelling van “*Sint Lucas die het portret tekent van Maria met Kind*”⁶ (Dijon, Musée des Beaux-Arts) en het *Portret van Jeroen van Busleyden* (Hartford, Wadsworth Atheneum) konden gevoegd worden. De sterke gelijkenis van de Brugse Madonna met die van Dijon kan niet geloofend worden en wijst op een Brussels milieu. Martens wees ook op een detail dat tot dan toe door iedereen over het hoofd werd gezien : het getijdenboekslot vertoont een klein wapenschild dat nog niet geïdentificeerd was (fig. 3). Volgens Martens werd het Brugse paneel gemaakt op bestelling en zou de identificatie van het schild kunnen leiden tot de opdrachtgever van het schilderij. Op grond van haar onderzoek van de ondertekening is Maryan Ainsworth evenwel van mening dat de te Brugge bewaarde “*Gelder Madonna*” uit hetzelfde atelier komt als de “*Maria en Kind*” van Minneapolis en zou het dan ook in Brugge ontstaan zijn.⁷ Het Minneapolispaneel wordt aldaar toegeschreven aan mogelijk de “*Master of the Grog Madonna or Aert van den Bossche*”⁸, formerly the Master of the Embroidered

5 F. GOMBERT & D.MARTENS, *Le Maître au Feuillage brodé, Primitifs Flamands. Secrets d’atelier*, Lille, 2005.

6 Hierbij wees hij erop dat de Vlaamse schilders van de 15de en 16de eeuw, in navolging van van der Weyden, vaak hun trekken gaven aan Sint-Lucas en stelde als hypothese dat het rechterzijluik, gezien de sterke individuele trekken van de evangelist, misschien een autoportret van de schilder zou zijn (GOMBERT & MARTENS, *Le Maître*, p.62-64).

7 M. AINSWORTH, ‘The Master of the Embroidered Foliage Group - a Brussels or a Bruges workshop?’ in: F. GOMBERT & D.MARTENS (ed.), *Le Maître au Feuillage brodé. Démarches d’artistes et méthode d’attribution d’oeuvres à un peintre anonyme des anciens Pays-Bas du XVe siècle. Actes du colloque Lille, Palais des Beaux Arts 23 et 24 juin*, Rijsel, 2007, p.150-163; V. BÜCKEN & G. STEYAERT, *De erfenis van Rogier van der Weyden. De schilderkunst in Brussel 1450-1520*, Tielt, 2013, p. 290-291.

8 Aert van den Bossche was als schilder actief te Brussel en te Brugge in de late 15de eeuw. Zijn bekendste werk is een triptiek vervaardigd in opdracht van de Brusselse schoenmakersgilde met de voorstelling van het “Martelaarschap van Sint-Crispinus

Foliage, c.1492-1498". Het dendrochronologisch onderzoek van Dr. Peter Klein leidde evenwel tot nieuwe bevindingen omtrent de vervaardigingsdata van de verschillende panelen en Klein stelde het volgende schema van aanwending voor⁹:

Brugge: de stam werd ten vroegste geveld in 1474. Het gebruik situeert zich vaak 10 jaar daarna, dus misschien geschilderd tussen 1476 en 1482;

Edinburg: tussen 1479 en 1493;

Rijsel: tussen 1487 en 1493;

Minneapolis: tussen 1492 en 1498;

Williamstown: tussen 1494 en 1500.

Dit is evenwel een theoretische benadering en een paneel kan evengoed later aangewend geweest zijn.

Identificering van het blazoen: de familie van Orley-Valentin van Orley

Op de exemplaren van Williamstown en van Brugge vertoont het getijdenboek een slot. Maar enkel het slot van het Brugse paneel vertoont een klein onopvallend wapenschildje (fig.3) en dan nog aan de binnenkant van het slot. Men kan dit beschrijven als "van zilver twee palen van keel" wat overeenstemt met het wapen van de familie "van Orley".¹⁰

Terwijl volgens Didier Martens de identificering ervan aanwijzingen zou kunnen opleveren aangaande de opdrachtgever, zijn wij van mening dat de zeer discrete voorstelling op het slot eerder wijst op de uitvoerder, en is het schildje op te vatten als een discrete signatuur van de schilder, zo verborgen zelfs dat ze tot vóór de vermelding van Martens (2005) onopgemerkt was gebleven!

en Crispinianus " ca. 1494/98 (Nationaal Museum te Warschau). Zie ook G. STEYAERT, 'The Master of the Embroidered Foliage and Art van den Bossche', in: GOMBERT & D.MARTENS, *Le Maître au Feuillage brodé. Démarches*, p. 173-183.

9 P. KLEIN, 'Dendrochronological Analyses of Some paintings of the Master of the Embroidered Foliage', in: GOMBERT & MARTENS, *Le Maître au Feuillage brodé. Démarches*, p. 99-104. Men situeerde gewoonlijk de vervaardiging van het Brugse paneel ca. 1500.

10 A. GALAND, *The Flemish Primitives VI- The Bernard van Orley Group*, Brussel, 2013, p.37 en n. 3 met verdere verwijzing naar Le Maire en Wauters.

Slot met wapenschild, *Madonna met kind* "Meester van de *Madonna van Gelder*", Brugge.

Wapenschild van Barend van Orley, op de "*Job en Lazarus polyptiek*" (Museum voor Schone Kunsten, Brussel).

Men kan zelfs spreken van een crypto-signatuur. Opdrachtgevers laten gewoonlijk hun wapenschild op een meer opvallende plaats afbeelden. Op te merken is dat Barend van Orley tot driemaal toe een gelijkaardig wapenschild afbeeldt in zijn oeuvre¹¹, te weten op een "*Maagd en kind vereerd door Sint-Maarten en andere heiligen*" (privé-verzameling), waar het schild voorkomt op een glasraam achter de figuren¹²; op een "*Sint-Maarten op een troon*" (bewaarplaats onbekend) en op de "*Job en Lazarus polyptiek*" (Brussel, Museum voor Schone Kunsten), waar naast zijn naamtekening ook nog tot tweemaal toe zijn monogram voorkomt en waar ten slotte ook zijn wapenschild ostentatief afgebeeld wordt op een kolom en de datering 1521 (fig. 3).

Daar de "*Gelder Madonna*" na 1474 gesitueerd wordt (theoretisch geschilderd tussen 1476 en 1482, maar meestal rond 1500 geplaatst), is het paneel misschien van de hand van de vader van Barend van Orley, te weten Valentin van Orley, die ook schilder

¹¹ GALAND, *Flemish Primitives*, p. 37.

¹² Afbeelding zie GALAND, *Flemish Primitives*, fig. 24.

was. Over Valentin is weinig geweten. Hij werd geboren rond 1466/67.¹³ Hij huwde eerst met Jeanne de Molder en na haar dood trouwde hij op 13 mei 1490 met Margareta van Pynbroeck en ten slotte op 26 april 1502 met Barbara van Gapenberghe, dit in de collegiale St-Michiels- en Goedelekerk te Brussel. Valentin leefde en werkte te Brussel tot 1512, waarschijnlijk op de parochie van St.-Goriks, daar hij samen met zijn echtgenote Barbara en zijn ouders vermeld wordt als lid van de Broederschap van O.-L.-Vrouw van Zeven Weeën van de St.-Gorikskerk, wat erop wijst dat hij aanzien genoot en niet onbemiddeld was. Zijn activiteit als schilder wordt bewezen door zijn inschrijving in 1512 als meester “*Valentyn van Bruesele*” in de *Liggeren*, de jaarlijkse lijst van de nieuwe meesters en gezellen van het Antwerpse St.-Lukasgild.¹⁴ Hij was toen 45 jaar oud en had ongetwijfeld al vele jaren het beroep uitgeoefend te Brussel. Zoals vele andere schilders, ook te Brugge, kon hij aan de lokroep van de rijke handelsmetropool Antwerpen niet weerstaan. De *Liggeren* vermeldt ook de naam van drie gezellen die Valentin er in dienst nam. Hij keerde evenwel terug naar Brussel, zoals blijkt uit een rechtszaak van 1527 en kocht er in 1528 van de schilder Roeland Hellinck een eigendom. Hij overleed in 1532. Het enige werk dat aan hem wordt toegeschreven zijn de luiken van het zogeheten “*Mariaretabel van Saluces*” (Museum van de stad Brussel), van ca. 1506/10, dit omwille van de signatuur “ORLEI” op de zoom van het kleed van Maria.¹⁵ Omdat de luiken ouder zijn dan de oudste ons bekende werken van Bernard van Orley (° tussen 1487 en 1491- †1541) wordt het werk toegeschreven aan Valentin, maar andere bewijzen zijn er niet. De identificatie van de “Meester van de Madonna van Gelder” met Valentin van Orley is dus een hypothese die om nader onderzoek vraagt. De “Meester van de Gelder Madonna” toont in elk geval diepgaande invloed van het Brusselse schildersmilieu. Deze meester kreeg er ongetwijfeld zijn opleiding en moet er ook werkzaam geweest zijn. Een

13 Voor de biografie zie GALAND, *Flemish Primitives*, p.38-41, met verdere verwijzingen.

14 GALAND, *Flemish Primitives*, p. 39.

15 GALAND, *Flemish Primitives*, p. 39-40 & fig. 25; BÜCKEN & STEYAERT, *De erfenis*, p. 366. & ill. 224.

grondige studie van de ondertekeningen van de luiken van het zogeheten “*Mariaretabel van Saluces*” kan misschien meer klaarheid brengen over de piste Valentin van Orley. In elk geval dient men bij de identificatie van de crypto-signatuur van de “Meester van de Madonna van Gelder” voortaan rekening te houden met de familie van Orley.¹⁶

16 Met dank aan Till-Holger Borchert voor de detailfoto van het slot met het wapenschild.

Geertrui van Saksen of van Werl?

Galbert van Brugge vermeldt in zijn bekende dagboek dat graaf Karel de Goede bezoek ontving van de kanselier van de aartsbisschop van Keulen en van graaf Godfried. Ze vroegen hem om ‘met al zijn talenten en louter uit liefde de keizerlijke en koninklijke waardigheid op zich te nemen’¹. Na rijp beraad en overleg weigerde Karel.

Bij Edward De Maesschalck lezen we: ‘In 1125 vroeg men hem zijn kandidatuur te stellen als koning van Duitsland, na het overlijden van de kinderloze Hendrik V. Als keizerlijk vazal voor Rijks-Vlaanderen mocht hij daar alleszins aanspraak op maken’². De Davidsfondsuitgave van Galberts dagboek zegt hetzelfde in een iets meer uitgebreide vorm³. Veel leert ons dit niet over de ‘ernst en het gewicht’ van de vraag.

Bij een recent bezoek aan Münster bezorgde Dr. Manfred Balzer, Duits adviserend lid van ons Genootschap, mij een artikel van Matthias Becher⁴ over het jaar 1125 en de keizerskeuze⁵. Becher citeert uit het dagboek van Galbert (uitgave Henri Pirenne, 1891) en bevestigt de kandidatuur van Karel de Goede aan de hand van andere Duitse bronnen, o.m. Otto von Freising⁶ die Karel opneemt in het rijtje van de keizerskandidaten (Becher 137). Nochtans, schrijft Becher, had Karel de Goede tot dan geen rol gespeeld

1 R.C. VAN CAENEGEM (red.), *Galbert van Brugge. De moord op Karel de Goede. Dagboek van de gebeurtenissen in de jaren 1127-1128*, Antwerpen, 1978, hoofdstuk 4, p. 80-82.

2 Edward DE MAESSCHALCK, *De graven van Vlaanderen 861-1384*, Leuven, 2012, p. 116.

3 Raoul VAN CAENEGEM, Albert DEMYTTENAERE & Luc DEVLIEGHER, *De moord op Karel de Goede door Galbert van Brugge*, Leuven, 1999, p. 117, n. 19.

4 Matthias Becher: ‘1959, prof. Geschichteis van de Middeleeuwen aan de universiteit van Bonn; specialist van de Merovingische en Karolingische tijd; redacteur van de *Monumenta Germaniae Historica*.

5 Matthias BECHER, ‘Karl der Gute als Thronkandidat im Jahr 1125. Gedanken zur Norddeutschen Opposition gegen Heinrich V’, in: Gerhard LUBICK (red.), *Heinrich V in seiner Zeit. Herschen in einem Europäischen Reich des Hochmittelalters*, Wien-Köln-Weimar, 2013, p. 137-150.

6 Otto von Freising (rond 1112-1158) was één van de belangrijkste Duitse middeleeuwse historici, neef van Frederik I Barbarossa. De vermelding komt voor in zijn groot werk *Chronica sive Historia de duabus civitatibus* (1143-1146).

in het Duitse rijk. Hij had wel Rijks-Vlaanderen in leen, maar Vlaanderen werd toch vooral gezien als een ‘Frans vorstendom maar met een sterke hang naar autonomie’ (Becher 138). Karel had zelfs de Franse koning Lodewijk VI militair gesteund tegen de Duitse keizer Hendrik V (1124).

R.C. Van Caenegem volgt dezelfde lijn: ‘... al gedroeg hij zich overigens als leenman van de Franse kroon en nam uit dien hoofde deel aan Lodewijk VI’s expedities tegen Keizer Hendrik V (1124). Verzoeken om de koningskroon van Jeruzalem en die van Duitsland (wat de Romeinse keizerskroon impliceerde) te aanvaarden, wees hij van de hand (1123, 1125)’⁷.

Jeff Rider spreekt er zich niet echt over uit, maar schrijft: ‘Charles seems to have had generally good relations with all his lords, King Henry I, King Louis VI of France and the emperors Henry V and Lothar III’⁸.

Maar is die kandidatuur van Karel nu echt ernstig te nemen? De andere kandidaten wogen toch wel een stuk meer. De dood van Hendrik V zonder opvolger bracht echter de Duitse keurvorsten aan zet en die lustten bijv. Frederik van Zwaben, een neef van de overleden keizer, niet. Meer kans hadden markgraaf Leopold van Oostenrijk en vooral Lotharius, hertog van Saksen, die de grootste kanshebber was. Maar aartsbisschop Frederik van Keulen wilde Lotharius niet. Die had immers in de voorbije jaren lelijk huisgehouden in Westfalen. Hij had Münster doen branden in 1121 en intussen was hij bezig met een snelle opmars naar de Rijn. Frederik zocht dus een stevige tegenkandidaat. Becher wijst erop dat andere hedendaagse Duitse historici aangeven dat Karel inderdaad een ideale compromiskandidaat was (Becher 139), want hij had niets te maken gehad met de soms heel zware botsingen tussen de keizer en de keurvorsten. En hij had prestige als koningszoon en als graaf van een belangrijke Europese speler, het graafschap Vlaanderen. Indien hij niet geweigerd had, dan zou hij in het anti-Saksische kamp terecht gekomen zijn.

7 R.C. VAN CAENEGEM, *Galbert van Brugge en het recht* (Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, jg XL (1978), p. 13.

8 Jeff RIDER (vert.), *The Murder, Betrayal, and Slaughter of the Glorious Charles, Count of Flanders. Galbert of Bruges*, New Haven & London, 2013, p. xxiv.

Daarnaast, lezen we, waren er ook persoonlijke verbindingen met Westfalen via familiebanden. Zou al Karel wel op de hoogte geweest zijn van de gebeurtenissen in Duitsland en van de lopende strijd. Over welke verbindingen heeft Becher het nu (Becher 140 e.v.)? Jeff Ryder vermeldt: ‘We know that Charles visited Paderborn in Germany in fall 1101 but not why or for how long’⁹. Ook Becher haalt dit gegeven aan. Bisschop Hendrik II van Paderborn bevestigt in 1101 de privileges van het klooster Abdinghof in Paderborn. Als eerste lekengetuige wordt in de oorkonde ‘Karolus, filius regis Danorum’ vermeld. En is de inhoud van de oorkonde een vervalsing, de getuigenlijst is dat niet. Waarom bevond Karel de Goede zich in Paderborn? Er zullen wel economische verbindingen tussen Westfalen/Paderborn en Vlaanderen geweest zijn. Er zijn ook aanwijzingen in de richting van ‘studie’. De Paderborner Domschule had in de 11de en 12de eeuw een zeer goede reputatie en was breed bekend. Maar waarom zou Vlaanderen Karel uitgerkend daarheen sturen?

Er waren ‘verwantschapsbanden’ met het huis van Saksen. Geertrui, echtgenote van Robrecht de Fries en dus grootmoeder van Karel de Goede, staat overal te boek als de dochter van Bernard II Billung, hertog van Saksen¹⁰. Maar het zwaartepunt van de invloed van Saksen lag niet in Paderborn of Westfalen maar meer naar het oosten, in Lüneburg, en die verwantschap situeert Karel in het pro-Saksisch kamp. Hier is men in de fout gegaan, schrijft Becher. Geertrui van Saksen is geen dochter van het Saksisch hertogenhuis. Waarom niet?

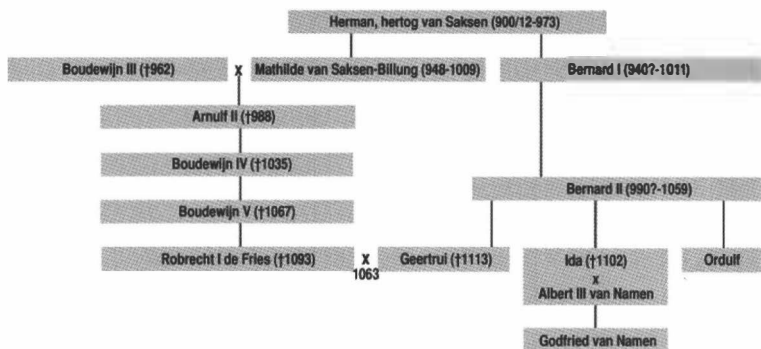
1. Geertrui komt niet voor in de dodenboeken van de Lüneburger kloosters die sterk gesteund en begiftigd werden door de Billungfamilie (Merseburg, Magdenburg en Lüneburg). Dit is ondenkbaar als Geertrui een dochter zou zijn van Bernard II (Becher 141).
2. Geertrui wordt in de Saksische geschiedschrijving niet vermeld in samenhang met de hertogenfamilie, niet bij Adam van

9 Jeff RIDER, *o.c.*, p. xxiv.

10 Dit is onder meer het geval bij Charles VERLINDEN, *Robert 1er le Frison, comte de Flandre* (1935), p. 27-39 en bij Nicolas HUYGHEBAERT, ‘Gertrude de Saxe’, in: *Biographie Nationale*, dl. 39 (1976), kol. 429-432. Ook DE MAESSCHALK, *o.c.*, p. 88 schrijft: ‘die de dochter van de hertog van Saksen was’.

Bremen (11de eeuw) en niet bij de *Annalista Saxo* (anoniem auteur, rond 1150) die wel andere verbindingen met Vlaanderen kent en vermeldt.

3. Het zwaarste argument van Becher slaat op een huwelijksbelemmering. De betovergrootvader van Robrecht de Fries (Boudewijn III) was gehuwd met Mathilde van Saksen-Billing. Na Boudewijn III komen we via Arnulf II, Boudewijn IV en Boudewijn V bij de Fries terecht. Mathilde van Saksen-Billing was de dochter van Hermann, hertog van Saksen. Zijn kleinzoon, hertog Bernard II is (volgens alle auteurs en volgens alle genealogische internetsites die we raadpleegden) de vader van Geertrui van Saksen. Als dit klopt, dan zijn Geertrui en Robrecht de Fries respectievelijk in de derde en de vijfde graad met elkaar verwant.

Volgens het canoniek recht (*Decretum Gratiani*) is dit een zware huwelijksbelemmering. En Becher poneert terecht dat, als dit klopt, het echt een wonder is dat geen van de toch talrijke vijanden die Robrecht de Fries had, daar gebruik van gemaakt heeft (Becher 142)! Dat dit ten andere ook bekende materie was in het Vlaams gravenhuis bewijst het geval van graaf Boudewijn VII, voorganger van Karel. Boudewijn VII Hapkin was (als kind) gehuwd met Hedwig van Bretagne. Dit huwelijk werd met wat moeite ontbonden in 1111 omdat er, zeven generaties terug, een gemeenschappelijke¹¹ voorouder gevonden werd.

11 Zie voor meer informatie: DE MAESSCHALCK, o.c., p. 107-108. Op p. 109 staat een afbeelding i.v.m. het *Decretum Gratiani*.

De Vlaamse middeleeuwse bronnen geven slechts heel weinig informatie over de herkomst van Geertrui (van Saksen, van Holland, van Vlaanderen). Bij tijdgenoot Walter van Terwaan in zijn *Vita Karoli Comitis* luidt het 'clara saxonum stirpe progenita' (stammend uit/behorend tot een beroemd Saksisch geslacht). De *Genealogia comitum Flandriae Bertiniana*, opgetekend vóór 1111 in de Sint-Bertijnsabdij, vermeldt Geertrui als de dochter van 'Bernhardi Saxonum **comitis**' (dochter van Bernard, een Saksische **graaf**). Rond 1120 schrijft Lambert van Sint-Omaars in zijn *Liber Floridus*: 'filia Bernardi **ducis** Saxorum' (dochter van Bernard, **hertog** van Saksen). Blijkbaar is hier de stap van graaf naar hertog voor het eerst gezet en verder nagevolgd. Becher geeft nog een ander verhaal uit de Vlaamse bronnenhoek (Becher 143). De *Flandria Generosa* (tweede helft 12de eeuw) verhaalt dat Robrecht de Fries vóór 1070 zonder succes een eerste inval deed in Vlaanderen, maar 'concilio soceris sui Bernardi ducis Saxonum' (op aanraden van zijn schoonvader Bernard, hertog van Saksen) terug naar huis trok. Dit is echter onmogelijk, want Bernard II van Saksen, Robrechts zogenaamde schoonvader, was reeds gestorven in 1059 en opgevolgd door zijn zoon Ordulf of Otto (†1072). Daarom ook verwerpt Charles Verlinden dit verhaal als ongeloofwaardig¹².

De conclusie van Becher is logisch. Geertrui is geen dochter van de hertog van Saksen, wel van een graaf van Saksen. Zo komt hij terecht bij de gravenfamilie van Werl. Bernard III van Werl werd geboren rond 1010 en stierf tussen 1068 en 1070. Hij was graaf, was een neef van keizer Hendrik IV en behoorde, als belangrijkste adellijke familie in Westfalen, tot de hoogste adel van het Duitse Rijk. Hij was ook voogd van Paderborn. Werl in Westfalen, hun kerngebied, ligt ook veel dichter bij Vlaanderen dan het Oost-Saksische Lüneburg. De graven van Werl hadden eveneens baat bij de kandidatuur van 'anti-Lotharius'-signatuur, want ook zij hadden in de voorgaande jaren zwaar te lijden gehad van Lotharius van Saksen.

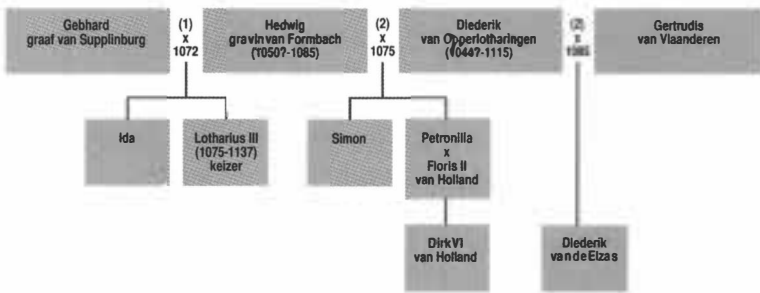
Becher vult zijn conclusie nog aan met een ander bronnenelement. In bijlage VI van de 13de-eeuwse *Sächische Weltchroniek* wordt

12 VERLINDEN, *o.c.*, p. 53.

Geertrui aangeduid als de zuster van Hendrik II, bisschop van Paderborn vanaf 1084, en van Koenraad van Werl-Arnsberg (die in 1092 sneuvelde in Friesland). De bisschop en zijn broer zijn met zekerheid kinderen van Bernard III van Werl. En dus gaat begin 12de eeuw Karel op bezoek bij zijn grootoom Hendrik, bisschop van Paderborn, en treedt hij er als getuige op.

Als Karel inderdaad bij de Werlerfamilie hoort, is de keuze van de aartsbisschop van Keulen begrijpelijk en is die vraag en de weigering van Karel meer dan een *fait divers*. Allicht, zegt Becher, dacht Keulen nog verder dan Westfalen en de Rijnstreek, maar werd er ook aan het gevaar voor Nederlotharingen gedacht. Misschien daarom stuurde de aartsbisschop van Keulen Godfried, de graaf van Namen, met het gezelschap naar Brugge mee. Godfried was de zoon van Albert III van Namen en van Ida van Saksen-Billing, dochter van Bernard II. Bernard II werd opgevolgd door Ordulf (†1072) en daarna door Magnus. Toen die zonder mannelijke opvolgers stierf in 1106, gaf keizer Hendrik V de Saksische hertogstitel aan Lotharius, wiens grootmoeder de tweede echtgenote was van hertog Ordulf. Lotharius had echter ook veel bindingen met andere Saksische families. Lotharius is dus geen Billunger. Dit en zijn agressieve houding in de voorgaande jaren brachten Namen wellicht in het anti-Lothariuskamp. Over Opperlotharingen hoefde Lotharius zich geen zorgen te maken. Na de dood van zijn vader, Gebhard van Supplinburg, hertrouwde zijn moeder, Hedwig van Formbach, met Diederik II van Loharingen. Uit dit huwelijk werden nog twee kinderen geboren: Simon I die zijn vader opvolgde en Petronilla die met de Hollandse graaf Floris II trouwde. Zij verscheen na de dood van Karel de Goede in Brugge, om de grafelijke kandidatuur van haar zoon Dirk naar voren te schuiven¹³. Haar vader, Diederik II, was hertrouwd met de dochter van Robrecht de Fries, Gertrudis van Vlaanderen waarmee hij een zoon had: Diederik van de Elzas. Samengevat betekent dit dat Lotharius via zijn moeder de halfbroer was van Simon I van Opperlotharingen en van Petronilla, en via zijn stiefvader stiefbroer van Diederik van de Elzas.

13 DE MAESSCHALCK, *o.c.*, p. 125-126.

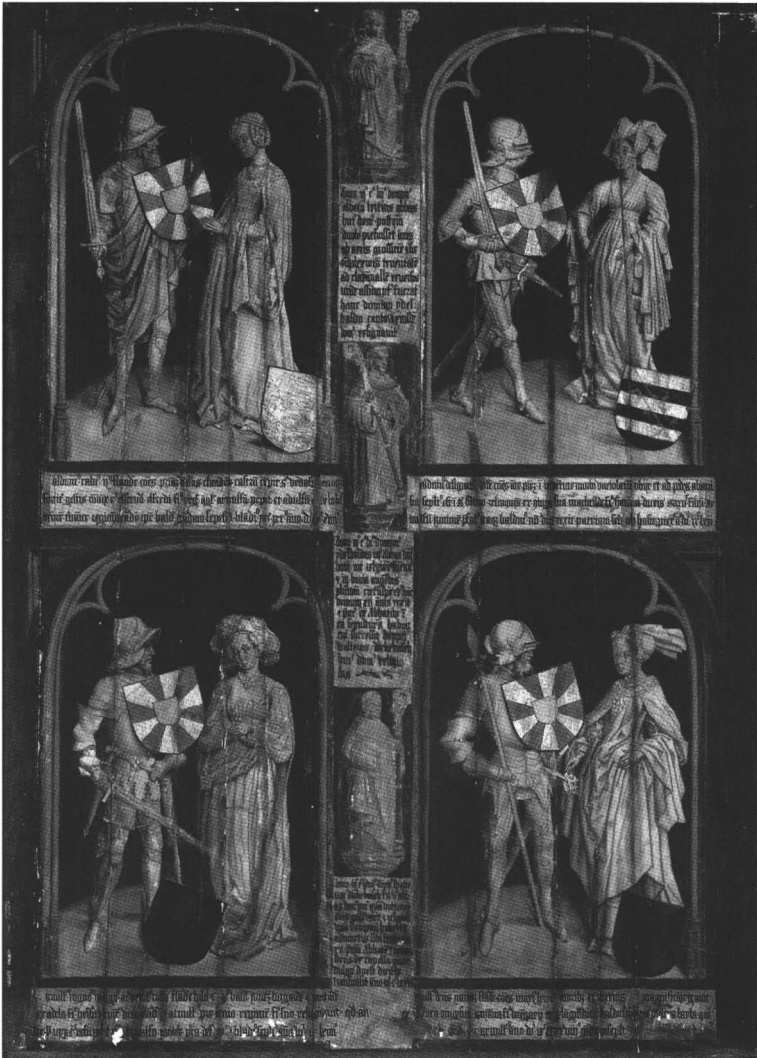

Het plan om met Karel de Goede een stevige tegenkandidaat voor Lotharius in het veld te brengen, was door de weigering van Karel mislukt. En enkele jaren later was er helemaal niets meer van over, toen stiefbroer Diederik van de Elzas, na de dood van Willem Clito, graaf van Vlaanderen werd.

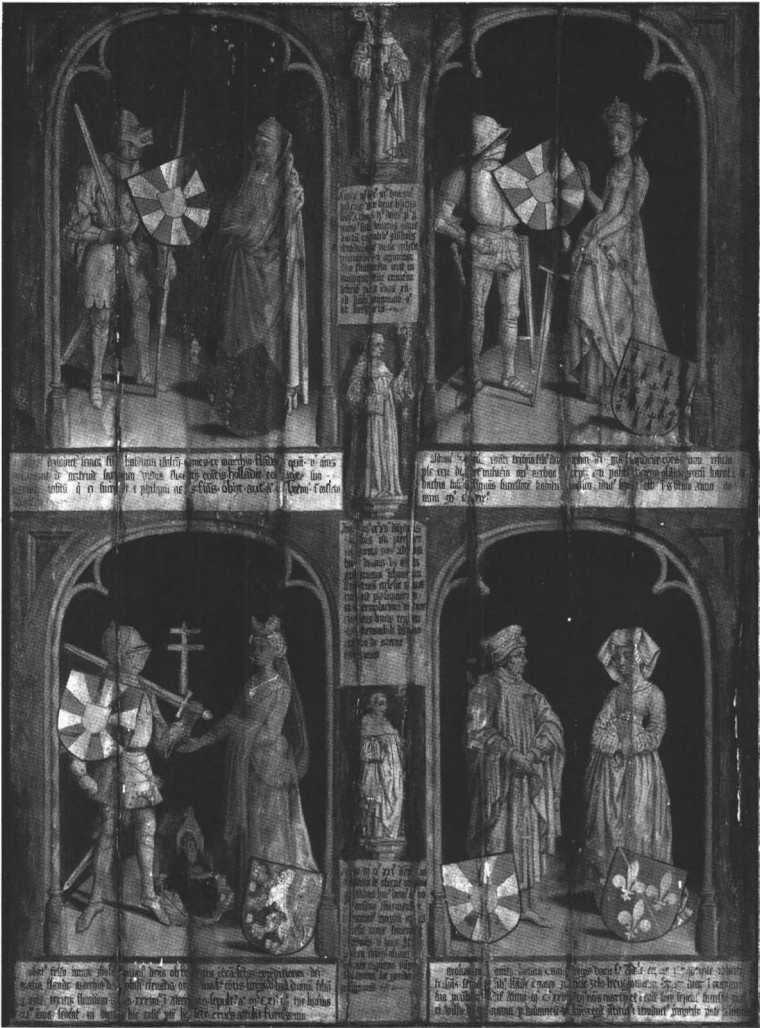
Bij het zoeken naar geschikt illustratiemateriaal, greep ik eerst naar de bekende graven- en abten-grisailles die bewaard worden in het Grootseminarie te Brugge, en die momenteel in restauratie zijn¹⁴. De grisailles leveren immers niet alleen beeld maar ook tekst. In de tekst worden ook de echtgenotes van de Vlaamse graven geïdentificeerd. Op paneel 3C prijkt graaf Boudewijn III met zijn echtgenote 'Mathildis, dochter van Herman hertog van Saksen'. Aan haar voeten staat een wapenschild 'gedwarsbalkt in zes stukken van goud en sabel met daaroverheen twee gebloemde schuinstroken van sinopel'¹⁵. Op paneel 5A staan graaf Robrecht de Fries en zijn echtgenote Gertrudis. Zij wordt, spijtig genoeg, niet geïdentificeerd als 'dochter van ...' maar wel als 'weduwe van', in dit geval als 'weduwe van graaf Florens van Holland'. Dit is bijv. ook het geval met gravin Richildis, echtgenote van graaf Boudewijn VI van Bergen: 'Rikilde, de weduwe van graaf Herman'. Ook het schild van Geertrui leert ons niets, want het is niet ingevuld/zwart. De idee dat de maker/ontwerper van de panelen (eerste helft van de

14 Boudewijn JANSSENS DE BISTHOVEN, 'De graven van Vlaanderen en de abten van de Duinenabdij', in: Adelbert DENAUX & Eric VANDEN BERGHE (red.), *De Duinenabdij en het Grootseminarie te Brugge. Bewoners/Gebouwen/Patrimonium*, Tielt, 1984, p. 287-326. Voor paneel 3: p.292-294, ill. p. 293. Voor paneel 5: p. 296-298, ill. p. 297.

15 Met dank aan Jan Van Acker, wetenschappelijk medewerker van het Museum van de Duinenabdij, Koksijde, voor deze beschrijving en andere heraldische informatie.

Grisaille met Mathildis van Saksen (paneel rechtsonder) – Grootseminarie Brugge
 © KIK-IRPA, Brussel

Grisaille met Gertrudis van Saksen (paneel linksboven) – Grootseminarie Brugge
 © KIK-IRPA, Brussel

15de eeuw) het wapen van Mathilde van Saksen kende, maar dit niet wilde invullen bij Geertrui omdat hij haar 'andere' afkomst kende, is verleidelijk maar heraldisch gezien heel wat bruggen te ver. Beide dames dateren immers uit de 'pre-heraldische' tijd en Matthias Becher situeert de 'fout' - de verwarring tussen *comes* en *dux* - ook al in het eerste kwart van de 12de eeuw. Daarenboven vermeldt de voorstudie voor de restauratie door het Koninklijk Instituut van het Kunstpatrimonium dat er in de loop der tijden heel wat herstellingen gebeurd zijn, zelfs de vervanging van volledige planken, o.a. bij paneel 5¹⁶. Het kan dus ook dat het wapenschild van Gertrudis bij zo'n gelegenheid niet meer ingevuld werd. De wapenschilden - dixit Jan Van Acker - zijn gebaseerd op de bronnen uit de tijd waaruit de panelen dateren en laten niet toe om welke conclusie dan ook te trekken in verband met de afkomst van gravin Geertrui.

Hoe dan ook, het artikel van Matthias Becher lijkt overtuigend, maar het toont ook aan dat dynastieke geschiedenis uit die periode en zeker in verbinding met een geografische ruimte als Saksen/Duitsland voor ons nog weinig bekend terrein is.

16 Voorstudie *grisailles KIK (2011-2012)*, p 20 en 21. Met dank aan Kurt Priem.

Patroonheiligen van de parochiekerken in het graafschap Vlaanderen op het einde van het Ancien Regime.

In deze bijdrage presenteren we een lijst van de namen van de patroonheiligen zoals ze voorkwamen op het einde van het Ancien Regime voor bijna alle parochies van het oude graafschap Vlaanderen¹. Wij hanteerden daarbij de volgende werkwijze:

- Bij parochies met twee patroonheiligen komen de plaatsen voor bij de namen van de heiligen.
- Wij hielden alleen maar rekening met het hoofdbestanddeel in de naam van de patroonheilige (bijv.: Sint-Jan de Doper, komt onder de naam Jan, idem voor St-Pietersbanden, komt voor onder de naam Petrus).

Patroon	Parochie	#
Adrianus	Adegem, Bissezele, Ingelmunster	3
Agatha	Landskouter	1
Agnes	Wontergem	1
Aldegondis	Deurle, Lemberge, Mespelare, Overboelare, Zwevezele	5
Alle Heiligen	Nederzwalm	1
Amandus	Aspelare, Astene, Bavikhove, Bekegem, Bellegem, Denderhoutem, Denderleeuw, Eke, Gavere, Gullegem, Heldergem, Heurne, Hoogledede, Hundelgem, Iddergem, Kerkhove, Kwaremont, Leeuwergem, Leupegem, Markegem, Meulebeke, Moortsele, Nederhasselt, Ooike, Oostaker, Oostrozebeke, Otegem, Smeerebbe, Uiterkerke, Uksem (F), Viane, Waarbeke, Waregem, Wingene, Zeveren, Zwevegem	36
Amatus	Oostvleteren	1
Amelberga	Bossuit	1

¹ De gegevens aangaande de patroonheiligen van de parochies in Vlaanderen haalden wij uit *Winkler Prins Encyclopedie van Vlaanderen*, Brussel, 1974. Voor Frans-Vlaanderen aangevuld met gegevens uit *Wikipedia*, via verwijzingen naar het Bisdom Rijsel.

Patroon	Parochie	#
Andreas	Beerlegem, Belsele, Bikschote, Sint-Andries, Sint-Sylvesterkapelle (F), Strijpen, Woumen, Zande	8
Anna	Bottelare, Otegem, Stene, Weert	4
Antonius	Heist, Ingoogem, Klein-Sinten, Moerbeke, Rollegem	5
Apollonia	Appels, Elst, Oeren	3
Arnoldus	Tiegem	1
Augustinus	Merkegem (F)	1
Barbara	Maldegem	1
Barnabas	Noordschote	1
Bartholomeus	Geraardsbergen, Hillegem, Kaaskerke, Kortemark, Moeskroen, Nieuwmunster, Oud-Berkijn (F), Pollinkhove, Vinkt, Zandvoorde (Ieper)	10
Bavo	Baagem, Gijzenzele, Gontrode, Houtave, Kanegem, Lauwe, Mendonk, Mere, Merkem, Sint-Baafs-Vijve, Vinderhoute, Watou, Westrozebeke, Zingem	14
Bertinus	Poperinge	1
Blasius	Berten, Jabbeke, Krombeke, Landegem, Lendelede, Sint-Blasius-Boekel, Vlissegem, Waregem	8
Bonifatius	Munte	1
Brixius	Etikhove, Marke, Ooigem	3
Catharina	Hengstdijk, Kuurne, Sinaai, Wachtebeke, Wakken, Wondelgem, Zillebeke	7
Christoffel	Evergem, Pollare, Scheldewindeke	3
Chrysolus	Komen	1
Clemens	Klemskerke	1
Colomba	Deerlijk	1
Cornelis	Aalbeke, Aalter, Machelen, Ruien, Sint-Cornelis-Horebeke, Snaaskerke	6
Dionysius	Geluwe, Impe, Kalken, Moerkerke, Noortpene, Roborst, Serskamp, Sint-Denijs, Sint-Denijs-Boekel, Sint-Denijs-Westrem, Veurne	11
Donaes	Brugge	1
Eligius	Anzegem, Duinkerke, Eine, Ettelgem, Hazebroek, Hoofdplaat, Maarke, Moen, Ruddervoorde, Sint-Eloois-Vijve, Sint-Eloois-Winkel, Snellegem, Vosselare, Westouter, Zeveneken	15
Erasmus	Zerkel (F)	1
Eutropius	Heule	1

Patroon	Parochie	#
Firmin	Moerbeke (F)	1
Folquinus	Ekelsbeke (F), Pitgam (F)	2
Fredericus	Vlierzele	1
Gangulfus	Oosterzele, Paulatem, Ronsele	3
Germanus	Beveren-Roeselare, Egem	2
Gertrudis	Appelterre, Bovekerke, Sint-Antelinks, Wetteren, Wichelen	5
Gerulfus	Drongen	1
Gillis	Kraaiwyck, Lembeke, Nieuw-Berkijn, Sint-Gillis-Dendermonde, Sint-Gillis-Waas, Watten (F)	6
Gislenus	Belsele, Waarschoot	2
Goriks	Haaltert, Sint-Goriks-Oudenhove	2
Guillelmus	Wilskerke	1
Hadrianus	Handzame	1
H.Hart van Jezus	Spiere	1
H.Kruis	Heusden, Hoek, Lampernisse, Letterhoutem, Lotenhulle, Oosteeklo, Stekene, Teteghem (F), Vrasene, Wenduine, Zwijndrecht, Sint-Kruis, Sint-Kruis-Winkel	13
H.Drievuldigheid	Lapscheure	1
Henricus	Clinge	1
Hermes	Ronse	1
Hilarius	Mullem, Wevelgem	2
Hilonius	Izegem	1
Jacob	Gits, Groot-Sinten, Haasdonk, Hoeke, Kapellebroek (F), Kemzeke, Sint-Jacobskapelle	7
Jan	Afsnee, Anzegem, Beveren (Kortrijk), Borre, Broekburg, Buisschure, Dikkebus, Dranouter, Eggewaartskapelle, Grammene, Helkijn, Hemelveerdegem, Kachtem, Nieuwenhove, Oostwinkel, Oudekapelle, Oudezele (F), Ouwegem, Poperinge, Rollegem-Kapelle, Schelbelle, Sint-Jan, Sint-Jan-in-Eremo, Sint-Jans-Kapel (F), Staden, Stalhille, Stavele, Steenwerck (F), Teralfene, Zulzeke	30
Jezus Arbeider	Leffrinckoucke	1
Joris	Krochte (F), Sint-Joris, Sint-Joris (F), Sint-Joris-ten-Distel, Sleidinge	5
Jozef	Kapelle (F)	1
Judas	Gentbrugge	1
Kwinten	Oostkerke	1
Lambertus	Hoogstade, Oedelem, Parike, Poeke, Vlekkem	5

Patroon	Parochie	#
Laurentius	Ename, Klerken, Kooigem, Lokeren, Merris (F), Ramskapelle, Sint-Laureins, Verrebroek, Westende, Wielsbeke, Zedelgem, Zelzate	12
Legardus	Dottenijs	1
Leonardus	Dudzele	1
Ligerius	Boezegem, Soks (F)	2
Livinus	Sint-Lievens-Houtem	1
Lucia	Markegem	1
Macharius	Laarne, Nederboelare	2
Machuut	Wannegem, Wulvergem	2
Margaretha	Elversele, Geluveld, Grembergen, Knokke, Lichtervelde, Neigem, Sint-Margriete	7
Maria-Magdalena	Sint-Maria-Lierde	1
Martinus	Aalst, Aarsele, Ardoonie, Arneke, Asper, Assenede, Avelgem, Balegem, Bambrugge, Berlare, Beselare, Beveren-Waas, Blaringem, Boeschepe, Borsbeke, Burcht, Burst, Denderbelle, Desselgem, Edelare, Erpe, Gijzegem, Gottem, Hardefoort, Haringe, Herzele, Kerksken, Koekelare, Koolskamp, Kortrijk, Lede, Leisele, Loppem, Lovendegem, Massemen, Mater, Meilegem, Melden, Melle, Moorsel, Moorsele, Moorslede, Neerwaasten, Niepkerke, Oekene, Oesegem, Okselere (F), Onkerzele, Oombergen, Oordegem, Opbrakel, Outer, Petegem-aan-de-Leie, Ronse, Schelderode, Sijsele, Sint-Lievens-Esse, Sint-Martens-Latem, Sint-Martens-Leerne, Sint-Martens-Lierde, Sint-Winnoksbergen (F), Steene (F), Strazele (F), Terdeghem (F), Velzeke, Vlad-slo, Volkegem, Vurste, Waalskapel (F), Welden, Wemaerskappel (F), Werken, Westrem, Westvleteren, Winnezele, Wormhoudt (F), Woubrechtgem, Wulverdinge, Zegerskapel (F), Zomergem	81
Matheus	Gijzelbrechtegem, Hermelgem, Munkzwalm, Vleteren (F)	4
Mathias	Eringem	1
Mauritius	Nevele, Ressegem, Varsenare	3
Maurus	Elsegem, Herseeuw	2
Medardus	Eernegem, Ursel, Wervik, Wijtschate	4
Michiel	Avekapelle, Boezinge, Holke, Ichtegem, Kiel-drecht, Killem, Kortrijk, Koudekercke, Roese-lare, Roksem, Sint-Michiels, Zuienkerke	12

Patroon	Parochie	#
Mildreda	Izenberge	1
Momelijjn	Sint-Momelijjn (F)	1
Nicolaas	Aaigem, Diksmuide, Ieper, Keiem, Koolkerke, Leke, Liedekerke, Lochristi, Meigem, Mesen, Moere, Oostduinkerke, Oostkappel (F), Per-vijze, Sint-Niklaas, Slijpe, Veurne, Waterland-Oudeman, Westkapelle, Zwijnaarde	20
Omaar	Adinkerke, Alveringem, Bambeke, Bavikhove, Beveren-aan-de-Ijzer, Bissegem, Booitshoeke, Broekkerke, Hondegem, Kaaster (F), Kwaadieper (F), Ledringhem, Millam, Ochtezele, Passendale, Rekspoede (F), Stapels (F), Vinkem, Westkerke, Zermezele	20
Onkomena	Bavegem	1
Onze-Lieve-Vrouw	Assebroek, Bachte-Maria-Lerne, Bassevelde, Bellem, Berchem, Bornem, Brielen, Brugge, Cadzand, Dadizele, Daknam, Damme, De Klinge, De Moeren (F), Deinze, Dendermonde, Dentergem, Destelbergen, Desteldonk, Doel, Eksaarde, Elene, Erembodegem, Gistel, Grimminge, Heestert, Herdersem, Herzele(F), Hofstade, Hollebeke, Houtem, Houthem, Kaprijke, Kassel, Kluizen, Koksijde, Kortrijk, Krui-beke, Lebbeke, Lederzele, Leffinge, Lieferinge, Mannekensvere, Mardyck, Mariakerke, Maria-kerke (Gent), Mariekerke, Meetkerke, Melsele, Moerbeke, Moerzeke, Nazareth, Nieuwerkerken, Nieuwerleet, Nieuwerkerke, Nieuwpoort, Ninove, Nukerke, Okegem, Oostnieuwkerke, Oudegem, Oudenburg, Overmere, Pittem, Poelkapelle, Poperinge, Rekkem, Rozebeke, Ruiselede, Ruisschure (F), Rupelmonde, Schore, Sint-Maria-Horebeke, Sint-Mariakapel (F), Sint-Maria-Latem, Sint-Maria-Oudenhove, Spijker, Steenhuize, Temse, Voormezele, Waarmaarde, Waasmunster, Warhem (F), Watervliet, Wortegem, Wulveringem, Zaffelare, Zandbergen, Zandvoorde, Zarren, Zevekote, Zevergem, Zonnebeke, Zottegem, Zoutenaai	95
Paulus	Elverdinge, Godveerdegem, Hansbeke, Kallo, Langemark, Loon (F), Meteren (F), Middelburg, Oostende, Opwijk, Pradeels (F), Rumbeke, Sint-Pauwels, Waasten	14

Patroon	Parochie	#
Petrus	Assenede, Bazel, Bevere, Denderwindeke, Dikkele, Dikkelvenne, Elverdinge, Emelgem, Erondegem, Erwetegem, Esen, Gijverinkhove, Godewaartsvelde, Grotenberge, Hamme, Hansbeke, Huise, Hulste, Idegem, Kallo, Kaster, Kerkem, Ledegem, Lo, Loker, Meerbeke, Merelbeke, Meteren (F), Middelburg, Moregem, Nederbrakel, Nieuwkapelle, Olsene, Oostende, Oostkamp, Ophasselt, Ottergem, Outrijve, Pradeels (F), Ronse, Rumbeke, Schorisse, Semmerzake, Sint-Pietersbroek, Sint-Pieters-Kapelle, Sint-Pieters-op-de-Dijk, Sint-Winnoksbergen (F), Steenbeke (F), Steenvoorde, Stuivekenskerke, Tielrode, Tielt, Tienen (F), Torhout, Uitbergen, Waasten, Wakken, Welle, Zulte	60
Pharaïldis	Smetlede	1
Radegundis	Merendree	1
Richarius	Bredene, Sint-Rijkers	2
Rictrudis	Reninge, Woesten	2
Salvator	Brugge, Harelbeke, Wieze	3
Sebastiaan	Michelbeke	1
Simon	Gentbrugge	1
Stephanus	Hingene, Melsen, Vichte, Zonnegem	4
Sylvester	Rubroek (F), Westkapel (F)	2
Urbanus	Huise	1
Ursmarus	Baasrode, Deftinge, Nokere, Zegelsem	4
Vaast	Bailleul, Hondshoote, Linde (F), Menen, Nederename, Reningelst, Stegers (F), Vladslo, Zerkegem, Zuidpene (F)	10
Victor	Proven	1
Vincentius	Eeklo, Gijvelde, Haverskerke, Ramskapelle (Brugge)	4
Vulmarus	Eke (F)	1
Walburga	Meldert, Oudenaarde, Veurne	3
Wandregisilius	Beerst, Bollezele, Drinkam	3
Willibrordus	Grevelingen, Hulst, Knesselare, Middelkerke, Wulpen	5

De rangschikking van de patroonheiligen volgens aantal vermeldingen ziet er als volgt uit:

Patroon	#	Parochie	#
Onze-Lieve-Vrouw	95	Gangulfus	3
Martinus	81	Mauritius	3
Petrus	60	Salvator	3
Amandus	36	Walburga	3
Jan	30	Wandregisilius	3
Nicolaas	20	Folquinus	2
Omaar	20	Germanus	2
Eligius	15	Gislenus	2
Bavo	14	Goriks	2
Paulus	14	Hilarius	2
Laurentius	12	Ligerius	2
Michiel	12	Macharius	2
Dionysius	11	Machuut	2
H. Kruis	11	Maurus	2
Bartholomeus	10	Richarius	2
Vaast	10	Rictrudis	2
Andreas	8	Sint-Kruis	2
Blasius	8	Sylvester	2
Catharina	7	Agatha	1
Jacob	7	Agnes	1
Margaretha	7	Alle Heiligen	1
Cornelis	6	Amatus	1
Gillis	6	Amelberga	1
Aldegondis	5	Arnoldus	1
Antonius	5	Augustinus	1
Gertrudis	5	Barbara	1
Joris	5	Barnabas	1
Lambertus	5	Bertinus	1
Willibrordus	5	Bonifatius	1
Anna	4	Chrysolus	1
Matheus	4	Clemens	1
Medardus	4	Colomba	1
Stephanus	4	Donaes	1
Ursmarus	4	Erasmus	1
Vincentius	4	Eutropius	1

Patroon	#	Parochie	#
Adrianus	3	Firmin	1
Apollonia	3	Fredericus	1
Brixius	3	Gerulfus	1
Christoffel	3	Guillelmus	1
Hadrianus	1	Vulmarus	1
H. Hart van Jezus	1	Lucia	1
H. Drievuldigheid	1	Maria-Magdalena	1
Henricus	1	Mathias	1
Hermes	1	Mildreda	1
Hilonius	1	Momelijn	1
Jezus Arbeider	1	Onkomena	1
Jozef	1	Pharaildis	1
Judas	1	Radegundis	1
Kwinten	1	Sebastiaan	1
Legardus	1	Simon	1
Leonardus	1	Urbanus	1
Livinus	1	Victor	1

In het totaal konden wij 104 nominaties tellen binnen het graafschap Vlaanderen².

De ‘top tien’ ziet er als volgt uit:

Patroon	Aantal	Procent
Onze-Lieve-Vrouw	95	14.5
Heilige Martinus	81	12.4
Heilige Petrus	60	9.2
Heilige Amandus	36	5.5
Sint-Jan	30	4.6
Heilige Nicolaas	20	3
Sint-Omaar	20	3
Heilige Eligius	15	2.3
Sint-Bavo	14	2.1

2 Wij moeten hierbij aanmerken dat wij van een aantal parochies de patroonheilige niet konden terugvinden. Wij spreken hier van nominaties omdat we bezwaarlijk “H.Kruis” als een heilige kunnen benoemen.

Patroon	Aantal	Procent
Heilige Paulus	14	2.1
aantal vermeldingen	385	58.9
Totaal	654	

In deze top 10 vunden we slechts vier heiligen die ‘inheems’ zijn:

- Amandus: soms aangeduid als *Amandus van Nantes*, *Amandus van Maastricht*, *Amandus van Gent* of *Amandus van Elnone* (omgeving Nantes, ca. 600-Saint-Amand-les-Eaux, ca. 680) was een missiebisshop en stichter van kloosters en kerken in Vlaanderen, Noord-Frankrijk en Baskenland.
- Audomarus: ook genoemd Omaar of Otmar (ca. 600-ca. 670), leefde in de 7de eeuw. Zijn afkomst wordt gesitueerd in Normandië, in het dorp Orval nabij Coutances. Hij werd later als heilige vereerd. Hij was de enige zoon van een zekere Friulphus en trad na diens dood in het klooster van Luxeuil, dat door de stichting door de H.Columbanus tot de Ierse invloedssfeer behoorde. Op last van koning Dagobert I (629-639) werd hij in het kader van de kerstening van Noord-Gallië tot bisschop van Terwaan (*diocesis Morinensis*) aangesteld. In zijn missioneringsactiviteiten richtte hij zich in de eerste plaats op de lokale elite. Op deze wijze kon hij onder andere bekomen dat een zekere Adroaldus de villa Sithiu aan Bertinus en zijn metgezellen schonk om er een abdij op te richten (Sint-Bertinusabdij te Sint-Omaars). Al bij al is over de andere activiteiten van deze eerste bisschop van Terwaan weinig bekend. In de schenking van de O.-L.-Vrouwekerk (de latere kathedraal van Sint-Omaars) bepaalde hij in die kerk begraven te willen worden. Na zijn dood op 1 november in 668 of 669 vervulde Bertinus dan ook zijn wil. Over zijn relieken leveren het kapittel van de O.-L.-Vrouwekerk en de nabije Sint-Bertijnsabdij lange tijd strijd. Zijn relieken werden in 1052, 1269, 1324 en 1469 gevisiteerd. Tijdens de Franse Revolutie werd zijn

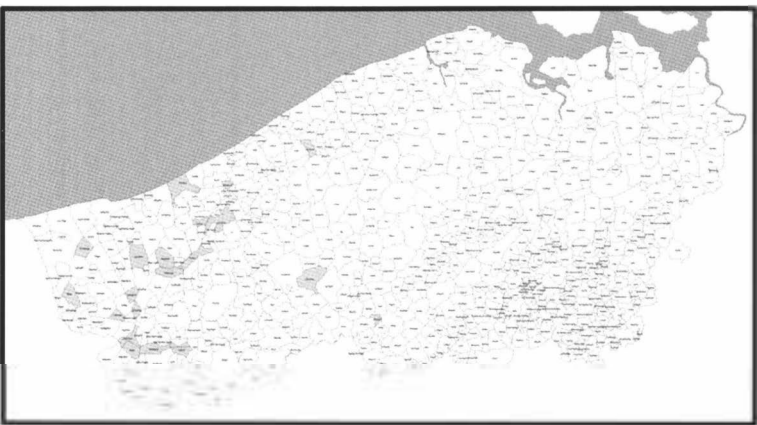
schrijn naar Parijs gebracht, de relieken werden vernietigd en het schrijn omgesmolten.

- Eligius van Noyon (Chaptelat bij Limoges, tussen 588 en 590-Noyon aan de Oise, 1 december 660), ook *Sint-Elooi* genoemd. Eligius richtte zich op de kerstening van de Vlamingen, de inwoners van Antwerpen, de Friezen en van de barbaarse stammen langs de kust.
- Bavo: geboren als Allowin (Haspengouw-Gent, 1 oktober 654). Volgens latere legenden zou hij een zoon zijn geweest van Pepijn van Landen en dus een broer van de heilige Gertrudis van Nijvel en Begga. Zijn dochter was de heilige Adeltrudis van Wintershoven, één van de heiligen van Wintershoven. Allowin had een wilde jeugd: hij verkocht onder andere zijn personeel als slaaf. Pas na het overlijden van zijn echtgenote kwam hij, onder invloed van de heilige Amandus, de raadsman van zijn moeder Ida van Nijvel, tot bezinning. Hij trad binnen in het klooster gesticht door Amandus (de latere Sint-Baafsabdij) en nam de naam *Bavo* aan. Bavo werd kluizenaar in een boom en nadien in een bos nabij de abdij. Hoogstwaarschijnlijk verbleef hij langere tijd in Mendonk, bij Gent, waar hij nog altijd wordt vereerd door het bidden van een noveen tussen 1 en 9 oktober. Na zijn dood kwam zijn verering op gang. Zijn lichaam werd overgebracht naar een kerk in Gent. Er heerst nog altijd controverse over het feit of hij al dan niet eerst tot de monnikengemeenschap van de nabijgelegen Sint-Pietersabdij toetrad en de Sint-Baafsabdij later werd gesticht. De feestdag van Bavo is 1 oktober.

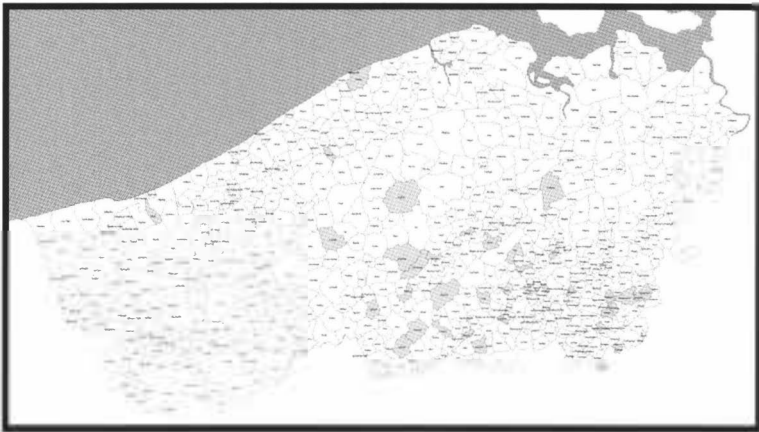
De volgende kaart toont de parochies die Onze-Lieve-Vrouw als patroonheilige hebben. Het is moeilijk zones te definiëren waar een grotere of kleinere aanwezigheid te noteren valt.

De verering voor de Heilige Omaar kan op volgende kaart gevolgd worden en het is duidelijk dat de verering van deze heilige zich beperkt tot het westelijk deel van het graafschap.

De heilige Amandus heeft de grootste aanhang in het centrum en het zuiden van het graafschap.

Voor de Heilige Eligius ziet de toestand er als volgt uit:

Slechts her en der wordt er een parochie onder de bescherming van de Heilige Eligius geplaatst.

Tot besluit kunnen we stellen dat een kwart van de nominaties op rekening komen van Onze-Lieve-Vrouw en de heiligen Petrus en Paulus.

Deel 21 van het *Nationaal Biografisch Woordenboek*

Toen in 1964 - na jarenlange voorbereidend werk, voornamelijk onder impuls van prof. Jozef Duverger (RU Gent) - het eerste deel van het *Nationaal Biografisch Woordenboek* (NBW) verscheen, werkte men volgens een leidraad die in 1952 door de "Commissie voor het Biografisch Woordenboek" was vastgelegd. Het woordenboek zou een twintigtal delen omvatten waarvan men in 1963 dacht daarvoor toch een paar decennia nodig te hebben¹. Intussen is het wel enigszins anders verlopen. Na een halve eeuw zijn die twintigtal delen weliswaar verschenen, maar over een eindpunt wordt niet meer gesproken.

In het in 2014 gepubliceerde 21ste deel wordt in de inleiding een leerrijk overzicht geschetst van de evolutie die het NBW inhoudelijk heeft meegemaakt. Het was van in den beginne zeer algemeen gehouden wie men zou opnemen, nl. personen uit België of de Zuidelijke Nederlanden die "op welk gebied dan ook een meer dan lokale betekenis hebben gehad". Deze omschrijving heeft in de loop der jaren een geleidelijke evolutie gekend: eigentijdse personen verdringen de middeleeuwen, vrouwen komen meer aan bod, sporters zijn aanwezig, uitvoerende musici en beoefenaars van toneel en dans worden aanvaard. Wetenschap, kunst en politiek zijn niet meer alleen zaligmakend.

Het voorgestelde principe van bondige en zakelijke notities, sober van stijl, heeft de redactie zelf reeds overtreden in het eerste deel van het NBW met een notitie over Ruusbroec, van 107 kolommen. Toegegeven, het aantal kolommen die men aan de biografie van een belangrijke of minder belangrijke persoon wil wijden, blijft een subjectief gegeven. Een overdreven lange notitie is soms te wijten aan het feit dat de auteur zijn "held" uitvoerig heeft bestudeerd, maar dit onderzoek moeilijk kan/wil samenvatten in een biografische notitie in een woordenboek. Ons inziens ligt hier een taak voor de redactie.

¹ J. DUVERGER, 'Het Nationaal Biografisch Woordenboek', in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 23 (1963), kol. 401-406.

Het doorbladeren van een biografisch woordenboek is als een wandeling op een kerkhof. Men komt figuren tegen die men persoonlijk heeft gekend of die stammen uit een ver verleden, voor wie men sympathie of bewondering koestert. Bij bepaalde mensen leeft men mee met hun geluk of met hun tragiek, stress en “streben”. Een biografisch woordenboek kan ons zelfs tot relativeren brengen.

Zoals in de voorgaande delen van het NBW, komen ook in het 21ste deel West-Vlamingen aan bod.

Johanna Colijns (1453 of 1454-1491), vermoedelijk in de streek van Veurne geboren, priorin van het klooster Jericho te Brussel. Ze is tweemaal afgebeeld op haar epitaaf, geschilderd door de Brusselse Meester van de Barbaralegende (Berlijn).

Pieter Huyssens (1577-1637), S.J. lekenbroeder, architect van verscheidene barokke kloosterkerken. Van deze belangrijke Brugse bouwmeester verscheen reeds een beknopte biografische notitie in NBW 2.

Theophiel Casetta (1658-1691) en Jacobus Kerchof (1625-1685) zijn twee Brugse genealogen.

Bernardus Verschoot (1730-1783), Brugs schilder, leerling van Jan Garemijn en Mathias De Visch, hofschilder van hertog Karel van Lorreinen en directeur van de Academie voor Tekenkunst te Brussel².

Twee belangrijke politieke figuren: Auguste Beernaert (1829-1912), de belangrijkste Belgische staatsman van zijn generatie, en César De Paepe (1841-1890), socialistisch voorman.

Om actueel te blijven, werd ook Wereldoorlog I niet vergeten: de twee mannen die de belangrijkste rol hebben gespeeld in de overstroming van de IJzer tussen Nieuwpoort en Diksmuide - Karel Cogge (1855-1922) en Henri Geeraert (1863-1925) - werden ten tonele gebracht, en dit ieder met drie foto's.

Honoré Ruysen (1869-1957), apotheker te Veurne, fotograaf, pionier van het kusttoerisme.

2 Verschoot is het best bekend door zijn zes grote kopergravures in het boekje van de jubileumprocessie van het H. Bloed te Brugge op 3 mei 1749, zelfs tot in Heidelberg. In de inventaris van de Sint-Goedelekerk te Brussel, opgesteld in 1835, worden waarschijnlijk drie schilderijen van Verschoot vermeld: “lère chapelle à gauche en entrant par le grand portail 3 tableaux de Verschoet” (H. VAN LIEFFERINGE, ‘De inventarissen van de provincie Brabant uit 1835’, in: *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen*, 17 (1967-1968), p.148). In deze inventaris worden nog andere kunstenaarsnamen verhaspeld.

Charles Nelis (1875-1935), hoogleraar te Leuven, deed o.m. antropologisch onderzoek en identificatie van de skeletten van de eerste hertogen van Brabant, begraven in de Sint-Pieterskerk te Leuven.

Jan Quaegebeur (1943-1995), hoogleraar egyptologie te Leuven.

Uiteraard zijn er nog vele andere personen die onze speciale belangstelling hebben gewekt. We vermelden er enkele.

Guillaume de Saint-Thierry (ca. 1075-1148), afkomstig uit het Luikse, abt, theoloog en vriend van Bernardus van Clairvaux. Twee eeuwen later treffen we Jan van Oisy (Jehan d'Oisy), ca. 1310-tussen 1377 en 1381, geboren in de streek van Valenciennes, als bouwmeester werkzaam in Brabant en Henegouwen. En nog eens een 200 jaar later komen we in de renaissance terecht met Hans Vredeman de Vries (1526-1609), schilder, graficus, architect en vestingontwerper; hij publiceerde prentenbundels en architectuurboeken die tot in de 19de eeuw architecten inspireerden. In die eeuw publiceerde Antoine Schayes (1808-1859) in 1849-1850 het eerste algemeen werk over de geschiedenis van de bouwkunst in België "Histoire de l'architecture en Belgique". Een uitvoerige notitie (47 kolommen!) is gewijd aan Victor Horta (1861-1947), de architect van de art nouveau.

Van een andere orde zijn de notities over de Gentse kunstenaarsfamilie de Vigne: één algemene notitie en afzonderlijke bijdragen voor negen telgen van de familie, waaronder beeldhouwer Paul (1843-1901) en kunstschilder en historicus Felix (1806-1862) de bekendste zijn. Eveneens te vermelden is Valerius De Saedeleer (1867-1941), schilder van het geïdealiseerde Vlaamse landschap. Tot slot wil ik hier prof. dr. Paul Coremans (1908-1965) vernoemen, directeur van het ACL, in 1957 omgevormd tot het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK/IRPA).

Luc Devliegheer

Nationaal Biografisch Woordenboek. - Deel 21. - Brussel: Koninklijke Academiën van België, 2014. - XI p. + 1259 kol. + XXXI p., ill. - ISBN 9789065691330

Over de duinen van de Westhoek

In het zand geschreven: de duinen van de Westhoek, een geschiedenis werd aan het publiek voorgesteld op 5 oktober 2012 in het Vlaamse bezoekerscentrum van het Westhoekreservaat “De Nachtegaal”. Het is een uitgave in eigen beheer van ere-notaris Hans Berquin. Het werk werd gedrukt op een beperkte oplage en kon bij voorintekening aangekocht worden (75 euro). Het boek op groot formaat (35x25 cm) bestaat uit 2 delen: een tekstgedeelte (304 p.) en een map met bijlagen. Het tekstdeel is rijkelijk van goed gekozen illustraties voorzien, is gebonden, met harde kaft en een stofwikkkel en is samen met de bijlagenmap opgeborgen in een mooi afgewerkte, harde box.

Hans Berquin, geboren en opgegroeid in De Panne, had een lange loopbaan als notaris in Brussel waar hij in 1991 de eerste geïntegreerde notariële associatie met succes stichtte. Na *Tussen land en zee* (Tielt, 1992) nam hij opnieuw een initiatief om zijn Westhoekduinen bij een groter publiek beter bekend te maken. Om de kwaliteit te garanderen, deed hij daarvoor een beroep op een hele reeks specialisten.

De eigenlijke monografie omvat 6 bijdragen, van de hand van 7 auteurs die op p. 5-6 kort voorgesteld worden. Het werk brengt bij het begin van elke bijdrage en op p. 296-307 (*Poëzie zonder woorden*) mooie natuurfoto's van het Westhoekreservaat. Ze zijn gemaakt door Martine Decoussemaeker en Jacky Launoy. Na een woord vooraf (p. 3), de inhoudstafel (p. 6-8) en een inleiding door Will Vansteene (p. 9-11) start het werk met een artikel van Jan Van Acker: *De Westhoekduinen van de middeleeuwen tot 1800* (p. 13-73). In die historisch zeer interessante bijdrage schrijft Van Acker over dit ‘desolaat’ gebied van de grafelijke duinen. Het gaat kris kras over het weide- en jachtrecht, over de duinen als transportgebied. Hij geeft uitleg over wandelende duinen, de duinherders en de grafelijke rechten, de eigenaars, wolven en konijnen, en de jacht. We lezen over de duinen als een levend landschap dat de mens probeert vast te leggen zodat ze een buffer tegen de zee blijven, maar ook ophouden het cultuurlandschap te bedreigen en in te palmen (cfr. de Duinenabdij). Zijn lange bijdrage eindigt met de bewoningsproblematiek in de duinen. Tegen de kleine huisjes in leem en hout en met een rieten dak wordt al in de eerste helft van de 18de eeuw streng opgetreden (onbetrouwbaar en arm volk). Wanneer vissers, die broodnodig zijn, er zich gaan vestigen, verandert het beeld langzaam. Op het einde van de 18de eeuw stichten Veurnse notabelen zelfs een compagnie die een vissersdorp (Kerckepanne) wil bouwen. Het wordt een flop,

maar het zal uiteindelijk de bewoningskern vormen van wat later De Panne zal worden.

De tweede bijdrage is van Hans Berquin en behandelt de Westhoekduinen in de 19de en 20ste eeuw (p. 75-129). Berquin toont aan dat die twee eeuwen beheerst worden door twee totaal verschillende manieren waarop naar de duinen gekeken wordt. Voor de ene groep is het waardevol natuurgebied dat zoveel mogelijk bewaard moet worden. Voor de andere groep zijn de duinen een kapitaal dat te gelde gemaakt moet worden, via verkaveling en verkoop als bouwgrond. Berquin wijst erop dat de duinen bij de inlijving bij Frankrijk staats eigendom geworden zijn. Er komt in 1811 een eerste openbare verkoop zodat de privatisering een feit wordt. Van dan af speelt de familie Bortier/Calmeyn als eigenaar een belangrijke rol. De ruzies binnen de familie houden echter lange tijd een verkaveling tegen. Maar een nieuwe, helemaal anders bedoelde (Belgische) staatsingreep versnelt het dobberende proces. Bij KB van 1 maart 1935, in uitvoering van de wet van 7 augustus 1931 op het behoud van monumenten en landschappen, wordt ongeveer 250 ha van het duinengebied beschermd. Van dan af echter gaat iedereen ervan uit dat de overblijvende 400 ha, die wel waardevol zijn maar niet beschermd, zonder problemen kunnen verkaveld worden. Nu treden de firma's die geld willen verdienen naar buiten. Toch duurt het nog een hele tijd tot, onder burgemeester Raf Versteede, het Bijzonder Plan van Aanleg (KB van 9 maart 1970) er komt en dat geeft slechts een deel van het gebied als bouwzone vrij. Bij KB van 29 augustus 1957 ziet het domaniaal natuureservaat het licht en het krijgt zowat 340 ha mee. Uiteindelijk kan men met het Duinendecreet (1993) definitief orde op zaken beginnen stellen. Het is een boeiend, maar zeer gedetailleerd verhaal waardoor de leesconcentratie soms op de proef gesteld wordt.

Het derde artikel is geschreven door Alexander Lehouck m.m.v. Hugo Thoen en handelt over: *De oude bewoning op de duinen. Onderzoek naar landschap en bewoning in de Westhoekduinen van ijzertijd tot middeleeuwen* (p. 131-191). Alhoewel dit stuk chronologisch voor de voorgaande artikels te situeren is, steunt het vrijwel volledig op het onderzoek naar de historische belangstelling voor de archeologie in het duinengebied (aanvang einde 18de eeuw). Hiervoor bekijkt men intensief de sleutelfiguren en -instellingen (Georges Donny, Alfred De Loë, Edmond Rahir, Karel Loppens, de Koninklijke musea, de Rijksdienst voor archeologie ...) uit het 19de- en 20ste-eeuwse onderzoek en de resultaten ervan. Deze verrassende benadering geeft meteen ook veel informatie over de evolutie van de archeologie als discipline in de behandelde periode. Belangrijke namen en organisatoren en hun werkwijze en resultaten passeren de re-

vue bij de verhalen over de ijzertijd (en de verbinding met de Keltische Kemmelberg site), de zoutwinning, de Romeinse vlakke, zoutzieders, keramiek en vissersgemeenschappen. Tussendoor lezen we bevestiging van het bestaan van een belangrijke getijdengeul achter de duinen en het feit dat de nederzettingen op de achterliggende schorren gericht zijn en niet op de zee (cfr discussie rond *Iserae portus*) (9de eeuw) en een kleine handelsnederzetting op de oude duinen (Johan Termote). De bijdrage van Lehouck en Thoen is origineel, zeer leesbaar en boeiend geschreven, rijk aan inhoud. Een aanrader.

De vierde en vijfde bijdrage zijn van de hand van Jacques Bauwens. In *Ooit droomden Pannense vissers van een 'eigen' haventje* (p. 193-230) brengt Bauwens het verhaal van het ontstaan van De Panne en de “Pannepotten” te groot werden om nog op het strand getrokken te worden, dook de idee van een rede/schuilhaven weer op. Met voortrekkers als Seraphyn Dequidt, August Pil en volksvertegenwoordiger Adolf Buyl besliste de regering in 1907 om een studiec commissie het probleem te laten onderzoeken. Daaruit volgden drie voorstellen voor het bouwen van een complete haven. Gezien de kostprijs duurde het nog tot 1913 vooraleer minister Joris Helleputte het licht op groen zette. En toen brak de oorlog uit. Na de oorlog weken de Pannense vissers uit naar Oostende, want Nieuwpoort lag plat en de droom was voorbij.

De vijfde bijdrage gaat over *Duin en strand van De Panne tijdens en na WO II* (p. 231-256). Na de slag om Duinkerke waren de stranden en de Westhoekduinen bezaaid met militair materieel dat de geallieerden bij hun hectische evacuatie hadden moeten achterlaten. Nadien werd het gebied eerst “verbouwd” tot een verdedigingslinie met loopgraven, zandzakjes, prikkeldraad en versterkingen, radarinstallaties, afuisterposten en, toen de vijand op zee en nadien weer in de lucht verscheen, volgden zoeklichten en luchtafweer. Ook dit stuk kust/strand werd een onderdeel van de *Atlantikwall*. Na een grondige inspectie van de hele kustlijn, in 1943, door veldmaarschalk Erwin Rommel, werd het uitzicht nog eens hertekend. Het strand werd frontlijn met allerhande obstakels, mijnenvelden, inundaties en gesloten bunkers. Op het einde van de oorlog bliezen geallieerde troepen heel wat bunkers op om te verhinderen dat Duitse troepen, bij een eventuele terugkeer, er weer gebruik van zouden maken. Na de oorlog werden de mijnenvelden en de strandobstakels vrij snel opgeruimd, maar de betonnen kolossen of hun resten bleven. De februari storm van 1953 ondergroef heel wat bunkers zodat ze een permanent gevaar werden. Zo begon de systematische afbraak. Als waardevolle appendix aan dit artikel volgen een kaart en een opsomming van alle Duitse versterkingen in de Westhoekduinen tijdens WO II (p. 252-255).

Het laatste artikel is geschreven door de ecologen Sam Provoost en Marc Leten: *Het Westhoekreservaat: historisch en landschapsecologisch kader* (p. 259-292). Zij beschrijven het veranderende landschap en ecosysteem: de kustdynamiek, de landschapsmetamorfose in de 20ste eeuw met de snelle opmars van bos en struweel, de intrede van exoten, de grondwaterhuishouding (met de drinkwaterwinning), de wijzigingen in de fauna en de flora, de wisselwerking tussen mens en natuur. Ze geven ook een duidelijke historiek van het eerste publiek natuureservaat in Vlaanderen (1957) en van het proces dat met vallen - bijv. het gebruik van het afbraakmateriaal van de *Atlantikwall* als een zinloze duinvoetversterking - en opstaan in 1996 leidde tot een heel nieuw beheersplan dat nu mooie resultaten kan voorleggen. De auteurs eindigen met een pleidooi voor een doordacht natuurbeleid en -beheer dat de verdere aftakeling van historische duinhabitats stopt en een meerwaarde creëert voor alle natuurgebruikers.

Het tweede deel van de publicatie bevat 14 losse stukken: reproducties op groot formaat van historische stukken die in verband staan met de behandelde materie zoals Ferrariskaart, akten, stamboom eigenaarsfamilie, Poppkaart... en de herkomstlijst van het illustratiemateriaal.

In het zand geschreven is een traditioneel mooi, verzorgd boek, inhoudelijk rijk, ook voor historici, al of niet met een boontje voor de natuur. Het is niet het ultieme boek over De Panne of over de Westhoek, maar het is duidelijk een aanwinst met heel wat nieuwe informatie en, af en toe, ook een nieuwe, verrassende conclusie of een stukje synthese. Over de noodzaak om de bijlagen in een tweede deel onder te brengen, kan getwijfeld worden, maar het is in elk geval een mooi geheel geworden.

Herkende men in de titel geen historisch werk, is het de uitgave in eigen beheer, het grote formaat, het stevige gewicht, de voorintekening of de prijs? Om een of andere reden is het boek tot nu niet echt bij de lezer geraakt. Er is nooit een vlotte verkoop geweest na de presentatie zodat het boek nog ruim beschikbaar is. Het kan besteld worden bij de Dienst voor Toerisme van De Panne of via de website www.inhetzandgeschreven.be. De prijs is nog altijd 75 euro en ook de verzendingskosten tellen, gezien het formaat en het gewicht, mee.

Ludo Valcke

Hans BERQUIN (ed.), *In het zand geschreven: de duinen van de Westhoek, een geschiedenis*. - Lier: [Hans Berquin], 2012. - Dl. 1: 304 p. en dl. 2: bijlagen: ill., krt. - ISBN 9789075463989

Een tweede jaarboek van het “In Flanders Fields Museum”

Op het einde van de bespreking van het eerste *Jaarboek* van het *In Flanders Field Museum (IFFM)* (*Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 151 (2014), p. 232-234) wijs ik erop dat het nummer 2 in de rij al het goede van de eersteling zal moeten bevestigen. Ik kon deze wens vrij snel concretiseren vermits het tweede *Jaarboek*, dit voor 2014, al voor de grote vakantie op de markt kwam.

Nummer 2 overtreft zijn voorganger een beetje in omvang (248 tegenover 225 p.), volgt dezelfde basislijn: originele teksten in het eerste deel (155 p.) en de vertalingen in het Nederlands en het Engels in deel 2. Het boek is opnieuw rijkelijk geïllustreerd, gebruikt dezelfde, goed leesbare letter, is mooi vormgegeven ... Ook de inhoud in opnieuw zeer gevarieerd.

De eerste bijdrage wordt geleverd door Luc Rombouts en David Proot. In “The Broken Bells of Flanders. De betekenis van de Belgische klokken en beiaarden tijdens de Eerste Wereldoorlog” (p. 8-27) leren we dat klokken en beiaarden een belangrijke rol speelden die heel wat verder gaat dan metaalleverancier. Beiaarden zijn overwegend een Vlaams (en Noord-Frans) gegeven. Bij de inname van België sneuvelden nogal wat beiaarden (Dinant, Leuven, Dendermonde, Nieuwpoort, Diksmuide, Ieper). De vernieling ervan drong ongewoon snel door in het buitenland en kreeg een sterke symbolische lading mee. Het werd namelijk een metafoor voor het vredige (neutrale) en cultuurminnende volk dat door de barbaarse bezetter overweldigd werd en het zwijgen opgelegd. De verdere geschiedenis die uitloopt in het bouwen van vredes- en herinneringsbeiaarden over zowat de hele wereld, en de belangrijke rol van de Mechelse beiaardschool (1922) boeien uitermate.

Het tweede artikel (p. 28-37) werd namens het Namenlijstteam geschreven door Pieter Trogh. Hij wijst op het reuzenwerk om - de intussen welbekende - Namenlijst op te stellen waar alle Belgische slachtoffers van WO I op voorkomen, vriend of vijand, militair of burger. Hij beschrijft de talloze problemen, maar ook de grote publieke respons en de soms onverwachte resultaten met de opmerkelijke casus van Adiel Vermeersch (Bissegem, boer en burger) als voorbeeld.

Oude getrouwe Roger V. Verbeke heeft het over “De Belgische Militaire gezondheidsdienst in 1914” (p. 38-49). Hij stelt de organisatie voor: de vooroorlogse medische doctrine, de reglementen, militaire hospitalen, artsen en middelen, brancardiers en “infirmiers”. Daarna verhuizen we

naar het veld en leren we de concrete werking kennen in de eerste oorlogsmaanden (Luik, de Gete, Namen, Antwerpen, de IJzer en het vastlopende front).

Zoals in *Jaarboek I* brengt Jan Dewilde ook nu een overzicht van de aankopen van het museum in 2013 (p. 50-73). Ze krijgen bijna allemaal een illustratie mee. Opvallend is de grote aanwinst bij de affiches. Het gaat vooral om ontwerpen van de hand van de Antwerpse kunstschilder Alfred Ost (1884-1945). Ost verbleef tijdens de Eerste Wereldoorlog in Nederland waar hij zich intensief inzette voor de slachtoffers van de oorlog. Hij ontwierp zeer veel affiches en prentkaarten die het oorlogsleed afbeelden. Het *IFFM* bezit nu, als enige openbare instelling, alle affiches die Ost maakte rond het thema WO I. Verder valt bij de aanwinsten een mooi werkje op van Alfred Bastien (nr. 43: *Nieuport sardinierie*) en een map met ontwerpen, drukken en proefdruksels van het zeldzaam en merkwaardig frontblad “Le claque à fond” (nr. 55).

Christina Klein schrijft (p. 74-79) over “Die Partiturensammlung des In Flanders Fields Museums” (Nederlandse en Engelse vertaling in deel 2 van het *Jaarboek*). Het gaat om de rijke collectie van het museum (364 verschillende partituren). Ze beperkt zich tot de zangpartituren en behandelt de patriottische liederen en de iconografie van de partituren. Zeer interessant is de situering van de collectie in een internationale context. Dominiek Dendooven vertelt over de Bijbel van Owen Edward Williams en lost het mysterie op (p. 80-84). Vraag was hoe die Welshe Bijbel eerst in de collectie van dokter Caenepeel en nadien bij het *IFFM* terechtgekomen was. Piet Chielens wijdt een aantal pagina’s (p. 85-89) aan “Ireland’s Memorial Records”, 8 volumes met de namen van de Ierse gesneuvelden uit WO I. John Devos brengt verslag uit over een intensieve werkweek van de eerstejaars studenten fotografie en hun werkresultaten (p. 90-103). Freddy Rottey vertelt kort over de aankomst van de bibliotheek van de vorig jaar overleden Koen Koch (Amsterdam) in het Kenniscentrum (p. 104-105). Het blijkt een zeer waardevolle aanvulling te zijn voor het WO I-fonds van het museum.

Dominiek Dendooven publiceert een inleiding bij en een situering van het dagboek van Dame Placid, een non uit het klooster van de Ierse Zusters in Ieper (p. 107-109). Daarna volgt de originele Engelse dagboektekst (p. 109-131) waarvan de Nederlandse vertaling integraal in deel 2 te vinden is. Zoals in *Jaarboek I* zorgt Frederik Vandewiere voor een ophijsing, alfabetisch op schenkersnaam, van alle schenkingen uit 2013 (p. 132-149) terwijl Annick Vandenbilcke opnieuw speciale aandacht heeft voor 1 uitzonderlijke schenking, nl. die van de Luxemburgse familie Pesch (p. 150-153). Het tekstgedeelte van het *Jaarboek* eindigt met een kort woord

van J. Verschoore. De voorzitter van de VZW In Flanders Fields wijst, in de aanloop naar de herdenking, op het belang om de vredesboodschap vanuit historisch perspectief te brengen. Treffend echter is zijn pleidooi om in die benadering zeker het toekomstperspectief niet te vergeten (p. 154-156).

Jaarboek II van het *IFFM* is een waardige opvolger van zijn nog jonge voorganger. Als dit niveau kan aangehouden worden, is de toekomst verzekerd. Het is logisch dat er in het *Jaarboek* a.h.w. vaste bijdragen komen: de aanwinsten, de schenkingen . . ., maar het is verfrissend om te kunnen vaststellen dat de samenstellers er ook nu in slagen om verrassende bijdragen aan te brengen (beiaarden, partituren, fotografie ...) die boeiende, vrij onbekende informatie leveren op een ogenblik dat we vanuit de boekhandel overstelpt worden met herkauwwerk of opgeblazen “petite histoire”. Een opmerking die ik al stilletjes bij mezelf maakte na de lezing van *Jaarboek II*, geef ik nu toch mee. Ter attentie van de lezers die het huis en de studiewereld van WO I (nog) niet goed kennen, zou wat informatie over de auteurs van de bijdragen erg welkom zijn.

Het *Jaarboek* kan besteld worden bij het Kenniscentrum WO I of aangekocht worden in de museumwinkel van het *IFFM*. En voor wie het vorig jaar volledig vernieuwde museum nog niet bezocht heeft, is een bezoek met aankoop een aanrader.

Ludo Valcke

In Flanders Fields Museum: Jaarboek=Yearbook=Annuaire 2014. - leper: In Flanders Field Museum, 2014. - 248 p., ill. - ISSN 2295-2101

De wereld van het oude boek in België (1830-2012)

Met dit bijzonder rijke boek biedt Piet Buijnsters een breed en diep overzicht van het antiquariaat en het bibliotheekverzamelen in België, vanaf 1830 tot onze tijd. Wie enigszins belangstelling heeft voor deze onderwerpen, is ook vertrouwd met de auteur. Piet Buijnsters (°1933) doceerde tijdens zijn actieve loopbaan achttiende-eeuwse literatuur aan de Radbouduniversiteit van Nijmegen. Vanuit dit vakgebied sloeg hij bruggen met de handel in en het verzamelen van antiquarische boeken in Nederland. Dit jarenlang omgaan met de wereld van het oude boek resulteerde in een aantal goed onthaalde publicaties. *Het verzamelen van boeken: een handleiding* kwam uit in 1985 en ging zeven jaar later, in 1992, een uitgebreide, herwerkte editie tegemoet. Deze handleiding neemt in het Nederlandse taalgebied nog steeds een onvervangbare plaats in. Ambitieuzer, ook omvattender en diepgravender, waren vervolgens twee grote monografieën: *Geschiedenis van het Nederlandse antiquariaat* (2007) en *Geschiedenis van de Nederlandse bibliofilie* (2010). Dit is geen kleine prestatie. In een land, Nederland, waar historici en publicisten met graagte onderzoek doen en publiceren over beide onderwerpen, was het komen tot een leesbare synthese in een hapklare vorm geen geringe uitdaging.

Helemaal anders is het bij ons, in België. Daar is er nauwelijks een historische traditie inzake de geschiedenis van de handel in en het verzamelen van oude en kostbare boeken. En de eigen tijd blijft al helemaal buiten beeld, net alsof het niet betaamt te schrijven over deze heel eigen wereld, met extravagante spelers en ondoorzichtige gebruiken. Laat staan dat het schrijven van een overzicht er hoog op de agenda staat. En dus eigente Piet Buijnsters zich deze onderwerpen toe, gesterkt door zijn ervaringen met zijn beide boeken over Nederland. Het antiquarisch verkopen en verzamelen van boeken kwamen nu samen in één volume, waarbij beide thema's in elkaar werden vervlochten. De afwezigheid van vooronderzoek en de geringe vertrouwdheid van de auteur met de toch wel eigen boekencultuur van ons land waren moeilijkheden die moesten worden overwonnen. Dat deze klippen, alhoewel niet zonder averij, werden gerond, dankt de innemende auteur, tijdens zijn onderzoek en excursies steeds vergezeld door zijn vrouw, aan de talrijke warme contacten die hij in de lange jaren waarin dit boek rijpte, onderhield met antiquaren, vei-

linghouders, bibliofielen, bibliothecarissen en andere stakeholders uit de boekenwereld. Bijzonder belangrijk voor Buijnsters was de onvoorwaardelijke medewerking die professor Jan Roegiers hem van meet af aan toezegde en daadwerkelijk ontplooidde. Het boek is trouwens opgedragen aan de in 2013 overleden Leuvense hoogleraar, universiteitsbibliothecaris en gepassioneerde boekenliefhebber. Ook op lokaal niveau ging Buijnsters het gesprek aan met bevoorrechte getuigen uit het boekenvak. De neerslag van deze interviews, 24 met antiquaren en veilinghouders en 11 met bibliotheekverzamelaars, wordt in een beschrijvende vorm achterin het boek opgenomen (p. 289-390).

Eigenlijk hoefde dit niet, want wat deze 35 boekenmensen aanbrenge(n), is meestal wel verwerkt in het verhaal van het boek. En dit niet kunnen schrappen, laat zich overigens in het hele boek wel aanvoelen. Heel veel materiaal werd bovengespit door bronnen- en literatuuronderzoek waarbij de hand werd gelegd op soms de meest onooglijke gelegenheidspublicaties, ook, zoals gezegd, door de sector te bevragen. Deze overvloed van materiaal en het gebrek aan oudere syntheses die grote lijnen hadden kunnen aangeven, zorgen nu voor een optassing van heel veel feiten, die bovendien soms meer dan eens aan de orde worden gesteld. Als structurerend element hanteert Buijnsters bij voorkeur de biografie, zodat het boek zich ook laat lezen als een “who is who” in de wereld van het oude boek in België. Grote spelers zoals Charles Van Hulthem, Paul van der Perre en Michel Wittock wisselen af met heel veel bescheiden lokale verzamelaars en antiquaren. Dit gebrek aan synthese en reliëf vormt de zwakte van dit boek. Het is de tol van zich als pionier te begeven in een nauwelijks ontgonnen terrein. Dit alles kan niets afdoen van de grote verdienste om dit onderwerp echt aan te pakken en in een samenhangend geheel te presenteren.

Naast het gebrek aan degelijke voorstudies, was er een tweede hinderenis die Piet Buijnsters diende te nemen. Zijn kennis van de Nederlandse boekenwereld kent nauwelijks haars gelijke. Maar deze kennis reikte niet verder dan Nederland. De auteur zette zich voor dit boek over België aan het werk zonder veel voorkennis, en deze horde werd niet zonder moeite genomen. Zich in enkele jaren meer dan twee eeuwen boek- en bibliotheekgeschiedenis eigen maken met de bedoeling om die tot op het lokale niveau met grote diepte te beschrijven, is een bijna onmenselijke opgave. Bijgevolg kan op veel plaatsen de vinger worden gelegd op omissies of onvoldoende nuancerings. Om ons te beperken tot de hoger aangestipte interviews: Buijnsters beperkte zijn gesprekspartners in Brugge tot Marc Van de Wiele (antiquariaat, veilinghuis) en Lieven Moenaert (antiquaar). Het is duidelijk dat dit niet toelaat om een representatief beeld te schet-

sen. Toen Piet Buijnsters zijn boek in Brugge kwam voorstellen, reikte de plaatselijke antiquaar Arthur Vandevelde hem een reeks feiten en publicaties aan die het Brugse verhaal in zijn boek hadden kunnen verrijken. Dat deze feitelijkheden zijn boek niet hadden gehaald is hier niet het punt, wel dat duidelijk werd dat Buijnsters een gesprekspartner van groot gewicht over het hoofd had gezien.

Hoe is het boek opgebouwd? In de twee eerste hoofdstukken is de periode 1775-1850 aan de orde. Het is een tijd van de desintegratie van vele aanzienlijke collecties, waarbij boekhandels en verzamelaars volop aan hun trekken komen. Buijnsters plaatst Pierre-Jacques Scourion (1767-1838) en Thomas-Lodewijk de Schietere de Lophem (1769-1824) in het pantheon van de grote verzamelaars. Joseph-Basile van Praet (1754-1837) krijgt terecht een plaats in het centrum van het bibliothele circuit.

In de steden vinden deze verzamelaars elkaar binnen bibliothele genootschappen, zo onder meer in Antwerpen, Brussel, Gent, Luik en Bergen (hoofdstuk 3). Zou het kunnen dat in Brugge het historisch genootschap *Société d'Emulation* gedeeltelijk deze rol vervulde zodat een specifiek bibliothele gezelschap er geen kans had? Bruggelingen sloten zich overigens aan bij *sociétés* van andere steden. De specifieke Vlaamse bibliothele en het verzamelen in de latere 19de en 20ste eeuw zijn aan de orde in hoofdstukken 4 en 5 (specifiek over Franstalige literatuur). Paragrafen zijn gewijd aan Jacob Goethals-Vercruyse (1759-1838) uit Kortrijk en aan Jean-Jacques Lambin (1765-1841) uit Leper, uiteraard ook aan meer bekende figuren als Jan Frans Willems en Prudens van Duyse. Een belangrijke verzameling uit de vorige eeuw was die van de Brugse historicus en classicus André Himpe (1916-2008). Verzamelaars uit de vorige eeuw die hun collectie ombouwden tot bibliotheken voor geïnteresseerde vorsers, krijgen een afzonderlijk hoofdstuk, met als karakteristieke voorbeelden de Stichting De Bethune in Marke en de Stichting Jean van Caloen in Loppem. Evenveel aandacht krijgt de handel in het antiquarische boek, waarbij Brussel en Antwerpen afzonderlijke hoofdstukken opeisen (6 en 7) en Brugge en Damme in het hoofdstuk over de “periferie” (9) een plaats krijgen. Het tiende en laatste hoofdstuk is voorbehouden voor bibliothele drukwerk en voor de betekenis van privé-persen, zoals de *private press* van Renaat Bosschaert (1938-2007) in Brugge.

Het boek bevat een uitgebreide bibliografie (p. 417-424), op zich al een huzarenstukje, en is ruim geïllustreerd, onder meer met een ruime kleurenportfolio, ingeschoven tussen p. 288-289. Het uitgebreide namenregister (p. 427-444) zegt veel over de diepgang van deze studie.

Samenvattend: dankbaarheid is hier op zijn plaats om zoveel durf en hardnekkigheid om dit grote, disparate onderwerp in kaart te brengen,

op een manier die niemand tot dan toe voor mogelijk hield. De literaire en verhalende stijl maakt het lezen van dit boek bovendien tot een aangename ervaring. De wat encyclopedische opbouw laat toe om hoofdstukjes en zelfs paragrafen als afgeronde gehelen te benaderen. Het boek is bovendien een hartstochtelijke uitnodiging om de zovele deelonderwerpen die worden aangereikt verder uit te werken, en ook om te komen tot een uitgepuurde synthese die het eigen(zinnige) karakter van het antiquariaat en de bibliofilie in België tijdens de voorbije twee eeuwen scherpstelt.

Ludo Vandamme

Piet J. BUIJNSTERS, *Geschiedenis van antiquariaat en bibliofilie in België (1830-2012)*. - Nijmegen: Uitgeverij Van Tilt, 2013. - 445 p.: ill. - ISBN 97894/60041235

Kroniek

In memoriam Patricia Carson - Patricia Mary Carson (Oreston, 5 maart 1929 - Afsnee, 13 oktober 2014) studeerde geschiedenis aan de University of London en promoveerde er tot Master of Arts (geschiedenis) met een onderzoek gewijd aan Londen in de achttiende eeuw. Na haar huwelijk in 1954 met Raoul van Caenegem, rechtshistoricus en hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Gent, vestigden zij zich te Afsnee bij Gent.

Na eerdere publicaties over de geschiedenis en het bronnenmateriaal over Westelijk Afrika (1962, 1968) verlegde ze haar aandacht volop naar de relaties tussen Engeland en de Lage Landen in de loop der eeuwen. Ze werd een gewaardeerd en goed gedocumenteerd kenner van de geschiedenis van het middeleeuwse graafschap Vlaanderen en van de stad Gent in het bijzonder. Haar werken dragen in dit opzicht sprekende titels zoals “Vlaanderen en Nederland vanuit een Brits standpunt gezien”, in: *Ons Erfdeel* (1970), en “The British Connection”, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* (1974). Het was steeds haar bedoeling het verleden voor een breed publiek toegankelijk te maken. Haar naam blijft onafscheidelijk verbonden met *The Fair Face of Flanders* (1969, diverse herdrukken en vertalingen). In 1977 volgde de vertaling in het Nederlands onder de titel *Het Fraaie Gelaat van Vlaanderen*. Voor dit werk kreeg ze in 1977 de vijfjaarlijkse Eugène Baieprijs, bestemd voor buitenlandse auteurs die in hun taal de Vlaamse cultuur bekend maken en ondersteunen. Haar fascinatie voor Gent kreeg een prominente plaats in haar publicaties, zoals *Ghent, a town for all seasons* (1972, met vertalingen in het Nederlands, Frans en Duits). Ze analyseerde de mythe die in de 19de eeuw ontstond rond de persoon van “volksmenner” Jacob van Artevelde en over wie in werkelijkheid maar schaarse bronnen ons inlichten. Haar visie schreef ze neer in *James van Artevelde: The Man from Ghent* (1980).

Andermaal reflecteerde ze in 1989 over de geschiedenis van Vlaanderen in *Flanders in Creative Contrasts*, gelijktijdig vertaald in het Nederlands onder de titel *In eindeloze verscheidenheid*. Ze omschreef terecht het werk als een historisch fresco, met thematische hoofdstuktitels die tal van contrasten in land en bevolking oplijstten. Ze slaagde erin onze verwarde geschiedenis op een originele wijze te ontleden en in een helder verhaal te hertalen.

Patricia Carson ontving op 8 juli 1996, een jaar na haar echtgenoot, de persoonlijke titel van barones.

Maurice Vandermaesen

In Memoriam Zuster Catharina DHooghe (1928-2014) - Op 2 december 2014 overleed zuster Catharina D'Hooghe, religieuze van Sint-Andreas, in het moederhuis van haar congregatie te Ramignies-Chin (provincie Henegouwen). Zij was geboren in Brugge op 5 februari 1928. In 1950 behaalde zij aan de Gentse universiteit het diploma van licentiaat geschiedenis. Vervolgens koos zij voor een loopbaan in het onderwijs. Op 36-jarige leeftijd werd zij definitief opgenomen in de congregatie van Sint-Andreas. Ze bleef gedurende heel haar actieve leven lerares. Ze maakte ook steeds deel uit van de kloostergemeenschap van de Garenmarkt. Op latere leeftijd woonde ze met een aantal zusters in Assebroek. Sinds het einde van de jaren '90 ging haar steeds wankele gezondheid al erg achteruit, en enkele jaren voor haar dood werd zij opgenomen in communiteit van Ramegnies-Chin.

In de jaren '80 en '90 was deze bescheiden en steeds vriendelijke kloosterzuster een zeer regelmatige bezoeker van de leeszalen van het Stadsarchief en de andere Brugse archiefdepots. Ze ontpopte zich vanaf die tijd als een uitmuntende historica en startte met een aantal publicaties over de geschiedenis van het domein aan de Garenmarkt in het tijdschrift van haar instituut. Vervolgens spitte zij zich toe op de historisch-geografische ontwikkeling van het hele gebied rond de Dijver en het huidenveterskwartier, waarover zij belangrijke studies publiceerde, gebaseerd op diepgaand bronnenonderzoek. In onze *Handelingen* publiceerde ze één artikel: 'De Zwartzusters te Brugge. Ontstaan en situering van 1356 tot 1580', dl. 124 (1987), p. 35-46, waarin ze op basis van ernstig onderzoek allerlei beweringen in een toen pas verschenen boek over de Zwartzusters kon corrigeren. Toen onze toenmalige voorzitter, kan. Boudewijn Janssens de Bisthoven, haar suggereerde om deze correcties wat scherper in de verf te zetten, weigerde ze resoluut, omdat ze de auteur van het boek niet in verlegenheid wou brengen.

Zuster Catharina werkte graag samen met gelijkgezinden: ze was dan ook een medewerker van het eerste uur in de werkgroep 'Huizengeschiedenis' van de VZW Levend Archief. Zelf schreef ze een belangrijke bijdrage aan één van de eerste huizenrapporten van de werkgroep, over het huis 'De Patiëntie' aan de Spinolarei.

Noël Geirnaert

Prijs voor Jelle Haemers – Voor zijn boek *De strijd om het regentschap over Filips de Schone. Opstand, facties en geweld in Brugge, Gent en Ieper (1482-1488)*, gepubliceerd in 2014 als nr. 2 in de reeks Historische Monografieën Vlaanderen (de gezamenlijke reeks van ons Genootschap

en de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent) ontving professor Jelle Haemers (KULeuven, Onderzoeksgroep Middeleeuwen) de *Prix Anton Bergmann 2014* van de *Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*. Deze prijs wordt vijfjaarlijks toegekend aan een auteur van een monografie in het Nederlands over de geschiedenis van een Vlaamse stad of gemeente in België. Hij is genoemd naar de Lierse schrijver Anton Bergmann (1835-1874), vooral bekend voor zijn boek *Ernest Staas, advocaat*, waarvoor hij in 1875 de Staatsprijs voor Nederlandse Letterkunde ontving.

Voor meer gegevens over het bekroonde boek, zie onze site www.genootschapvoorgeschiedenis.be/Nieuws-Agenda of www.academia.press.be.

G.

14-18. Oorlog in beeld - Brugge in oorlog - In het herdenkingsjaar van het uitbreken van de eerste wereldoorlog voelde bijna elke stad of gemeente in Vlaanderen die in de Grote Oorlog geleden heeft, en er zijn er weinig die niet in het geval zijn, zich verplicht om op een of andere manier aan het gruwelijke gebeuren te herinneren. Ook Brugge liet niet na zijn oorlogsjaren op te rakelen ten behoeve van de huidige generatie, waarvan niemand nog die tijd bewust heeft meegemaakt. In de Brugse Stadshallen liep van 14 oktober 2014 tot 22 februari 2015 een drieledige tentoonstelling onder de titel “14-18. Oorlog in beeld / Brugge in oorlog”. In de Garemijnzaal op het gelijkvloers was het historische luik “Brugge in oorlog” opgesteld. In de zalen op de verdieping waren twee fotografietentoonstellingen te zien.

Het historische luik van het tentoonstellingsproject bracht de rol van Brugge in de eerste wereldoorlog in beeld. Curator was de bekende Vlaamse historica Sophie De Schaepdrijver, hoogleraar aan de Pennsylvania State University. Zij werkte samen met een team van het Stadsarchief o.l.v. hoofdarchivaris dr. Noël Geirnaert en archivaris Jan D’hondt, en met tentoonstellingsarchitect Koen Bovée. Zij schetsten het verhaal van Brugge in de oorlog aan de hand van foto’s, archiefdocumenten, kunstwerken, objecten, elektronische animaties en filmfragmenten, dit alles verdeeld over tien thema’s, die chronologisch op elkaar volgden:

1. Brugge vòòr de oorlog
2. Het uitbreken van de oorlog
3. De inname van Brugge
4. Het nieuwe gezag
5. Bruggelingen aan het front
6. Bolwerk Brugge: duikbootbasis en bombardementen

7. Verarming en hongersnood
8. Dagelijks (samen)leven
9. Spionage
10. Bevrijding en herdenking

Aan dit laatste thema was nog een verlengstuk toegevoegd in de nabijgelegen Militaire Kapel in de Kartuizerinnenstraat, die samen met de bekende praalboog aan het begin van deze straat de herinnering aan de gesneuvelden bewaart.

In een aparte hoek van de eigenlijke tentoonstelling werd ook een film vertoond die de volledige thematiek nog eens in bewegend beeld te zien gaf. Naar een scenario van professor De Schaepdrijver werden authentieke filmfragmenten uit nationale en internationale verzamelingen gemengd met foto's en beelden van toen en nu. Deze film voegde een dynamische dimensie toe aan de statische tentoonstellingskasten en panelen.

Uit de hele tentoonstelling bleek duidelijk de unieke positie van Brugge als centrum van het *Marinegebiet*, dat zich uitstrekte tot Zeebrugge en Oostende en dat het militair-maritiem bolwerk vormde van de Duitse oorlogsvoering. De gezagvoering lag in handen van admiraal Von Schröder en zijn *Marinekorps Flandern*. In de Brugse achter- en zeehaven lagen de oorlogsduikboten die werden ingezet tegen de Britse bevoorradingsvloot. De haven was het doelwit van een heftige belegering vanuit de lucht, met vanaf 1917 dagelijkse bombardementen van de geallieerden. Talloze burgers werden er het slachtoffer van.

Ook de zware tol op het dagelijkse leven in de stad kwam in de tentoonstelling op zeer treffende wijze tot uiting. De bevolking was onderworpen aan een uiterst streng militair regime, dat de bewegingsvrijheid tot een minimum beperkte. Tal van verplichtingen, opeisingen en verbodsbepalingen werden meegedeeld aan de hand van "plakkaten", waarvan het Stadsarchief een unieke collectie heeft weten te bewaren. Van de op rood papier gedrukte exemplaren ging een grotere dreiging uit, zoals doodstraffen en terechtstellingen. Ook door middel van de *Stadsbode*, een officiële krant die verscheen van 1917 tot 1919, kwam de burger te weten wat er te gebeuren stond en wat er te krijgen was. In de marge van deze tentoonstelling werd de volledige collectie van deze oorlogskrant gedigitaliseerd en raadpleegbaar gemaakt op het internet.

In de tentoonstelling werden de historische feiten vaak pittig geïllustreerd met persoonlijke details, zoals het zakuurwerk van Victor Naessens, ooit stalknecht in Loppem maar uitgegroeid tot bevelhebber van het fort Loncin bij Luik. Volgens de overlevering is het uurwerk blijven stilstaan op het uur waarop het fort in de lucht is gevlogen na de zware Duitse belegering. Naessens kreeg er na de oorlog de vererende toe-

Schade aan de huizen Hoefijzerlaan 3-6 te Brugge door een bombardement tijdens de nacht van 13-14 juli 1918 (foto verzameling Wilfried Deraeve)

lating voor om het bestanddeel 'de Loncin' aan zijn naam toe te voegen. In tegenstelling tot wat vaak wordt beweerd werd hij niet tot de adelstand verheven: dit werd onlangs aangetoond door Benoit Kervyn in de *Brugse Gidsenkroniek*, jg. 48/2015 p. 29. Generaal Naessens de Loncin is bekend gebleven door een straatnaam in Sint-Michiels, voorheen grondgebied Loppem.

Andere beklivende persoonlijke verhalen zijn die van de families De Zeine en de spionnen Anna de Beir en de gebroeders Mus. Het indrukwekkende knipmes waarmee Pierre Mus een Duitse belager wist te neutraliseren sprak tot de verbeelding. Ook de Bruggeling die de in Brussel begraven en tot nationaal symbool uitgeroepen Onbekende Soldaat heeft mogen aanwijzen, werd hier passend gememoreerd. Het was de oorlogsblinde oud-strijder Raymond Haesebrouck, van wie onder meer de witte blindenstok en een geschilderd portret uit privébezit te zien waren.

Maar ook de algemene geschiedenis vaart wel bij de inzichten die in deze tentoonstelling werden uitgewerkt. Een voorbeeld is de visueel zeer plastisch uitgebeelde Engelse raid op Zeebrugge in april 1918. Resultaat van de spectaculaire aanval was dat de havengeul toch slechts gedeeltelijk geblokkeerd werd, zodat de duikbotenactiviteit daarna nog kon blijven doorgaan. Zo wordt het jaarlijks op Saint George's Day nog steeds met veel trompetgeschal herdachte militaire exploit in een juister perspectief geplaatst. Ook de algemeen geldende opvatting dat de stad Brugge uit-

eindelijk toch niet veel te lijden had van de oorlog komt onder druk te staan. Zowel de gebouwen als de mensen bleven niet gespaard, door resp. de talrijke bombardementen en het harde bezettingsregime.

Slotsom is dat we kunnen spreken van een wetenschappelijk goed onderbouwde, evenwichtig opgebouwde en bijzonder overzichtelijke tentoonstelling, die een klare kijk gaf op de positie van Brugge in de eerste wereldoorlog. De tentoonstellingsobjecten waren goed gekozen, met de nodige afwisseling van documenten, voorwerpen, foto's en kunstwerken, maar zonder in overdaad te vervallen en mooi gepresenteerd. Jammer dat we hier toch weer moeten wijzen op het steeds terugkerende euvel van de moeilijke leesbaarheid van de verklarende onderschriften en het slecht aanbrengen ervan, soms onbelicht, soms te zeer gegroepeerd en hierdoor op een paar meter afstand van het bedoelde object. Op andere plaatsen ontbraken de nummers bij de objecten.

Een kleine catalogus in handig zakformaat vergezelde de tentoonstelling. Deze bood geen strikte opsomming van de tentoonstellingsobjecten, maar beschreef de essentie ervan in een lopende tekst. Een verdedigbare keuze. Het boekje was verkrijgbaar in vier talen. Het tentoonstellingsluik "Brugge in oorlog" had nochtans enkel Nederlandstalige onderschriften. Wellicht is men er vanuit gegaan dat dit lokale luik de anderstalige bezoeker minder zou aanspreken. Maar ook de andere tentoonstellingsluiken werden eentellig in het Nederlands geduid. De vertaling vond je in de boekjes.

Over die andere tentoonstellingsluiken, met als curatoren fotograaf Carl De Keyzer en auteur David Van Reybrouck, treden we hier niet in detail, maar willen we benadrukken dat ze de historische tentoonstelling zinvol aanvulden en er een artistieke dimensie aan toevoegden. Ze deden vooral nadenken over hoe we vandaag omgaan met het historisch gegeven van de oorlog.

André Vandewalle

Gone West 2015 - Het eerste herdenkingsjaar, 100 jaar na het begin van de Grote Oorlog, is voorbij. Her en der waren er geslaagde en minder geslaagde, of minder te 'waarderen' initiatieven. Het werd meteen ook duidelijk dat het een zeer goede zaak is dat de Provincie West-Vlaanderen met het indrukwekkend cultuurprogramma Gone West het voortouw heeft genomen (zie *Handelingen*, jg. 150(2013)2, kroniek p. 476-477).

De start, Lichtfront 14, volledig verslagen op TV één, was een indrukwekkend vredesgetuigenis. 8400 fakkeldragers en 1600 extra vrijwilligers over een parcours van 84 km zorgden voor een beklijvend begin. Dat er vrijwilligers in overschot waren, bewijst dat het initiatief

een sterke publieksbasis had en heeft. Intussen wordt het In Flanders Fieldsmuseum in Ieper overspoeld met bezoekers. Waar er sinds de opening in 1998 jaar na jaar op ruim 200 000 bezoekers mocht gerekend worden, stopte de teller in 2014 pas na een half miljoen.

De editie 2015 van *Gone West*, in het teken van de eerste gasaanvallen, is intussen gestart in Tielt met 'Woordfront'. En opnieuw werd een ruim gebruik gemaakt van vrijwillige medewerkers. 4 x 1150 mensen stapten vanuit 4 Tieltsse straten naar de Grote Markt. Elke groep evoceerde, op tekst van Saskia De Coster, of woede, of angst, of verdriet, of hoop. Het cijfer 1150 verwijst naar het aantal dodelijke slachtoffers van de eerste 'geslaagde' gasaanval. Tielt werd gekozen omdat het vanuit de *Armee OberKommandantur IV* in Tielt was dat het bevel voor de eerste gasaanval werd gegeven.

Een ander hoogtepunt voor 2015 volgt op 9 juli met de 30 000ste Last Post (intendant Wim Opbrouck). Intussen loopt het beeldenproject *ComingWorldRememberMe* verder. Het moet 600 000 beeldjes opleveren (aantal slachtoffers op Belgische grond) tegen 2018.

Gone West 2015 levert 2 grootschalige evenementen en ruim 60 voorstellingen - dans, muziek, theater, film, literatuur - met namen als Saskia De Coster, Wim Opbrouck, Erwin Mortier, Tom Lanoye, Sidi Larbi Cherkaoui, Jef Neve ... en culturele instellingen als Malpertuis Tielt, Antigone Kortrijk, Festival van Vlaanderen, Concertgebouw Brugge, In Flanders Fieldsmuseum Ieper, Memorial Museum Passchendaele. Er zijn nieuwe erfgoedwandelingen en de 'Namenlijst' vordert gestaag.

Meer info: www.gonewest.be. De programmabrochure is beschikbaar in het Provinciaal Informatiecentrum Tolhuis (Jan Van Eyckplein 2, Brugge, 0800 20 021).

Ludo Valcke

Een archieftentoonstelling bij de 200ste verjaring van de oprichting van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden

Midden het herdenkings-'geweld' rond de Eerste Wereldoorlog heeft het West-Vlaams Archievenplatform – WAP er voor gekozen om naar aanleiding van zijn 3de lustrum een tentoonstelling met bijhorende catalogus samen te stellen over de periode 1814/1815-1830, toen onder Willem I Zuid en Noord in één staatsverband samengebracht waren.

Het WAP is een feitelijk samenwerkingsverband voor alle archiefdiensten in de provincie, dat opgericht werd in 2001 en bedoeld is om de vak-kennis te bevorderen en om (archieff)ervaringen uit te wisselen. Daartoe wordt jaarlijks een WAP-studie- en ontmoetingsdag georganiseerd.

Kaft van de catalogus bij de Archief tentoonstelling

De jaren 1814/1815-1830 onder koning Willem I waren ook voor West-Vlaanderen een periode met veel ingrijpende bestuurlijke hervormingen, met een vrij gunstig cultureel en economisch klimaat, maar helaas ook met grote tegenstellingen tussen Noord en Zuid, onder meer op het vlak van taal en godsdienst. Deze tegenstellingen zouden, zoals welbekend, uiteindelijk in 1830 leiden tot een opstand en de afscheiding van het Zuiden.

De tentoonstelling bestaat uit 20 panelen met hoogwaardige reproducties van West-Vlaamse archiefdocumenten. Niet minder dan 24 WAP-leden hebben hiertoe verschillende documenten uit hun archiefdepots bovengehaald en ter beschikking gesteld. De tentoonstelling is feestelijk geopend tijdens de 15de WAP-dag in het Atrium van het gemeentehuis van Koksijde op 16 maart 2015. In de komende maanden zal ze rondreizen in West-Vlaanderen en te zien zijn op verschillende locaties, waar ze telkens nog aangevuld wordt met andere originele plaatselijke archiefstukken in vitrinekasten.

Aansluitend bij de tentoonstelling is een rijkelijk geïllustreerde catalogus in brochurevorm uitgegeven: 'Het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in West-Vlaamse archiefdocumenten, 1815-1830' (s.l., 2015, 89 blz.)

De geselecteerde archiefdocumenten en de catalogobijdragen zijn

gegroepeerd rond zeven thema's: (1) Gevierd en verguisd. Begin en einde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en koninklijke bezoeken; (2) Gezag en grenzen. Bestuurlijke organisatie; (3) Frans, Vlaams, Nederlands? Taal en cultuur; (4) Wegen naar welvaart. Verkeersinfrastructuur en economisch leven; (5) Nood zoekt solidariteit. Sociaal leven en maatschappelijk welzijn; (6) Met een schone lei. Onderwijs; (7) Godsvrucht op Willems wijze. Kerk en religie.

De gehele opzet is niet bedoeld als een grondige en alles omvattende studie van de zogenaamde 'Hollandse tijd' in West-Vlaanderen, maar blijft bewust algemeen en wil enkel een breed toegankelijk beeld brengen van deze toch minder bestudeerde en bekende periode uit onze geschiedenis, en dit uitsluitend aan de hand van archiefstukken uit de West-Vlaamse archieven. Meteen kunnen op die manier de West-Vlaamse archiefdiensten hun rijke inhoud etaleren en zich gezamenlijk bij een ruim publiek kenbaar maken.

Johan Vannieuwenhuysse

Prijs Cultureel Erfgoed 2013-2014 toegekend aan CO7 - Op het eind van de FARO (Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed)-studiedag 'Het Groot Onderhoud' (Brussel, 14 oktober 2014) reikte Vlaams minister van Cultuur Sven Gatz de prijs Cultureel Erfgoed 2013-2014 van de Vlaamse Gemeenschap uit. CO7 (CultuurOverleg 7) is een samenwerkingsverband tussen de gemeenten Heuvelland, Ieper, Langemark-Poelkapelle, Mesen, Poperinge, Vleteren en Zonnebeke voor een integrale cultureel-erfgoedwerking, aangestuurd vanuit een erfgoedcel. De jury loofde de voorbeeldwerking van het samenwerkingsverband en van de erfgoedcel, die niet alleen het bredere lokale cultureel-erfgoedveld, maar alle cultureel-erfgoedconvenants in Vlaanderen kan inspireren. Bij die integrale aanpak is er aandacht voor alle aspecten van de zorg voor en de ontsluiting van het cultureel erfgoed. De plaatselijke archieven worden nadrukkelijk meegenomen: de brochure *Hoe archiveren? Praktische gids voor het behoud en beheer van jouw archief* of de onderzoeksgids *Dagelijks leven in de zuidelijke Westhoek (1900-1914)* zijn hierbij exemplarisch.

Vijfhonderd jaar herberg 'Vlissinghe' – Het bekende Brugse café 'Vlissinghe' in de Blekersstraat viert in 2015 zijn vijfhonderdste verjaardag. Het oudste document dat betrekking heeft op het pand dateert inderdaad uit 1515. Er blijkt evenwel niet uit dat er toen al herberg gehouden werd. De vroegste vermelding van de huisnaam 'Vlissinghe' staat in de registers van de Zestendelen (1580) en de eerste zekere vermelding als

Café 'Vlissinghe' in Brugge: de gelagkamer (foto M. Ryckaert).

'huis en herberg' dateert pas uit 1648. Niettemin werd geoordeeld dat er voldoende reden was om van 2015 een feestjaar te maken.

Het café is ondergebracht in een historisch gebouwencomplex dat in zijn huidige vorm uit de 16de en 17de eeuw dateert. De gelagkamer heeft het merkwaardige historiserende interieur behouden dat de toenmalige eigenaar, brouwer Léon De Meulemeester, rond 1869 inrichtte. Daarnaast is er ook een vergaderzaaltje dat aangekleed werd door de in 1894 gestichte kunstenaarsvereniging 'Kunstgenegen' en doorgaans met de naam 'het museetje' aangeduid wordt. De jongste anderhalve eeuw heeft het café, naast 'gewone' Bruggelingen ook talrijke kunstenaars tot zijn gasten mogen rekenen. Diverse kunst- en toneelverenigingen hebben er gedurende kortere of langere tijd vergaderd. Vanaf het einde van de 19de eeuw kwamen er in toenemende mate ook toeristen over de vloer. Een handig in stand gehouden mythe over een vermeend bezoek van de schilder Pieter Pauwel Rubens heeft in de eerste helft van de 20ste eeuw heel wat, met name Britse, bezoekers gelokt. Ook nu nog is het café populair bij zowel Bruggelingen als toeristen.

Om het feestjaar te stofferen deden de uitbaters niet alleen een beroep op een groepje geëngageerde stamgasten, maar konden ze ook rekenen op de actieve steun van de Stad en de Erfgoedcel Brugge, alsook op de

medewerking van diverse andere instanties en verenigingen, zoals het Bruggemuseum en de heemkundige kring Brugs Ommeland.

Er werd een feestprogramma uitgewerkt, dat gespreid over het jaar heel wat activiteiten aanbiedt. Zo worden in de inkom van het café vijf opeenvolgende kleine thematentoonstellingen gehouden, telkens gewijd aan een markant object uit de geschiedenis van de zaak. Het gaat achtereenvolgens om: de gastenboeken, het schilderij 'Teunis en zijn wijf' met de legendarische vroegste waarden van 'Vlissinghe', een porseleinen tapkraan uit de tijd dat de herbergeigendom was van de Brugse brouwerij De Arend (later Aigle-Belgica), de krulbollen die verwijzen naar de volksspelen die er beoefend werden, de bekers van de vereniging 'Kunstgenegen' en de spaarkas die de sociale tradities van het caféleven illustreert. Nog in de inkomhal is een video te zien met interviews van vroegere uitbaters en vaste stamgasten.

Vertrekkend van deze zes erfgoedobjecten worden ook aanvullende activiteiten opgezet. Er is een lezingenreeks, er worden wandelingen gehouden en onder de naam 'Orde van 500' is er een nieuwe vereniging van stamgasten en sympathisanten in wording. Ook de terugkeer van een krulbolbaan in de stemmige cafétuin is voorzien. En tenslotte wordt er, zoals het een herberg past, een eigen feestbier geschonken.

Nog in het kader van vijfhonderd jaar 'Vlissinghe' brengt het stedelijk Volkskundemuseum in de Balstraat van 25 april tot 13 december 2015 een tentoonstelling onder de klinkende titel 'Santé Santoater'. Oude prenten, foto's, pamfletten en voorwerpen schetsen een beeld van het Brugse caféleven van weleer. Ook de sinds kort weer geopende museumherberg 'In de Zwarte Kat' past uiteraard perfect in dit verhaal.

Marc Ryckaert

Het Adornesdomein, een waardevol nieuw museum - De midden vijftiende-eeuwse site met de Jeruzalemkapel, de aanpalende residentie en tuin en de vlakbij gelegen godshuizen (Peperstraat 1-3) vormt een van de merkwaardigste locaties in de Brugse binnenstad. Toch heeft dit gebouwencomplex nooit echt op grote toeristische aandacht kunnen rekenen, zonder twijfel mede vanwege de enigszins excentrische ligging maar vooral door het feit dat de kapel tot voor kort slechts af en toe open was voor bezoek. Nu is het domein sinds de herfst van 2014 in een nieuw kleedje gestoken en heropend en het resultaat is zeker geslaagd. Het initiatief hiervoor kwam van de huidige eigenaars, de familie de Limburg-Stirum, rechtstreekse afstammelingen van de van oorsprong Genuese patriciërsfamilie, en de door hen in het leven geroepen v.z.w. Adornes. Het is lovenswaardig dat zij als private personen investeren in erfgoed dat

Minder bekend gezicht op de tuin en de gebouwen van het Adornesdomein, met links de kapel en een deel van het woonhuis, en rechts het gebouw van de Apostolinnen waarin het Kantencentrum gevestigd is (foto RDN)

de hele gemeenschap ten goede komt. Wetenschappelijke ondersteuning werd onder meer geleverd door dr. Noël Geirnaert, hoofdarchivaris van het Stadsarchief Brugge.

De kleine permanente tentoonstelling en de historische documentaire die in de godshuisjes vertoond wordt, focust op de Adornes zelf. Tegelijk worden echter aan de hand van deze familie en van de geschiedenis van het gebouwencomplex verschillende aspecten van het sociaal-economische en culturele leven in het laatmiddeleeuwse Brugge in een ruimer kader behandeld. Onder meer de voor Brugge zo belangrijke handel in aluin komt daarbij aan bod, een thema dat nog zelden onder de aandacht werd gebracht. De presentatie van dit alles is sober en professioneel; het inhoudelijke verhaal is tegelijk wetenschappelijk goed onderbouwd en bevatelijk voor een breder publiek. Ook de bij de site horende website (www.adornes.org) is een voorbeeld van verzorgde communicatie.

De Jeruzalemkapel is op zich natuurlijk een van de meest fascinerende middeleeuwse gebouwen van Brugge, maar wat het hele complex wat mij betreft nog interessanter maakt, is het feit dat de familie Adornes als geen enkele ander geslacht van het laatmiddeleeuwse Brugge een dergelijke impact op het stedelijke weefsel heeft proberen na te streven. Het totale domein van de Adornes vormde als het ware een hele spie uit de (eivormige) taart van de oude stadskern. De Adornes manifesteerden zich daarmee binnen de stedelijke ruimte op een eerder ‘Genuese’ dan ‘Vlaamse’ wijze. In Genua hadden de grote familieclans immers de neiging om binnen hun stad bepaalde wijken geheel te domineren. Ze hadden er hun residenties en bidplaats, maar bouwden er ook huisjes voor hun werknemers alsook caritatieve instellingen. Deze problematiek zou

in de toekomst misschien meer kunnen worden beklemtoond maar daarvoor is eerst nog aanvullend onderzoek nodig. In elk geval is Brugge nu een nieuwe museale instelling rijker, een kleine parel architecturaal erfgoed in een hedendaagse en wetenschappelijk verantwoorde erfgoedbenadering. Een verademing tussen het soort commerciële en inhoudelijk zeer povere ‘musea’ – van frieten tot bier of chocolade – die de laatste jaren in onze stad als paddenstoelen uit de grond zijn geschoten.

Jan Dumolyn

Nieuw Kantmuseum in de Balstraat – In de gerenoveerde oude kantschool van de zusters Apostolinnen op het domein Adornes in de Balstraat werd op 19 september 2014 een nieuw Kantmuseum geopend. Het gebouw is door de vzw Adornes in erfpacht gegeven aan het stadsbestuur van Brugge, dat het op zijn beurt verhuurt aan de vzw Kantcentrum. Deze laatste vzw bestaat sinds 1970 met als doel het voortzetten van de in de 18de eeuw door de zusters opgestarte kantopleiding. Ze baatte ook decennia lang een bescheiden kantmuseum uit in de godshuisjes die bij de Jeruzalemkapel aanleunen. Het nieuwe kantmuseum is professioneel opgevat met regelmatige openingsuren en bijhorende activiteiten. Er wordt onder meer aandacht besteed aan het ontstaan van de kant, de kanttypes, de kantnijverheid, het kantonderwijs en de esthetiek van Brugge’s meest bekende artistieke product.

G.

Masterproeven geschiedenis 2013-2014

KU Leuven 2013-2014

BECKX, Robin, *De geschiedenis van Cercle Sportif Brugeois (1914-1939). De maatschappelijke achtergrond van een voetbalvereniging in het interbellum* (prom. Dries Vanysacker)

BENOTMANE, Abdellah, *“Het is maar tijdelijk”. Een geschiedenis van de Marokkaanse gemeenschap in Kortrijk* (prom. Idesbald Goddeeris)

BERTELS, Matthias, *Religie en WOI. Een analyse van egodocumenten van seminaristen-brancardiers en aalmoezeniers tijdens de Eerste Wereldoorlog* (prom. Jan de Maeyer)

EERSELS, Ben, *Omme de openbare profite, nutscepe ende orbore van den twee landen. De motieven van de Brabantse steden achter het Brabants-Vlaamse verdrag van 3 december 1339* (prom; Jelle Haemers)

GAZENBEEK, Elise, *Léon Lippens (1911-1986) en de natuurbescherming in België* (prom. Rafaël De Bont)

LEBON, Pieter, *Men beveilt eenighe vuullighede, mesh ofte andre onreynichede wech te doene. Een kijk op de hygiënische maatregels en het leefmilieu te Brugge aan de hand van de Brugse hallegeboden* (prom. Paul Trio)

LUYCKX, Mario, *Omme te leerene. De prijs van onderwijs en opleiding te Oudenaarde (1481-1511)* (prom. Paul Trio)

MOENS, Robin, *“Nos Arnulphus de Audenarde et Alis uxor mea” - “Wij, Arnulf van Oudenaarde en Alice, mijn echtgenote”* (prom. Paul Trio)

SERPENTIER, Tijs, *Een prosopografische benadering van de leperse opstand van 1477-78 - De impact van de opstand op het politieke leven in leper en vice versa* (prom. Paul Trio)

SEVENS, Frederik, *Laissierent li tisseran à tistre, li tondeur à tondre et li foulon à fouler: Een eigentijdse perceptie van de ambachten en hun evolutie in het graafschap Vlaanderen in de aanloop van de Guldensporenslag* (prom. Paul Trio)

STAES, Joachim, *In de schaduw van Bouvines. De verhouding tussen de West-Europese politiek en het economische beleid van de abdijs Ten Duinen (1189-1226)* (prom. Brigitte Meijns)

VAN DER PAAL, Caro, *Middeleeuwse boekenwormen. Gents particulier boekenbezit in de veertiende eeuw* (prom. Paul Trio)

VAN WONTERGHEM, Maaïke, *Seksueel deviant gedrag binnen het rechtsgebied van de heerlijkheid van het Proosse (1409-1435)* (prom. Paul Trio)

Paul Trio

Vrije Universiteit Brussel

DECONINCK, Christophe, *Het monastieke verleden van Westvleteren en de reconstructie van het monastieke grondbezit, van de vroege middeleeuwen tot de 1ste helft van de 19de eeuw* (prom. Dries Tys)

VAN DER HAEGEN, Nele, *Ghij sijnde vremdelijnghe in dese stadt van Gendt. Beleid en betrefing van nieuwkomers en hun relatie met criminaliteit binnen de Gentse stedelijke context, 1680-1700* (prom. Anne Winter)

Heidi Deneweth

Universiteit Gent 2012-2013

BOITE, Gregory, *De Sint-Petrus-en-Pauluskerk te Oostende: een analyse van de geloofsgemeenschap in de 18de-eeuw* (prom. Anne-Laure Van Bruaene)

BROUCKAERT, Mathias, *Stadsfinanciën en schulden. Impact van de schuldenpolitiek op de Gentse stadsfinanciën in de tweede helft van de achttiende eeuw* (prom. Michael Limberger)

CORNE, Bavo, *De Kortrijkse Sint-Maartenskerktijdens de Contrareformatie. De invloed van de reformatie en de contrareformatie op het kerkinterieur van de stedelijke parochiekerk van Sint-Maarten in Kortrijk tijdens de 17de- en 18de-eeuw* (prom. Anne-Laure Van Bruaene)

GOEMINNE, Luc, *Bruggenbouw in Vlaanderen gedurende de late middeleeuwen en de moderne tijden* (prom. Erik Thoen)

LAMBRECHT, Thomas, *Van den Princelicke Huyse ende Hove van Dendermonde. Bijdrage tot de studie van het vorstelijk leenhof van Dendermonde* (prom. René Vermeir)

LEFRANC, Lith, *Wilskrachtige mannen en medelijdende vrouwen. Een discoursanalyse van Vlaams-nationalistische genderconstructies in herdenkingen van de Eerste Wereldoorlog op de IJzerbedevaarten (1920-1944)* (prom. Koen Aerts)

NEVEJANS, Brent, *Belangenbehartiging door het schepencollege van het Land van Waas (1740-1765)* (prom. Klaas Van Gelder)

PHILIPS, Robin, *Goederenbeheer van de abdij van Roosenberg in de 16de- tot de 18de-eeuw. Een analyse van het grootgrondbezit en de invloed op het landschap in het Land van Waas en Waasmunster* (prom. Erik Thoën)

TEN HAAF, Lene, *Administratieve organisatie en archiefbewustzijn in de abdij en het hospitaal van de Bijloke te Gent in de Late Middeleeuwen (einde dertiende-veertiende eeuw). Een studie van het archivalisch geheugen aan de hand van cartularia en originele oorkonden* (prom. Els De Paermentier)

UVIJN, Jens, *De evolutie van de bededruk in het Brugse Vrije (1400-1650)* (prom. Erik Thoën)

VAN BOGAERT, Pauline, *Het Duinendecreet: een historische wandeling doorheen de grote polemiek over het Vlaams klein duintje* (prom. Geert Van Goethem)

VANDEPITTE, Epifanie, *De sociale achtergrond van bedelaars en vagebonden en het belang ervan bij de vervolging. Een onderzoek naar vrouwelijke bedelaars en vagebonden te Brugge, 1776-1790* (prom. Isabelle Devos)

VELGHE, Valentijn, *De weerspiegeling van de politieke, religieuze en financiële cultuur in gedrukte pamfletten te Gent ten tijde van het Calvinistisch bewind (1577-1584)* (prom. Anne-Laure Van Bruaene)

VENNEKENS, Veronique, *Collocatie op verzoek in Gent, 1700-1750. Een eerste verkenning van dronkaards, waanzinnigen, deugnieten en hun familie* (prom. Steven Vanden Broecke)

VERHAEGHE, Tine, *Ego dei gratia Flandria comitissa: op zoek naar de machtsmogelijkheden van de gravinnen van Vlaanderen in de XII-eeuw. Een genderstudie aan de hand van de diplomatische discoursanalyse* (prom. Filip Van Tricht)

Jan Dumolyn

Addenda & corrigenda

In het vorige nummer van de *Handelingen* is in het artikel van Jan DUMOLYN en Mathys LENOIR, *De sociaal-politieke verhoudingen binnen het Brugse stadsbestuur tijdens het midden van de 14de eeuw (1329-1361)* bovenaan op p.372 één zin gedeeltelijk weggevallen. Hieronder volgt de ontbrekende tekst:

“[Samenvattend kunnen we dus het volgende stellen. Op het vlak van de vertegenwoordiging in de stedelijke schepenbank moeten we] deze periode van eenendertig jaar verdelen in drie grote fasen ...”

De redactie verontschuldigt zich voor deze onzorgvuldigheid.

Lezersbrief

Naar aanleiding van het artikel van Patrick VERBEKE, *De inname van Brugge op woensdag 14 oktober 1914* in het eerste nummer van de *Handelingen* van vorig jaar (p.157-194) ontving de redactie volgend schrijven van een lezer, dat hieronder is overgenomen, gevolgd door een reactie van de auteur zelf.

“Met grote interesse lazen wij in de *Handelingen voor Geschiedenis* (151/1, 2014) het artikel van Patrick Verbeke over “De inname van Brugge op woensdag 14 oktober 1914”. De Grote Oorlog kan tegenwoordig bogen op meer dan gewone belangstelling! Ook wij zijn met deze materie al jarenlang bezig, maar dan eerder in het kader van de gemeenten Loppem en Veldegem. Zowel in Brugge als in Loppem vielen bij de inname op 14 oktober 1914 door de vijand Duitse slachtoffer(s). Over het aantal te Brugge kan ik hier niet oordelen. In Loppem viel er één gesneuvelde: Paul Wache van het 1./Drag. R.2 . In zijn artikel beweert Patrick Verbeke dat er te Brugge twee Duitsers omkwamen: Heinrich Büsig (door alle bronnen bevestigd) en Paul Wache (!) (volgens P.V. op 15 oktober 1914 terug te vinden in het begrafenisboek van de Centrale begraafplaats 1913-1918 als “Duitsche onbekende soldaat” en vermeld en bevestigd in het register *Ehrenteil auf dem Gemeindefriedhof*).

Na herhaalde lezing van zijn bronnen en de desbetreffende passage uit zijn artikel (p.174) kan ik zijn redenering om Paul Wache als

tweede Duits slachtoffer te Brugge aan te wijzen niet volgen. Zie hier mijn verhaal over Paul Wache en de inname van Loppem op dezelfde dag als die van Brugge. Hiervoor baseer ik mij op de dagboeken van Joseph Coppieters (BRUGGE, *Stadsarchief*) en burgemeester Albert van Caloen (LOPPEM, *Archief kasteel van Caloen*), het *Liber memorialis parochiae Lophem* van pastoor Conrad Wyseur, de kroniek van de abdij Zevenkerken en de begrafenisboeken van de begraafplaats Steenbrugge.

Liber memorialis: “De Duitschen zijn ingekomen in Lophem den Woensdag 14 october, een weinig na den middag. Geweer- en kanonschoten zijn gewisseld geweest tusschen Belgische en duitse troepen. Een duitse officier is gevallen niet verre van de afspanning “Heydelberg”. Op een stuk land begraven niet ver van waar hij was gevallen is hij later ontgraven geweest en overgevoerd naar het kerkhof van Brugge.”

Dagboek van Albert van Caloen: “les guides se replient vers Heydelberg où sont placés des canons et un mitrailleur. Un rencontre assez vive s’y produit. Un allemand est tué et trois sont blessés.”

Joseph Coppieters vermeldt het treffen, maar geen slachtoffers!

Kroniek van de abdij Zevenkerken: “ On vient d’enterrer le long de la route d’Heydelberg à Lophem le soldat allemand tué dans l’engagement d’arrière-garde qui survint le 14 dernier.” (p.232, 15 oktober)

Dezelfde bronnen, op de abdijskroniek en Albert van Caloen na, vermelden op 14 januari 1916 de ontgraving van dit Duitse slachtoffer en de overbrenging naar Steenbrugge.

Liber memorialis: (zie boven)

Dagboek van Joseph Coppieters: “Ce matin on a exhumé le corps d’un soldat allemand (du 2e dragons de réserve) qui avait été tué ici le 14 octobre 1914 (...). On l’a transféré au cimetière de Bruges à Steenbrugge.” Geen enkele bron vermeldt echter de naam van het Duitse slachtoffer. Daarvoor heb ik mijn licht moeten opsteken in de begrafenisboeken van de begraafplaats Steenbrugge. Net als Patrick Verbeke heb ik er het chronologische begrafenisboek 1913-1914 en het *Ehrenteil auf dem Gemeindefriedhof* geraadpleegd. Noch op 14, noch op 15 oktober 1914 valt er een Paul Wache te bespeuren, wel op 14 januari 1916 met de vermelding: “14 januari 1916, Wache Paul 124, 45 jaar. Komende van Lophem.”

In het alfabetisch gerangschikte namenregister *Ehrenteil auf dem Gemeindefriedhof*, waarschijnlijk opgemaakt door de Duitsers tijdens WO2 (het Duitse Ehrenfriedhof bevond zich in Brugge tot 1956), komt

Wache onder de w voor met slechts de volgende gegevens: “1./Drag. R2, gestorben 14-10-14 Grabnummer 652.

Conclusie: korporaal Paul Wache sneuvelde te Loppem op 14 oktober 1914 en niet te Brugge.”

Bertrand DENYS
Klaprozenlaan 13
8210 LOPPEM
bertrand.denys@telenet.be

Reactie van de auteur:

“Kort na het verschijnen van mijn bijdrage ‘De inname van Brugge op woensdag 14 oktober 1914’ in de *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 151 (2014) vernam ik dat er in het Stadsarchief van Brugge een archiefdoos van de Dienst Burgerlijke Stand was binnengebracht, met daarin o.a. een document met de vermelding ‘Wache Paul, te Lophem ontgraven en op ’t Algemeen Kerkhof begraven’ (bijlage 1).

Meteen maakte deze bron duidelijk dat Paul Wache niet de ‘Onbekenden Duitse soldaat’ kon zijn die blijktens het Begrafenisregister 1913-1914 Brugse Centrale Begraafplaats (bijlage 2) op 15 oktober 1914 op de Brugse Centrale Begraafplaats begraven werd. In hetzelfde register is de herbegraving van Paul Wache overigens te vinden op datum van 14 januari 1915 met daarbij de verduidelijking: ‘Wache Paul komende van Lophem’ (bijlage 3). Paul Wache sneuvelde dus niet in Brugge, maar in Loppem en was dus zeker niet het (eventueel) tweede slachtoffer van het zogenaamde Gentpoortincident van 14 oktober 1914.

De vermelding in het register *Deutscher Ehrenfriedhof Steenbrugge, Ehrenteil auf dem Gemeindefriedhof Brugge* (bijlage 4) ‘Todestag 14.10.14’ bij de naam van Paul Wache en het gegeven dat Herman Bossier het in zijn dagboeknota’s heeft over ‘minstens twee Duitsers die het leven lieten’ (bijlage 5) zetten me op het verkeerde been en deden me de passage uit de niet gepubliceerde tekst *Historisch verloop van het 4de Linierement* foutief interpreteren.

Tot slot bevestigde de brief van de heer Bertrand Denys, die ik begin 2015 doorgestuurd kreeg van het redactiesecretariaat van de *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, door zijn talrijke bronnen op een overtuigende wijze dat Paul Wache sneuvelde in Loppem.

Auteurs

Koen Goeminne (°1985) studeerde af als Master of Arts in de Geschiedenis aan de Universiteit Gent in 2010 met een thesis over de bestraffing van de economische collaboratie. Naast een passie voor de Tweede Wereldoorlog, is hij vooral geïnteresseerd in de middeleeuwen. Als lid van het recent opgerichte onderzoeksbureau Vigor Clius bestudeert hij diverse onderwerpen. Naast het publiceren van artikels verricht hij ook bouwhistorisch onderzoek. Meer info hierover is te vinden op www.vigorclius.be.

Contactgegevens: vigorclius@gmail.com

Paul Huys (°1933), doctor in de Germaanse filologie van de Universiteit Gent (1959), is ere-cultureel adviseur van de provincie Oost-Vlaanderen en ere-voorzitter van de Koninklijke Commissie Monumenten en Landschappen. Hij is bestuurslid van de Kring voor Geschiedenis en Kunst van Deinze en de Leiestreek. Hij publiceert over literatuur, beeldende kunst, lokale geschiedenis, volkskunde, molinologie en genealogie.

Contactgegevens: paulhuy@hotmail.com

Brigitte Meijns (°1971) studeerde geschiedenis aan de KU Leuven en aan het Centre d'Études supérieures de Civilisation médiévale van de Université de Poitiers. In 1999 promoveerde ze aan de KU Leuven op een proefschrift over het ontstaan en de hervorming van gemeenschappen van kanunniken in het graafschap Vlaanderen tijdens de vroege en hoge middeleeuwen. Ze is momenteel hoofd van de Onderzoeksgroep Geschiedenis van de Middeleeuwen aan de KU Leuven. Recent gaat haar aandacht uit naar de geschiedenis van het 10de en 11de-eeuwse episcopaat in de kerkprovincie Reims en naar de impact van de 11de-eeuwse Kerkhervorming op de lokale kerken en op de machtsverhoudingen tussen religieuze gemeenschappen en seculiere machthebbers.

Contactgegevens: brigitte.meijns@arts.kuleuven.be

Jacques Mertens (°1936) is doctor in de wijsbegeerte en letteren (1967) en ere-departementshoofd van het departement Oost- en West-Vlaanderen bij het Rijksarchief. Zijn specifieke interesses zijn middeleeuwse economische en sociale geschiedenis en historische metrologie.

Contactgegevens: jacques.mertens@skynet.be

Ludo Valcke (°1947) is historicus (UGent 1971) en was aspirant bij het NFWO tussen 1972 en 1976. Hij trad vervolgens in dienst bij de provincie West-Vlaanderen en was er van 1988 tot 2010 directeur van de dienst

voor cultuur. Hij is medestichter van de vzw Monumentenwacht West-Vlaanderen en de vzw In Flanders Fieldsmuseum Ieper. Als contempornist is hij vooral bezig met de 19de-euwse Vlaamse beweging.
Contactgegevens: ludo.valcke@gmail.com

Paul Vandewalle (°1941) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent en doctoreerde in 1979 o.l.v. Prof. Dr. Adriaan Verhulst. Zijn belangstelling gaat vooral uit naar de structuralistische geschiedenis in het algemeen en de landbouwgeschiedenis in het bijzonder. Ook metrologie en genealogie behoren tot zijn belangstellingssfeer. Beroepshalve was hij leraar geschiedenis aan het Sint-Lutgardisinstituut te Oostende.
Contactgegevens: paul.vandewalle25@gmail.com

Ronald Van Belle (°1943) volgde de licentie Diplomatieke wetenschappen aan de Universiteit Gent en de licentie Kunstgeschiedenis en Archeologie aan de Vrije Universiteit Brussel. In 2012 behaalde hij zijn doctoraat in de kunstwetenschappen aan de RUG. Hij publiceert over funeraire kunst, iconografie, kostuumgeschiedenis, randminiaturen en toegepaste kunsten. Hij is lid van verschillende internationale genootschappen, o.a. de 'Monumental Brass Society' en de 'Society for Church Monuments.' Hij schreef een 100-tal bijdragen in tijdschriften van binnen- en buitenland, o.a. in *La Revue du Louvre*. Zijn herwerkte licentiatsverhandeling werd uitgegeven met steun van de provincie: *Vlakke grafmonumenten en memorietaferelen met persoonsafbeeldingen in West-Vlaanderen, een inventaris, funeraire symboliek en overzicht van het kostuum*, Brugge, 2006.
Contactgegevens: rony.van.belle@gmail.com

Anne van Oosterwijk is in 2006 afgestudeerd in de kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en voltooide in datzelfde jaar de Master Museumconservator aan de Vrije Universiteit van Amsterdam. Sinds februari 2007 werkt zij als adjunct-conservator in het Groeningemuseum in Brugge. In die functie werkte ze mee aan de tentoonstellingsprojecten 'Karel de Stoute, Pracht & Praal in Bourgondië' (2009), 'Van Eyck tot Dürer' (2010) en 'Vorstelijk Verzameld' (2011). Momenteel bereidt ze de tentoonstelling 'Rondom Pieter Pourbus en de familie Claeissens: Het Brugse schildersmilieu in de tweede helft van de zestiende eeuw' (werktitel) voor. Haar wetenschappelijk interesse ligt bij de schilder- en tekenkunst uit de Nederlanden van de 16de eeuw. Haar onderzoek in het kader van haar proefschrift (UGent, sinds 2012) richt zich op de onderhandelingspraktijken tussen kunstenaars en opdrachtgevers.
Contactgegevens: anne.vanoosterwijk@brugge.be

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS TE BRUGGE

Website: www.genootschapvoorgeschiedenis.be

Adres zetel: Bossuytlaan, 59 8310 Brugge

Redactieadres: Kurt Priem, Archief Grootseminarie, Potterierei 72, 8000 Brugge
(kurt.priem@bisdombrugge.be)

IBAN: BE05/0000/1079/3975 - BIC: BPOTBEBI

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden. Het tijdschrift in zijn huidige vorm is de voortzetting van de vroegere «Annales de la Société d'Emulation». Voor de volledige titelopgave en de wijzigingen daarin zie de website..

Verder worden door het Genootschap ook afzonderlijke studies uitgegeven. De recentste reeksen zijn de «Vlaamse Historische Studies» en de «Historische Monografieën Vlaanderen» (deze laatste in samenwerking met de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent). Voor meer details zie de website.

Het lidmaatschap van het Genootschap kost jaarlijks   25. Dit geeft recht op de toezending van de «Handelingen» en op deelname aan de activiteiten van het Genootschap. Bovendien bekomt elk lid een korting van 20 % op de prijs van de jaargangen van het tijdschrift die voor zijn toetreding zijn verschenen, en op alle afzonderlijke uitgaven. Lid worden kan (met opgave van naam, adres en beroep) door overschrijving van de lidmaatschapsbijdrage op de bovenvermelde postrekening.

Bestuur

A. Vandewalle (voorzitter & coördinator kroniek & website), J. Vannieuwenhuysen (ondervoorzitter), L. Valcke (secretaris-penningmeester), M. Ryckaert (adjunct-secretaris & coördinator afzonderlijke uitgaven), J. Bossier (coördinator verzendingen), K. Priem (redactiesecretaris), L. Vandamme (redactie boekbesprekingen), N. Geirnaert (lokaalhouder), H. Deneweth, L. Devliegher (ere-voorzitter), J. Dumolyn, L. Janssens, D. Marechal, F. Mertens, M. Nuyttens, R. Opsommer, P. Trio, A. Van den Abeele, M. Vandermaesen, P. Vandewalle, R. Van Eenoo en D. Vansyacker

Met de steun van

Colofon

De handelingen zijn gezet in de Documenta van de Dutch TypeLibrary (Frank Blokland, 1986). Concept vormgeving en realisatie: CitroenCitraen, Brugge.

Druk: De windroos nv, Beernem

ENKELE UITGAVEN NOG IN VOORRAAD

<i>Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis</i> , (vanaf 1929; ontbreken: 1931, 1933, 1934, 1939, 1962-1966, 1972-1977) per jaargang	25,00 €
S. Vrielinck en R. Van Eenoo, <i>Ijveren voor Geschiedenis. 150 jaar Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation» te Brugge</i> , Brugge, 1989, 182 blz.	21,00 €
A. Schouteet, <i>Honderdviijtig jaar Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, Analytische inhoud en registers, 1839-1988</i> . Brugge, 1991, 413 blz.	17,35 €
K. Geerts, <i>De spelende mens in de Boergondische Nederlanden</i> . Brugge, 1987, 200 blz., ill. (VHS 4)	16,20 €
K. Rotsaert, <i>Het daensisme in West-Vlaanderen</i> . Brugge, 1989, 254 blz., ill (VHS 6)	23,55 €
J. Sabbe, <i>Vlaanderen in opstand, 1323-1328. Nikolaas Zannekin, Zeger Janszone en Willem de Deken</i> . Brugge, 1992, 132 blz. (VHS7)	21,00 €
C. Vandenbroeke, <i>Hoe rijk was arm Vlaanderen? Vlaanderen in de 18 de eeuw. Een vergelijkend overzicht</i> . Brugge, 1995, 168 blz. (VHS8)	23,55 €
K. Priem, <i>God of de keizer? Clerus en politiek te Brugge (1780-1802)</i> Brugge, 1996, 184 blz. (VHS9)	23,55 €
L. Van Biervliet, <i>De brieven van W.H. James Weale aan Jozef A. Alberdingk Thijm, 1858-1884</i> . Brugge, 1991, 99 blz.	9,90 €
L. Van Biervliet, <i>De relatie van W.H. James Waeale met Jean Bethune. Brieveneditie</i> . Brugge, 1996, 173 blz.	9,90 €
M. Vandermaesen, <i>De besluitvorming in het graafschap Vlaanderen tijdens de veertiende eeuw. Bijdrage tot een politieke sociologie van de Raad en van de raadsheren achter de figuur van de Lodewijk II van Nevers (1322-1346)</i> . Brussel, 1999, 3 dln (591, 542 en 244 blz.)	37,00 €
A. Serlet en R. Van Eenoo, <i>Auguste de Maere: vader van Brugge-zeehaven, promotor van het cultuurleven in Gent</i> , Brugge, 2000, 158 blz., ill. (VHS 11)	23,55 €
J. Mertens en P. Vandewalle, <i>Metrologisch Vademecum voor Vlaanderen</i> , Brugge, 2003, 93 blz.	10,00 €
D. Vanysacker, <i>Van FC Brugeois tot Club Brugge KV (1891-2010). De maatschappelijke inbedding van een Brugse, Vlaamse, Belgische en Europese voetbalploeg</i> , Brugge, 2011, 304 blz., ill. (VHS 13)	24,00 €
A. Vandewalle en M. Ryckaert, <i>Uit de korf van de Emulatie. Baanbrekende historische bijdragen gepubliceerd in 175 jaar Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge</i> , Brugge, 2014, 126 blz.	15,00 €

